НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Хотин-1621: 400 років пам’яті

Київ 2021

УДК 94(477.53-21) "1621"
Х85

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 10 від 25 листопада 2021 р.)

Відповідальний редактор:
Валерій Смолій

Упорядник:
Дмитро Вирський

Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць / відпов. ред. Смолій Валерій ; упоряд. Вирський Дмитро. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 267 с.

У ювілейному збірнику, підготовленому здебільшого на матеріалах одноіменної міжнародної наукової конференції (Київ, 8 жовтня 2021 р.), представлені статті вчених з України, Білорусі і Молдови. У фокусі уваги дослідників різні політичні, дипломатичні та комемораційні аспекти Хотинської війни 1621 р., життєві реалії ранньомодерної війни, а також наративні пам'ятки про Хотин-1621.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України та ширшого регіону Центрально-Східної і Південної Європи.

ISBN 978-966-02-9773-9

Зміст:

Contents

Politics, diplomacy, memory

The realities of war

Khotyn narratives

Передмова

Хотинська битва 1621 р. примітний історичний рубіж для багатьох народів Східної і Південної Європи. Турки і татари, поляки і литовці з білорусами, молдовани і румуни – усі вони докладно вписали цей славний епізод до своїх національних історій.

А для українців Хотинська війна 1621 р. взагалі визначила долю на століття – бо тоді йшлося про шанси вісьового для ранньомодерної історії країни козацького проекту. Знищення української козаччини, яка на Чорному морі стала реальною загрозою для Османської імперії, було офіційною метою військових дій з боку їх ініціаторів – турків-османів. Не дивно, що Військо Запорізьке тоді билося як востаннє і якщо для інших учасників бойові результати сприймалися радше як нічия, то для козаків вони таки були перемогою.

Запорожці під Хотином пройшли свою ініціацію Великою війною і отримали славу головного ворога Османів (так, навіть прообраз славнозвісного листа турецькому султану склали саме під Хотинську війну 1621 р.). І козаки довели, що можуть захистити неньку-Україну – а отже, стали претендувати на статус провідної верстви бодай на частині країни (українській Наддніпрянщині).

Тому пам’ять про Хотин-1621 для українців була довга і наснажуюча. І в 400-літній ювілей події згадати про це можна чимало. Зокрема, про перший «законний культ» вождя народу і гетьмана Війська Запорізького – Петра Сагайдачного (до того йшлося лише про неофіційні ушанування свавільника-основоположника Байди-Вишневецького чи повстанця Наливайка – вони не мали загальнонародної рамки).

Згадали про Хотин-1621 і за часів важких для України Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Тогочасний лідер нації – гетьман Іван Самойлович казав, що то для козаків взірець «турецької війни» (конфлікту зі світовою супердержавою) і приклад загальної мобілізації країни, а прозапорізькі симпатики склали новий і класичний варіант листа запорожців до турецького султана.

Згодом модерна національна історіографічна традиція XIX-XX століть також охоче розробляла «хотинську» проблематику. Тому наразі Хотин-1621 є одним з найбільш широко відомих ранньомодерних історичних сюжетів в Україні. І серед «місць пам'яті» українців сучасний Хотин має власне загальнонаціонаціональне, а не локальне значення.

В Інституті історії України Національної академії наук України хотинська тематика має тривалу і тяглу традицію дослідження. Вона не вичерпується ювілеями, але охоче використовує ювілейні «оказії» для ширшого резонансу наукового доробку як власних співробітників, так і вчених з цілої країни та закордону.

Сподіваємося, що і новий ювілейний збірник наукових праць, який підготований до 400-літньої річниці Хотинської війни 1621 р. також зацікавить як вчені кола, так і небайдужу громадськість. Він укладений на матеріалах міжнародної наукової конференції «Хотин-1621: 400 років пам'яті», проведеної Інститутом історії України 8 жовтня 2021 р.

академік Валерій Смолій

Політика, дипломатія, пам'ять

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

Польсько-турецька війна 1620–1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань)

Актуальність поставленої проблеми визначається кількома чинниками. *По-перше*, власне її науковою значущістю, оскільки до сьогоднішнього дня остаточно нез'ясованими продовжують залишатися два фундаментальних взаємопов'язаних питання: перше – війна розпочалася у 1620 чи 1621 році? і друге – її ініціатором була Річ Посполита чи Османська імперія? І, зрозуміло, що від змісту відповіді на них суттєво залежатиме трактування самої події. *По-друге*, вона, як не дивно, не ставала предметом ні окремого фахового дослідження, ні обговорень (дискусій) науковців на спеціально присвячених їй конференціях чи круглих столах. Учені торкалися її виключно побічно, у контексті висвітлення досліджуваної ними тематики. Як слушно спостеріг П. Сас, намагаючись визначити датування її початку, «У працях вітчизняних істориків замість конкретної відповіді на запитання про початок Хотинської війни найчастіше можна зустріти хронологічно послідовний виклад подій її передодня та початкового етапу. Йдеться насамперед про висвітлення з тими чи тими часовими прив'язками мобілізаційних заходів сторін, утягнутих у конфлікт, етапів просування військ до майбутнього театру воєнних дій, початку перших боїв, у тому числі під Хотином». Подібна ситуація склалася і в польській історіографії: «…найважливіші дослідження польських авторів, що присвячені темі Хотинської війни, не дають чіткої відповіді на запитання про початок цього воєнного конфлікту. Зазвичай, – як зауважує історик, – у польській історіографії спостерігається підміна конкретної дати початку Хотинської

війни наведенням розлогої хронологічної мережі перебігу політичних, організаційних та воєнних подій, пов’язаних із цим воєнним конфліктом». Тому робить переконливий висновок: «… в історіографії явно бракує переконливого обґрунтування точної дати початку Хотинської війни»[1]. Не виключено, що однією з причин такої ситуації могла стати й обмеженість джерельної бази; особливо гостро відчувається нестача введених до наукового обігу турецьких джерел.

У зв’язку з чим вважаємо за доцільне повернутися до її розгляду, окресливши головніші аспекти, що потребують подальшого вивчення з метою домогтися їх глибшого осмислення, спростування існуючих в історіографії міфів і хибних уявлень, а відтак й відтворення адекватнішої інтелектуальної реконструкції панорами події. Історикам неодноразово відзначався факт існування серйозних труднощів у з’ясуванні початкового етапу воєнних дій. Тому не викликає подиву наявність різноманітних поглядів, версій, припущень. На думку меншості, війна розпочалася Цецорською кампанією польського війська (2 (3) вересня – 6 жовтня 1620 р.) у Молдову (М. Алекберлі, В. Ботушанський, Т. Григор’єва, О. І. Гуржій, Д. Колодзейчик, С. Комарницький, В. В. Корнієнко, В. Маєвський, Р. Маєвський, Л. Подгородецький, Н. Рашба, Д. Сагайдак, Д. Скорупа, В. Степанков, К. Шьлєдзіньский та ін.); переважної більшості (майже всі українські) – у 1621 р. (О. Апанович, А. Бєджицька, В. Брехуненко, М. Грушевський, О. Добржанський, Я. Качмарчик, В. Лах, Ю. Макар, С. Пивоваров, Ф. Сувара, Є. Теодорчик, Е. Торуй, С. Хойнецький, Т. Чухліб, Д. Яворницький та ін.). Окремі з них, як наприклад, М. Алекберлі чи С. Комарницький в одних і тих же працях подавали обидві дати[2]. А відомий дослідник Т. Чухліб,

---

[1] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 161, 162.

[2] Див.: *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. С. 24–33; *Її ж.* Запорізькі козаки в Хотинській війні 1621 року // Її ж. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991. С. 83–116;

Її ж. Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис / Передм. А. М. Трембіцький, упорядн. А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. С. 58–61; *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). Черновцы: ЧГУ, 1957. С. 61–62, 84; *Ботушанський В.* Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці: Прут, 2001. С. 21–22; *Його ж.* Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжн. наук. конф. (Чернівці–Хотин. 22-23 вересня 2011 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2011. С. 40-41; *Брехуненко В.* «Дивна то і несказанна мужність…». Козаки у Хотинській війні 1621 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. С. 62, 82, 91–101; *Григорьєва Т.* Укладання миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Вип. 9-10. С. 42–43; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. С. 438–442, 462–479; *Гуржій О. І., Корнієнко В. В.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Вид-во Україна, 2004. С. 70–81; *Добржанський О., Пивоваров С.* Хотинська битва 1621 р. // 390-річчя Хотинської битви… С. 9; *Комарницький С., Сагайдак Д.* Козацький полководець. Чернівці–Київ: Золоті литаври, 2005. С. 4, 41–112; *Комарницький С.* Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року). Чернівці: Вид-во Золоті литаври, 2000. С. 28–81; *Лах В., Хойнецький С.* Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна... С. 116–131; *Макар Ю.* Історіографія Хотинської війни 1621 року // Хотинська війна… С. 107–115; *Рашба Н.* Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Москва, Изд-во «Наука», 1984. С. 23, 29; *Його ж.* Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. і Росія // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 77–81; *Сас П.* Назв. праця. С. 9, 12–18, 160–164; *Степанков В.* Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620–1621 років // Хотинська війна… С. 8; *Його ж.* Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в

ймовірно, пройшов еволюцію у погляді на початок війни. Так, у монографії «Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.» (2010) стверджував: «Битва під Хотином, яка стала *заключним етапом польсько-турецької війни 1621 р.* (виділено нами – В. С.), тривала до кінця вересня і набула затяжного позиційного характеру»[3]. В інтерв'ю кореспонденту «Polskie Radio S. A.» Н. Олійнику «Хотинська битва 1621 року – спільна перемога Війська Запорозького та Речі Посполитої» від 1 жовтня 2021 р. уже підкреслив той факт, що «Хотинська війна не обмежується

історичній долі України // 390-річчя Хотинської битви… С. 200-203; *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 90–94; *Яворницький Д. І.* Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ: «Січ», 1991. С. 46–52; *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy Zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). Київ: Генеза, 1998. С. 62–75; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki, 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 49; *Majewski W.* Cecora rok 1620. Warszawa, 1970. S. 15–84; *Tegoż.* Chocim 1621 rok // Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej. Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r. Przemyśl, 2000. S. 9–12; *Podhorodecki L.* Kampania Chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii Wojskowości. Warszawa, 1964. T. X. Cz. 2. S. 88–94; *Tegoż.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646. Warszawa: Wyd-wo MON. 1978. S. 61–90; *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna Chocimska 1621 roku. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 5–75; *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarski 1595–1623. Warszawa: Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN. 2004. S. 230–235; *Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski Cecorskiej 1620 r. Oświęcim: Napoleon V, 2016. S. 65–91; *Śledziński K.* Cecora, 1620. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2007. S. 113–118, 186–189; *Torój E.* «Sekret» Wojny chocimskiej Wacława Potockiego. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2014. S. 11–32; *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621). Wyd. nowe, przejrzane przez autora. Kraków: Krakowska spółka wydawnicza, 1921. S. 1, 34–39, 93–95, 101–114.

[3] *Чухліб Т.* Козаки та яничари… С. 93.

вереснем місяцем і тими трьома тижнями. А сьогодні українські, і не тільки українські, але й польські історики доказують, що *ця війна почалася ще 1620 року від Цецорської битви* (виділено нами – В. С.)»[4].

Вивчення праць названих та інших авторів промовляє, що в історіографії продовжує панувати переконання, що «Хотинська війна» – це прояв агресивної політики Порти, спрямованої на завоювання Речі Посполитої та її поневолення й відповідно – оборонної справедливої війни з боку останньої. Наведемо кілька прикладів суджень такого змісту. Наприклад, М. Грушевський стверджував, що «вже під весну 1620 р. в турецьких кругах була рішена й проголошена війна з Польщею», метою якої було «повне завойованнє Польщі». Її «рекогносціровкою» вважав похід Іскендер-паші в Молдову супроти польських військ, які розташувалися неподалік Цецори[5]. На переконання О. Апанович, Осман II прагнув «поставити на коліна Польщу, ліквідувати козацтво і завоювати Україну», «уярмити їх» та продовжити похід «на Північ – через Німеччину до Балтики, а потім до інших країн Західної Європи»[6]. Подібне міркування висловлював також В. Ботушанський: «Після перемоги під Цецорою турецький султан, молодий войовничий Осман II вирішив наступного 1621 р. завдати Польщі вирішального удару, звести її до другорядної держави, захопити українські землі, а заодно знищити українське козацтво»[7]. О. Добржанський та С. Пивоваров схильні вважати, що «безпосередньою причиною Хотинської

---

[4] *Чухліб Т. В.* Хотинська битва 1621 року – спільна перемога Війська Запорозького та Речі Посполитої: URL: https://www. Polskieradio.pl/398/7866/Artykul/2818516,Хотинська-битва-1621-року---спільна-перемога-Війська-Запорозького-та-Речі-Посполитої (дата звернення: 24.10.2021).

[5] *Грушевський М.* Назв. праця. С. 437–442.

[6] *Апанович О.* Запорозькі козаки в Хотинській війні… С. 86, 109, 111–113.

[7] *Ботушанський В.* Хотинська битва – визначна подія у боротьбі… С. 40–41.

війни стали агресивні устремління Османської Порти, війська якої в 1620 р. вщент розгромили армію Речі Посполитої на чолі з гетьманом С. Жулкєвскім під Цецорою. Правитель Османської імперії… ухвалив на 1621 р. план завоювання Польщі, України, а згодом і всієї Центральної Європи»[8]. Щоправда знаний фахівець у дослідженні польсько-турецької війни польський історик Л. Подгородецький, оцінюючи стратегічну мету агресії Порти проти Речі Посполитої, вважав заяви турецьких політиків про наміри дійти до Балтики, об’єднатися з німецькими протестантами і разом з ними вирішити долю «великої європейської війни», розгромивши Габсбургів, «типово східними хвастощами». Реально, можливо, планували опанувати «польські землі до Львова чи навіть і Краків» й Україну[9].

Водночас, начебто за помахом чарівної палички, майже всі дослідники, навіть ті, котрі визнають факти інтервенцій польських підрозділів до Молдови й інших країн, а також Цецорську кампанію «зачіпною війною» з боку Польщі, уникають вбачати у таких її діях прояви експансіоністської політики уряду, спрямованої на підпорядкування політичному впливу північних володінь Османської імперії – Молдови, Валахії та Семиграддя. Як зазначав К. Шьледзінський, події Цецорської кампанії, «Так як і попередні інтервенції до Молдавії не були спрямовані безпосередньо проти Туреччини. Мали насправді за мету убезпечити кордони на Дністрі від ворожих нападів молдаван і татар»[10].

Чи справді це так? Зробимо спробу збагнути, висловивши кілька суджень з наступних проблем: по-перше, чи проводила у кінці XVI – першому 20-річчю XVII ст. Туреччина агресивну політику щодо Речі Посполитої, намагаючись її завоювати? По-друге, чи Річ Посполита упродовж цього часу уникала загострення відносин з Портою й втручань у внутрішні справи Придунайських князівств, дотримуючись укладених

[8] *Добржанський О., Пивоваров С.* Назв. праця. С. 9.
[9] *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 58–60.
[10] *Śledziński K.* Op. cit. S. 188.

угод з нею? По-третє, Цецорська кампанія – це напад на володіння імперії, а відтак – початок польсько-турецької війни чи локальна малозначуща воєнна акція, що не мала органічного зв’язку з подіями 1621 р. Зазначу, що висловлені міркування аж ніяк не претендують і не можуть претендувати на доконечну істину.

Перша заувага. Аналіз джерел і наукової літератури не дозволив виявити подій, які б засвідчували проведення агресивної політики Стамбулом супроти Варшави, починаючи з кінця XVI ст. і до 1621 року включно (до уваги не беру конфліктні ситуації, породжені нападами козаків на турецькі поселення й кораблі, а татар – на українські і захоплення ясиря, які безсумнівно істотно ускладнювали турецько-польські відносини). Імперія, маючи двох потужних супротивників – Габсбургів та Іран, з якими вела війни відповідно у 1593–1606 і 1617–1618 рр., явно уникала загострення відносин з Річчю Посполитою і ледь не скрізь пальці дивилася на встановлення в 1595 р. канцлером Я. Замойскім контролю над Молдовою й Валахією у де-факто формі польсько-турецького кондомініуму. Султану Мехмеду III польський посол Гольскій у 1597 р. дав зрозуміти, «що з цього часу король буде призначати господарів, за якими однак залишив обов’язок виплачувати султану данину, як було до цього часу»[11]. Щоправда посилення пропольських впливів, що провокували колотнечу за владу у Молдові спонукали Порту протидіяти їм, а відтак у 1607 р. укласти з Польщею нову угоду, відповідно до якої король уже не мав права втручатися у справу призначення спадкоємців молдавського й валаського тронів, хоча султан брав на себе зобов’язання висувати на їх обійняття осіб приязно налаштованих до неї[12].

З початку другого десятиріччя у відносинах між ними окреслилася тенденція до їх погіршення, проте не з вини

---

[11] *Skorupa D.* Op. cit. S. 63, 150–151; *Śledziński K.* Op. cit. S. 41–42.

[12] *Рашба Н.* Очерк истории… С. 21–23; *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 6–7; *Skorupa D.* Op. cit. S. 151–152; *Śledziński K.* Op. cit. S. 64–66, 86–87.

Порти. Справа в тому, що «польська магнатерія» вдавалася до експансій у Молдову й Валахію у 1612 та 1615–1616 рр., але, що особливо характерно, не без явної чи прихованої підтримки короля. А 1613 р. останній уклав перемир'є з Австрією, що підштовхувала Сигизмунда III супроти Стамбула[13]. У вересні 1616 р. молдавський господар, котрий прийшов до влади не без підтримки Польщі, уклав біля Браги з нею угоду, що передбачала його присягу на вірність королю, а вона обіцяла повернути Хотин. Турецький диван відреагував негайно на це втручання у внутрішні справи імперії. До кордонів Польщі відправляється 40-тисячна армія Іскендера-паші, проте цього разу вдалося уникнути війни. Укладається у вересні 1617 р. Бушанський договір, який передбачав збереження миру, заборону Речі Посполитій втручуватися у внутрішні справи Молдови, Валахії та Семиграддя й повернення туркам Хотина. Через рік (травень 1619 р.) укладається нова угода, що підтверджувала попередні умови, а також зобов'язувала Порту висувати на молдавський трон прихильних до Польщі осіб[14].

Однак, восени цього ж року Сигизмунд III, відгукуючись на прохання свого швагра австрійського монарха Фердинанда надати воєнну допомогу у боротьбі з угорським князем Габором Бетленом і чеськими повстанцями, котрі могли об'єднатися й обложити Відень, взяв безпосередню участь у формуванні 10-тисячного війська (ядром якого були лісовчики). У листопаді воно, пройшовши угорські терени, вторгнулося до Словаччини і завдало поразки угорським підрозділам Є. Ракочі біля Гуменної. Ця перемога поляків «… врятувала для цісаря Відень, а можливо навіть корони угорську і чеську», бо, довідавшись про неї, Габор зняв облогу столиці Австрії у самий критичний момент для Фердинанда. Відомо також, що

---

[13] *Skorupa D.* Op. cit. S. 170–172, 189–191; *Suwara F.* Op. cit. S. 37–38; *Śledziński K.* Op. cit. S. 87–94.

[14] *Рашба Н.* Очерк истории… С. 24–26; *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 15–17; *Skorupa D.* Op. cit. S. 189–191, 198–202; *Suwara F.* Op. cit. S. 9–20; *Śledziński K.* Op. cit. S. 94–97, 107–108; *Tretiak J.* Op. cit. S. 21–40.

значна частина жовнірів незабаром приєдналася до австрійської армії[15].

Зрозуміло, що ця проавстрійська акція Варшави не могла не викликати гострої реакції Стамбула, тим паче, що Г. Бетлен невдовзі вислав до султана меморіал, в якому обширно оповів про ці події, підкреслюючи, що напад поляків на Семиграддя й родинні зв’язки Сигізмунда III з Габсбургами, як австрійськими, так й іспанськими, є небезпечною загрозою для Порти і закликав її атакувати Польщу[16]. Окрім цього великий візир не міг не отримати відомостей про обговорення на зимовому 1619 р. сеймі плану С. Жулкєвского щодо формування потужної армії з метою нападу на імперію[17]. За таких обставин султан Селім II й великий візир Алі-паша не могли не засвідчити свого невдоволення порушенням Варшавою умов травневого 1619 р. договору й застерегти її від подальшої ескалації ворожих дій. Як на наш погляд, його проявом і стала демонстрація неприязного ставлення до польського посла С. Отвіновського, котрий у березні 1620 р. з’явився у турецькій столиці. Під впливом недоброзичливої атмосфери переговорів з Алі-пашою та провокаційної інформації австрійського посла Я. Молларта про уже існуючу готовність Порти до нападу на Польщу, він надсилав до Варшави фальшиві відомості про його неминучість уже в липні цього ж року. Напередодні залишення Стамбула, посол у листі до короля переконував того: «Потрібно з поганством тим щось робити, аби не отримали вони радості! Випередити їх, хоча б знищити (znieść), не чекаючи їх у домі! До орди, береги дунайські опанувати, бо інакше загинемо»[18]. Проте всі ці відомості про готовність султана до агресії виявилися неправдивими.

---

[15] *Suwara F.* Op. cit. S. 40–43; *Śledziński K.* Op. cit. S. 101–105.

[16] *Suwara F.* Op. cit. S. 44.

[17] *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 207; *Сас П.* Назв. праця. С. 7; *Suwara F*. Op. cit. S. 31.

[18] *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 18–22; *Skorupa D.* Op. cit. S. 231–233; Suwara F. Op. cit. S. 52–56; *Śledziński K.* Op. cit. S. 109–111; *Tretiak J.* Op. cit. S. 30–31.

Безсумнівно, ніхто не може заперечити факту агресивності Османської імперії в кінці XVI – першій половині XVII ст. ні в Азії, ні в Європі й обілювати її не збираємося. Проте у даному випадку вона не виношувала конкретних планів загарбання Речі Посполитої. Аби наголосити на їх існуванні науковці нерідко посилаються на два джерела: лист Османа II до короля від 26 серпня 1620 р. та заяву у Москві восени 1621 р. турецького посла Ф. Кантакузена, зроблену під час розмови з московським патріархом Філаретом. У першому з них султан начебто погрожував: «… Краків, столицю твою без великого милосердя візьму… землю твою потопчу, християнського Бога твого і вірю викореню, а також священників (?) твоїх кіньми розривати буду»[19]. У другому посол повідомив, що «Осман переможе і міста польські завоює, хоче полонити всю польську землю»[20]. За іншими даними, мовляв, мав намір «дійти до Балтики, подати руку протестантам, котрі борються в Німеччині, і разом з ними вирішити долю великої європейської війни, поваливши остаточно силу Габсбургів»[21].

Навіть якщо султанський лист і королівська відповідь на нього у такому ж тоні[22] не тогочасні фальсифікати, все ж він, як і твердження Ф. Кантакузена, всього-навсього тільки прояви емоцій, а не реальні плани розгрому й завоювання Речі Посполитої. Джерел про їх існування до вторгнення 2(3) вересня 1620 р. 10-тисячного польського війська під проводом канцлера і великого коронного гетьмана С. Жулкєвского у межі імперії (Молдову) дослідниками не виявлено. Існуючі в історичній літературі плани є реконструкціями істориків на основі інформації джерел кінця 1620 – літа 1621 рр., як правило, нетурецького походження[23]. Власне сам перебіг

---

[19] Цит. за: *Suwara F.* Op. cit. S. 55.

[20] Цит. за: *Рашба Н.* Очерк истории… С. 41–42.

[21] *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 58.

[22] *Комарницький С.* Назв. праця. С. 29–30.

[23] Див.: *Сас П.* Назв. праця. С. 57, 67–70; *Podhorodecki L.* Kampania… S. 94–97; *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 58–60; *Suwara F.* S. 98.

Цецорської кампанії слугує промовистим доказом неготовності Порти до війни з Польщею. Як з'ясував Л. Подгородецький у кінці 80-х рр. ХХ ст., «Фактом є, що в 1620 році Турція виявилася непідготовленою до війни з Польщею і воєнні дії спровокувала польська сторона»[24].

Чому ж тоді таким міцним залишається міф про її агресивність? Насамперед внаслідок данині традиціям, оскільки більшість польських й українських дослідників ХІХ – початку ХХ ст. трактували цей воєнний конфлікт «…з позицій виключно християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів. Ґрунтуючись саме на цих об'єктивних цивілізаційно-релігійних та духовно-ментальних розбіжностях християнства й ісламу, – підкреслювали Б. Боднарюк й І. Сандуляк, – вони певною мірою виправдовували превентивну «необхідність» Польського королівства напасти на Османську імперію»[25]. Доречно зауважити, що польські й українські сучасники й учасники польсько-турецької війни, попри конфесійні відмінності, також розглядали її виключно з погляду «християнських світоглядних орієнтирів», а саме: вбачали у ній благородну справу боротьби з невірними – «ворогами Хреста Святого». На думку польського дослідника А. Прохаски, «… рушивши з військом у Молдавію, С. Жулкєвскій поклав на себе величну місію захисника християнства та усієї Європи від нападу армії Османа ІІ…»[26].

Ймовірно, саме враховуючи значимість цього чинника у мобілізації шляхти і жовнірів для боротьби з можливим вторгненням турецької армії, польський сейм у листопаді 1620 р. розробив 2 документи: «Оборона Речі Посполитої від *поган* (виділено нами – В. С.)» та «Про порядок війни з *поганими* (виділено нами – В. С.)»[27]. У листі до Війська Запо-

---

[24] Цит. за: *Śledziński K.* Op. cit. S. 117.

[25] *Боднарюк Б., Сандуляк І.* Наукові студії з історії Хотинської війни 1620–1621 рр. (огляд історіографії) // 390-річчя Хотинської битви… С. 20.

[26] Див.: *Сас П.* Назв. праця. С. 15.

[27] *Там само.* С. 72–74.

розького, написаному, вочевидь, у листопаді-грудні, король закликав його готуватися до боротьби з «поганством», проти «ворога Христа С.».[28] Відгукуючись на його клопотання, єрусалимський патріарх Феофан 17 січня 1621 р. звернувся з грамотою до козацтва, переконуючи його відгукнутися на поклик Сигизмунда III, «бо кгвалтъ отчизне вашей отъ головного хрестиянского неприятеля, которого ярма неволи турецкое есть великое…»[29].

Аналіз листування представників Війська Запорозького з королем і сановниками та його інструкцій посольствам у 1621 – початку 1622 рр. промовисто засвідчує бачення ними проведеної Хотинської кампанії винятково як боротьби з «ворогами Хреста Святого» чи «силами поганськими»[30]. Недарма у формуванні у тогочасному польському суспільстві сакрального культу Хотина важливу роль зіграло уявлення про здобуту перемогу, як таку, що «врятувала християнський світ» від жахливої війни й «турецької неволі». У цьому відношенні звертають увагу на себе бреве, видані Папою Григорієм XV 1621 і 1623 рр., у відповідь на прохання Сигизмунда III і польського єпископату увіковічнити величну перемогу поляків під Хотином. На її честь ними запроваджувалося відзначення у Речі Посполитій кожного року дня 10 жовтня як свята найсвятішої панни Марії й усіх польських святих патронів[31].

Друга заувага торкається з'ясування характеру політики польського уряду щодо Порти. Відомо, що в середині 90-х рр. XV ст. король Ян I Ольбрахт вперше зробив спробу встановити контроль Польщі над Молдовою, але у підсумку зазнав невдачі[32]. Одначе через 100 років до цієї ідеї повернувся

---

[28] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.:* універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. Київ, 2016. С. 200–201.

[29] *Там само.* С. 201.

[30] *Там само.* С. 203–218.

[31] *Torój E.* Op. cit. S. 12, 18.

[32] *Kołodziejczyk D.* Op. cit. S. 48; *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 5–6.

канцлер Речі Посполитої Я. Замойскій, котрий домігся, як зазначалося вище, не тільки її реалізації, але і встановлення контролю над Валахією (з 1526 р. Валахія, а з 1538 р. Молдова уже перебували у складі Порти). У перші десятиріччя XVII ст. Сигизмунд III все більше потрапляв у залежність від політичних інтересів австрійського двору, інтриг князів Придунайських держав та магнатських угрупувань у середині країни. Зовнішня політика набувала проавстрійського (чому сприяли родинні зв'язки з Габсбургами, адже обидві дружини належали до їхнього роду) й антиосманського спрямування (особливо після 1613 р.). Вельми очевидними стають й експансіоністські устремління щодо Придунайських князівств[33].

Саме тому королю, канцлеру та великому гетьману С. Жулкєвскому (з 1618 р.) й частині сановників імпонувала порада молдавського єпископа Любєнєцкого, висловлена 1617 р. у «меморіалі» Сигизмунду III, зайняти всі Придунайські країни, вигнати татар, осілих між Дунаєм і чорноморським узбережжям, і розташувати залоги у місцевих замках. А в Молдові і Валахії звести на трон, пов'язаних родинними зв'язками з польськими магнатами, господарів, у Семиградді – володарем вчинити королевича Владислава, котрому мали підлягати обидва господарі. В силу чого мало «постати «королівство Дакіа» («regnum Daciae»)[34]. Подібну пропозицію «підсовував» у наступному році варшавському двору й Г. Бетлен – талановитий угорський політик, полководець й інтриган. Намагаючись втягнути у збройний конфлікт з Портою Річ Посполиту, він у листі до С. Жулкєвского переконував того, що після завершення війни з Персією султан напевне розпочне війну проти неї. А відтак радив завчасно зайняти Молдову й Валахію, а згодом Білгород і Тягинь, аби міста не стали захистком для татар. Десь у жовтні канцлер прийняв від князя посольство, зміст перемовин з яким «майстерно приховував» у своїй кореспонденції. Як вияснив

[33] *Skorupa D.* Op. cit. S. 166–192; *Suwara F.* Op. cit. S. 8–14; *Śledziński K.* Op. cit. S. 86–96.

[34] *Suwara F.* Op. cit. S. 16–17.

Ф. Сувара, йшлося про спільні з Семиградням дії у боротьбі проти Туреччини. І, на думку дослідника, великий гетьман уважно віднісся до цих пропозицій і почав схилятися до плану «зачіпного виступу проти Турції»[35]. Імпонувала йому й ідея одного з організаторів рицарського ордену «Ліга християнської міліції» графа Кароля Гонзаги де Невера щодо організації в Європі «хрестового походу» проти «невірних» – мусульманської Османської імперії, яку підтримали Папа Римський, німецький імператор й монархи провідних західних держав. У листопаді 1618 р. де Невер прибув до Кракова й ознайомив сенаторів зі своїм планом, частина яких (біскуп М. Шишковський, маршалок коронний Вольський і краківський воєвода М. Зебжидовський) його підтримали. У листі до короля вони прохали «зайнятися справою Ліги»[36].

Отже, упродовж 1617–1618 рр. серед частини польської політичної еліти, включаючи Сигизмунда III та С. Жулкєвського, починає зринати замисел доцільності завдання превентивного удару по противнику. Дякуючи воєнному досвіду і таланту полководця, великий гетьман трансформував його у план «zaczepnej (у перекладі з польської мови – наступальної; використовувана в українській історіографії калька з цього слова ‘зачіпної’[37], як на наш погляд, є не зовсім точною, бо в українській мові ‘зачіпний’ означає пристрій для зчеплення, зачіплювання чого-небудь, а ‘зачіпка’ у переносному розумінні – докори, звинувачення, суперечка, привід до дій тощо) війни з Туреччиною», який запропонував сейму (21 січня – 5 березня 1619 р.). Передбачав: утворення сильної армії (30 тис. гусар, 15 тис. аркебузирів, 15 тис. козаків (різновиду польської середньої і легкої кінноти) та 40 (45) тис. піхотинців – всього 100 (105) тис. жовнірів) та її вторгнення до Порти. Не без сприяння володарів Молдови, Валахії та Семиграддя окупувати (occupowac) її терени до Дунаю, а за допо-

---

[35] *Ibidem.* S. 26–27.

[36] *Сас П.* Назв. праця. С. 7; *Suwara F.* Op. cit. S. 27–28.

[37] Наприклад, див.: *Грушевський М.* Назв. праця. С. 440; *Сас П.* Назв. праця. С. 16, 26, 29–30 та ін.

могою запорозьких козаків на чайках оволодіти Тягинем, Білгородом і Кілією. Пропонував прийняти ухвалу й про скликання посполитого рушення та звернутися по підмогу до Папи, «головніших володарів християнських» і якомога міцніше укріпити Кам'янець[38].

Хоча сейм відхилив його й ухвалив продовжити перемовини з султаном про збереження миру[39], угрупування короля–канцлера продовжувало провокувати Порту на конфлікт (пригадаймо акцію лісовчиків у листопаді цього ж року) й готувати напад на неї. Так, Сигизмунд III у березні й липні 1620 р. в універсалах до котрогось із духовних сенаторів повідомляв про загрозу наростання небезпеки з її боку, бо султан готує війну «проти держави нашої», а відтак необхідно скликати сейм[40]. Таким чином у свідомість шляхетської спільноти насаджувалося переконання про невідкладне вторгнення турок і татар. Уже 16 травня король видав універсали до польської і литовської шляхти, закликаючи до оборони від них[41], хоча обидва: і король, і великий гетьман знали, що його не буде. Сам же С. Жулкєвскій у листі до краківського каштеляна Я. Острозького визнавав, що «*війна турецька в цілому не загрожує* (виділено нами – В. С.), хоча вслід за королем *усіх застерігав перед нападом оттоманської сили* (виділено нами – В. С.)»[42]. Поділяємо міркування Д. Скорупи, що ця інформація спрямовувалася для внутрішнього вжитку, аби «виправдати в очах шляхти власну акцію в Молдавії…»[43].

У листі до короля від 30 червня С. Жулкєвскій підтвердив, що підтримує «наступальну війну у порозумінні з християнськими володарями і перським королем»[44]. Вельми доречним

---

[38] *Жерела…* Т. VIII. С. 207–208; *Сас П.* Назв. праця. С. 19; *Suwara F.* Op. cit. S. 27–28.

[39] *Suwara F.* Op. cit. S. 31.

[40] *Жерела…* Т. VIII. С. 212–214.

[41] *Suwara F.* Op. cit. S. 53.

[42] *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 25.

[43] *Skorupa D.* Op. cit. S. 233.

[44] *Tretiak J.* Op. cit. S. 34.

вважаємо твердження П. Саса, що «остаточно упевнившись, що Османська імперія 1620 р. насправді не готова до війни з Польщею, Сигізмунд III та його близьке оточення розцінили це, як зручний привід для здійснення акцій, спрямованих на те, щоб, з одного боку, підважити геополітичні позиції Османської імперії у Наддунайських князівствах, а з іншого – політично утвердитися у цьому регіоні Речі Посполитій». Тому вже «15 липня 1620 р. так званий малий сенат схвалив інтервенцію польського війська у Молдовію (пізніше її зобразили як оборонну акцію)»[45]. Наступ розпочався на початку вересня. Турецький уряд, як уже зазначалося, не був готовим до його відбиття. У розпорядженні головнокомандуючого Іскендер-паші налічувалося бл. 1 тис. вояків[46]. Щоправда, до середини вересня вона зросла, за одними даними, до 10-13 тис. осіб, за іншими – 19 тис. осіб[47].

Так ось, у зв'язку з чим і постає питання: а в чому все-таки полягала агресивність політики Порти стосовно Речі Посполитої (до вересня 1620 р.)? Це вона готувала армію для вторгнення і напала на Польщу чи навпаки? Відповідь очевидна! Якщо в когось існують сумніви – то це теж до ладу. Адже можуть стати стимулом для поглибленого аналізу джерел й наукових досліджень, витворених істориками – фахівцями вивчення історії польсько-турецької війни, як це вчинив автор цієї статті.

Третя заувага торкається вияснення проблеми значимості Цецорської кампанії поляків – це окремішня локальна подія не причетна до «Хотинської війни» чи подія, яка започаткувала її? Спробуємо відповісти на поставлені запитання. Для цього слід деталізувати масштаби операції та її цілі. Поперше, вона планувалася як широкомасштабна операція із залученням до неї Молдови (її господар К. Граціані обіцяв приєднатися з 15 тис. вояків), Валахії і навіть Семиграддя, а

---

[45] *Сас П.* Назв. праця. С. 17.

[46] *Collectanea z dziejopisów tureckich*. Rzeczy do historii polskiej służących…Warszawa, 1824. T. 1. S. 131–132.

[47] *Śledziński K.* Op. cit. S. 156.

згодом – володарів потужних західних держав і Папи Римського. Як на переконання головнокомандуючого, саме «така наступальна війна» й була «єдиним порятунком Речі Посполитої від турецької небезпеки. Війна ж оборонна, яка б велася на власній землі та ще на додаток посполитим рушенням, рівнозначна, на думку гетьмана, загибелі Польщі» (лист до короля від 25.VIII.1620 р.)[48]. Характерно, що перебуваючи у таборі на Цецорському полі, 15–17 вересня звертався з листами до валаського господаря і Бетлена Габора, запрошуючи їх приєднатися до нього. Мало цього робив спроби «нейтралізувати» кримського хана, щоб той «не втручався до війни короля з султаном»[49].

По-друге, мета кампанії полягала в тому, аби взяти під контроль територію Придунайських князівств включно до Дунаю, перетворивши її в оборонний рубіж; обернути його у військово-політичний плацдарм для подальшого ведення війни з турками і, можливо, перешкодити намірам султана усунути від влади К. Граціані й надати допомогу Г. Бетлену у боротьбі з Австрією. І, мабуть, найголовніше, враховуючи непідготовленість Порти до війни, раптовим нападом на її володіння продемонструвати власну потугу і спонукати до укладення вигідного для Речі Посполитої миру[50]. На переконання Ф. Сікори, С. Жулкєвскій «Сподівався, що турки, бачачи, що Польща всерйоз проводить війну, легше схилиться до миру, тим паче «як чути в Константинополі під володарюванням молодого імператора коштів не має» писав гетьман (6.IX.1620 р.)»[51]. У випадку відмови Порти від укладення угоди радив королю вдатися до реалізації проекту С. Баторія з тією різницею, що тепер у його розпорядженні багато козаків, а відтак можна переправлятися і через Дунай (лист від

---

[48] *Жерела…* Т. VIII. С. 207; *Сас П.* Назв. праця. С. 17; *Suwara F.* Op. cit. S. 66–67.

[49] *Suwara F.* Op. cit. S. 70–71; *Śledziński K.* Op. cit. S. 157.

[50] *Сас П.* Назв. праця. С. 17; *Podhorodecki L., Raszba N.* Op. cit. S. 24–29; *Suwara F.* Op. cit. S. 66–69.

[51] *Suwara F.* Op. cit. S. 66.

25.VIII.1620 р.). У свою чергу Сигизмунд III у листі від 17 вересня підштовхував гетьмана до негайного знищення підрозділів Іскендер-паші, допоки до нього ще не приєдналися татари. Це посприятиме і тому, що волохи «бачачи ‘щасливі успіхи, легше б з нашим військом, *ярмо поганське з себе скинувши* (виділено нами – В. С.), об’єдналися’»[52].

Таким чином не бачимо підстав погодитися з думкою П. Саса розглядати Цецорську кампанію «… *локальним, причому, завершеним, воєнним конфліктом* (виділено нами – В. С.), який через загальну мобілізаційну неготовність Османської імперії не міг перерости у масштабне вторгнення армії Османа II на землі Речі Посполитої. Те, що Цецорська битва була не початком Хотинської війни, а лише її каталізатором, підтверджує політичний резонанс, який вона мала у Стамбулі та Варшаві. Звістка про завершення цієї битви хоч і була сприйнята у них абсолютно протилежно в емоційному плані, однак політично підштовхнула обидві столиці до дзеркальних дій, а саме – прийняття рішення про підготовку до війни»[53]. Чому? По-перше, як уже відзначали, розмах запланованої «наступальної» війни явно виходив за межі локальної операції. Адже йшлося не про повернення/зміщення котрогось із господарів з трону, впровадження залоги до Хотина чи якусь іншу провокативну акцію регіонального масштабу на зразок 1612, 1615–1616 рр., а про істотно інше – воєнні дії проти Порти. І те, що дана воєнна операція уже на початковому етапі повністю провалилася, аж ніяк не може слугувати підставою її локальності. По-друге, на підставі яких аргументів, сформованих на основі аналізу джерельного матеріалу, можна стверджувати, що Цецора – це «*локальний, завершений, воєнний конфлікт* (виділено нами – В. С.)», який не став «*початком Хотинської війни, а лише її каталізатором* (виділено нами –В. С.)». Адже саме вона, а не якась інша подія, докорінним чином змінила в цілому миролюбивий курс Османської імперії XVI – першого двадця-

---

[52] *Ibidem*. S. 66–67, 69–70.

[53] *Сас П.* Назв. праця. С. 163.

тиріччя XVII ст. стосовно Речі Посполитої. Як слушно зауважував відомий польський історик, фахівець з історії польсько-турецьких відносин Д. Колодзейчик, «… турки не мали жодних політичних, стратегічних ні господарських підстав для нанесення удару по Речі Посполитій»[54]. А після нападу поляків цілком зрозумілими були як реакції султана й частини турецької еліти розпочати підготовку армії для завдання контрудару по Речі Посполитій, так і останньої – ладнати військо до його відбиття. Це невід'ємні складові подальшого розгортання подій після агресії Польщі. А відтак виділяємо у польсько-турецькій війні 3 етапи: 1-й – початковий – 2-3 вересня – 6 жовтня характеризується вторгненням польської армії у межі Порти та її розгромом біля Цецори; 2-й – 7 жовтня 1620 – 2 вересня 1621 рр. – підготовка Портою й Річчю Посполитою армій до вирішальної битви та їх зосередження у районі Хотина; 3-й період охоплює 2 вересня – 9 жовтня – час Хотинської битви й укладення мирного договору. В силу чого вважаємо, що поширена в історіографії назва польсько-турецької війни Хотинською війною у науковому вимірі вбачається не зовсім коректною.

Отже, маємо підстави зробити висновок, що польсько-турецьку війну 1620–1621 рр. розпочала Річ Посполита Цецорською кампанією на початку вересня 1620 р., яка й ознаменувала її початковий етап.

---

[54] *Kołodziejczyk D.* Op. cit. S. 48.

Валентин Константинов
(Кишинев)

Посредническая роль валашского князя Раду Михни в подписании хотинского договора 1621 года

События первых десятилетий семнадцатого века в регионе на севере от Дуная в целом и в Молдове в частности были определены польско-османским противоборством. Поляки явно не хотели соглашаться с утратой своего влияния в Молдавии, после 1611 года, а поэтому предприняли несколько попыток к улучшению ситуации. В свою очередь, находясь в чрезвычайно сложной системе политических отношений в Юго-Восточной, Центральной и Восточной Европе, Румынские Княжества в полной мере ощутили геополитические изменения, произведенные в этот период на европейском континенте.

После поражения противника в кампании 1620 года, турецкие правители ожидали легкую победу в следующем 1621 г. Но для этого фактически, если османы всерьез рассчитывали на оглушительный успех, они должны были уже летом быть на границах Польши. Однако, мобилизация турецкой армии проходила очень медленно. 7 августа 1621 года Раду Михня, господарь Валахии, все еще находился в Тырговиште[1]. Сама Молдавия стала мишенью для польских наездов. Мирон Костин писал, что в то время Любомирский, заместитель Ходкевича, перед тем, как турки вошли в страну, «разграбил страну до Ясс»[2].

В дневниках кампании, подготовленных по случаю Хотинской битвы, упоминаются вторжения в Молдову с целью снабжения поляков продуктами. Фактически, после окончания противостояния в Цуцоре молдаване считались врагами: они не оправдали ожиданий поляков, которые надеялись, что молдаване присоединятся к их армии в той кампании; кроме того, они

---

[1] *Documente privind Istoria României.* Seria B. Ţara Românească, veacul XVII, vol. IV (1621-1625), Bucureşti, 1957, p. 50-51, nr. 56.

[2] *Miron Costin,* Letopiseţul Ţării Moldovei, în *Opere,* ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1957, p. 77.

участвовали в поимке поляков, которых передавали туркам или татарам.

Конечно же эти вторжения поляков и казаков сыграли важную роль в неспособности молдавского господаря выполнить приказ турок по снабжению османской армии. К этому надо добавить и информацию об уходе молдаван в горы[3], где они искали убежище. Конечно же, в этих условиях господарь Молдавии не мог выполнить распоряжения султана о снабжении османской армии.

Проблемы со снабжением были и со стороны Трансильвании. Султан был недоволен трансильванцами, которые не прислали ему овец и крупный рогатый скот, «в которых он отчаянно нуждается»[4]. В Константинополе в середине июня[5] считали, что поляки хотят провести крупную кампанию, поэтому султан поручил господарям Молдавии и Валахии помешать полякам перейти через Днестр[6], хотя было ясно, что этот приказ не мог быть выполнен. Попытка убедить москвичей присоединиться к антипольской кампании также не увенчалась успехом[7].

Польский военный совет в начале августа рассмотрел следующие возможности: продвинуться в Молдове, дождаться врага в стране или занять стратегическую позицию в Молдове, недалеко от границы, чтобы сохранить наземную связь с территорией Польши. Последнее предложение понравилось

---

[3] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621, z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Żegota Pauli*, Kraków, 1853, p. 72.

[4] *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. IX (1614-1636), Acte şi scrisori, publicate de Andrei Veress, Bucureşti, Editura Cartea Românească, 1936, p. 72.

[5] *Hurmuzaki*, IV/2, p. 391, nr. CCCCXXXIII.

[6] *Ibidem*, p. 392, nr. CCCCXXXVI.

[7] *Российский Государственный Архив Древних Актов,* F. 89, 1621, nr. 4.

обоим командирам: и Ходкевичу, и Любомирскому[8], тем более что Хотин снова принадлежал к полякам[9].

8 августа 1621 г. первые полки под командованием Станислава Любомирского переправились через Днестр и разбили лагерь у Хотина[10]. 10 августа отряд Липницкого покинул польский лагерь, чтобы снабдить армию припасами. Он добрался до Сиретской ярмарки и вернулся с несколькими сотнями голов крупного рогатого скота[11]. Но не всем так повезло – слуги из лагеря Любомирского, которые пошли за припасами в Молдову, подверглись нападению отряда во главе с Мироном Барновским, будущим молдавским господарем, который забрал их лошадей, а многих из них убил.

После этого инцидента Ян Кароль Ходкевич запретил рейды на территорию Молдовы, чем вызвал недовольство армии. Считалось, что приказ был отдан либо для защиты жизни Шемберга, который находился в Османской империи для переговоров, и вторжения поставили бы его под удар – он мог за это поплатиться жизнью.

Петр Могила, сын Симиона Могилы, и будущий митрополит киевский, также находился в польском лагере. По сохранившимся источникам, он обратился к полякам, и уверял их, что молдаване могут перейти под власть Речи Посполитой, но для этого поляки должны были прекратить набеги[12].

19 августа 1621 года вся польская армия была собрана у Хотина и организована в лагерь. Через два дня пришли и запорожские казаки[13]. Один из их предводителей, Дорошенко сообщил Ходкевичу, что они разорили Сорокские и Орхейские земли в Молдавии. Однако, появилась информация что, казачьи

---

[8] *Żywot J. K. Chodkiewicza wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit.*, przez Adama Naruszewicza, Wydanie Józefa Turowskiego, tom I-II, Przemyśl, 1857, p. 184-185.

[9] *V. Constantinov*, Cetatea Hotinului în disputele politico-militare polono-otomane din perioada 1612-1621, în „Cohorta”, 2015, nr. 1, p. 41-56.

[10] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 113.

[11] *Ibidem*, p. 115.

[12] *Ibidem*, p. 115-116.

[13] *Ibidem*, p. 18.

отряды, грабившие Молдову, были настигнуты, и многие из них погибли в турецком плену[14].

Еще до начала боевых действий, молдавский господарь, Александр Ильяш, и валашский, Раду Михня[15], приложили усилия, чтобы помирить враждующие стороны. Война на территории Молдавии и в близости Валахии не сулила им ничего хорошего. Но первая попытка заключить мир с турками с самого начала была обречена на провал. Прибытие посла было скрыто от султана, поэтому переговоры проводились без его ведома. Посол вернулся с письмом от великого визиря. В письме говорилось, что если поляки хотят мира, то они должны будут заплатить дань и решить вопрос запорожских казаков[16]. Несмотря на плохую подготовку кампании, кажется, что молодой султан все еще был уверен в победе. Всего за год до того, его слуга, Скендер-паша, победил самого великого коронного гетмана и канцлера Станислава Жолкевского. Тем более он, великий султан потомок Османа, у которого было то же самое имя, что и у основателя великого Турецкого государства, надеялся расправиться с поляками без больших проблем. Однако, в то же время в польский лагерь вернулся турецкий посол, Константина Батисты Вевелли[17], что означало – усилия по заключению соглашения будут продолжены.

Обе стороны хотели подписать соглашение, но с введением и соблюдением своих собственных положений. Опытный литовский гетман Ян Кароль Ходкевич решил противостоять османской армии в окопах, и эта тактика в тех условиях оказалась верной. Перед началом боевых действий Осман II, расстроенный невыполнением полученных приказов, арестовал Александру Илиаша, в то время молдавского господаря[18]. Мирон Костин отметил, что «как упоминалось выше, когда они пришли в

---

[14] *Ibidem*, p. 121.

[15] В 1611-1616: Раду Михня господарь Валахии; в 1616-1619, господарь Молдавии; 1620-1623, снова господарь Валахии; 1623-1626, господарь Молдавии, а его сын Александр Коконул господарь Валахии.

[16] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p.125.

[17] Сын Батисты Вевелли, торговца вином-мальмазией во Львове.

[18] В свою очередь он был валашским господарем в 1616-1618.

Хотин, император не нашел ничего, ... ни мостов, ни особняков, а страна, убегающая и разоренная была полна трупами, им стало противно видеть Александра воду [=воеводу], им стало так плохо, что просто хотели его убить»[19]. В отношении нового изменения на господарском троне Молдавии в Ватикан было отправлено послание из Константинополя от 15 сентября 1621 г., в котором говорилось, что князю Молдавии и главным боярам страны должны были отрубить головы за то, что они не только не подготовили мост и не построили другой через Днестр, но и не подготовили необходимую провизию для армии[20]. Такую же информацию выслал посол Франции в Константинополе[21]. Другие источники упоминают, что причиной смещения с престола Александру Илиаша были его тайные переговоры с поляками[22]. Стоит упомянуть, что о его замене на Штефана Томшу II говорили еще в конце июля 1621 г.[23].

Учитывая, что до реакции из Константинополя прошло некоторое время с момента события, можно сделать вывод, что описанное действие произошло в конце августа 1621 года, или даже начало сентября. В то же время, Штефан Томша II вернул себе господарский престол намного позже, уже после окончания битвы при Хотине и сдачи крепости Хотина Раду Михне, тогдашнему правителю Валахии. Мирон Костин отметил, что посольство, прибывшее в польский лагерь для продолжения переговоров, уже представлено Раду Михнею[24]. Господарь Валахии хорошо ориентировался в создавшейся ситуации и по сути взял к себе на службу Константина Батисту Вевелли, который до этого служил Александру Ильяшу, интуитивно понимая преимущества, которые могли бы принести его усилия.

---

[19] *Miron Costin*, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 85.

[20] *Veress*, vol. IX (1614-1636), p. 238-239, nr. 190.

[21] *Hurmuzaki*, Supl. I, vol. I, p. 190, nr. CCXCIII.

[22] *Elementa ad Fontium editiones*, vol. XXVIII, Res Polonicae ex Archivo Mediceo Florentino. III pars. editerunt Valerianus Meysztowicz et Wanda Wychowska de Andreis, Romae, 1972, p. 129-130, nr. 559.

[23] *Ibidem*, p. 124, nr. 554.

[24] *Miron Costin*, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 80-81.

Собственно боевые действия Хотинской битвы начались 2 сентября 1621 г. После первого столкновения оба воюющих контингента заняли исходную позицию. С 4 сентября основное направление турецких атак было сосредоточено на окопах казаков. После лобовой атаки османов, приведшей к многочисленным потерям с их стороны, последовал мужественный ответ казаков, которые, однако, как упоминалось в дневнике экспедиции, если бы не наступила ночь, были бы разбиты[25].

Хотинские купцы, прибывшие в польский лагерь, численностью около 100 человек, обвиненные в шпионаже и намерении взорвать лагерь, были сурово наказаны поляками[26]. Мирон Костин отмечает этот драматический момент с большим сочувствием: «Я не знаю, какую вину они нашли у этих бедных людей Хотина»[27]. После провала первых турецких атак кажется, что османская риторика изменилась, что позволило Раду Михне взять на себя инициативу по заключению мира. Миссия была совсем непростой, потому что османы не отказывались от идеи обложить поляков данью, а эти претензии должны были решиться на поле боя.

Сохранилось упоминание, что через несколько дней после начала битвы, турецкие дезертиры сказали полякам, что султан сомневается в своей силе, а его армия обеспокоена. Кроме того, туркам сообщали, что к противнику идет помощь из глубины страны и от донских казаков. Понимая, что поляки не настаивают на заключении мира, по крайней мере, так писал автор дневника экспедиции, турки снова отправили Вевелли с «христианским письмом, которого они велели написать Раду, воеводу Валахии»[28].

Чем больше времени проходило, тем яснее становилось, что позиции, занятые польской армией, неприступны и что у турок нет шансов на успех. 12 сентября Константин Батиста Вевелли снова приехал в польский лагерь с письмом от Раду Михни на

---

[25] *Pamiętniki o wyprawie chosimskiej r. 1621*, p. 79-80.
[26] *Ibidem*, p. 81.
[27] *Miron Costin*, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 77.
[28] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 81-82.

венгерском языке[29]. Его содержание сводилось к следующему: «вы расплывчато пишете о мире, по этой причине вы не пишете конкретно, как он должен выглядеть ...; мы, христиане, исходя из страданий этой страны, были бы счастливы миру»[30].

Больной в то время Ян Кароль Ходкевич обратился к Военному совету, сославшись на слабость противника и предложив ответить Раду Михне, исходя из «чести отечества», которую он защищал в Хотине[31]. В письме, направленном Раду Михне, польский командующий сослался на свой жизненный опыт, который показал ему несчастья, которые приносит война. «Меня не смутила никакая сила, только миролюбие, и я в своих письмах через посла взывал к визирю. Я взял оружие в руки только для того, чтобы защитить свою страну и восстановить мир, а не из желания начать и продолжить войну ... чисто ради удовольствия. И я его получу (то есть мир)»[32].

В том же смысле он писал и великому визирю. В обоих письмах сообщалось, что он назначил Зеленского своим посланником, который будет вести переговоры о мире с османами. Тот факт, что между первым посланием и заключением реального мира прошло почти две недели, зависел от условий, предъявленных османами полякам. Их первым и самым важным требованием была ежегодная уплата дани, которую поляки не могли принять[33]. После отказа польских посланников подчиниться, они были задержаны турками[34], а военные действия возобнови-

---

[29] Так написано в копии, хотя допускаем что вместо «венгерского» węgierski język, вполне могло быть написано и «po wołosku», то есть письмо могло было быть написана по-румынски.

[30] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 85-87.

[31] *Ilie Corfus*, Noi informaţii despre români în vechi ediţii polone de documente // Revista de Istorie, XXI, 1978, nr. 3, p. 481-504, şi Ilie Corfus, *Documente privitoare la Istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1983, p. V-VI.

[32] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 91-92.

[33] *Dariusz Kołodziejczyk*, Tratatul de la Hotin – un exemplu de diplomaţie premodernă, în „Revista de Istorie a Moldovei”, 2004, nr. 1, p. 22.

[34] *Miron Costin*, Letopiseţul Ţării Moldovei, p. 83.

лись. Попытка Каракаша нанести удар по польской армии снова потерпела неудачу, а он сам был убит во время сражения[35].

Запорожские казаки, в свою очередь, ночью атаковали позиции турецкой армии, в т. ч. и там, где была установлена артиллерия[36]. Успехи поляков и, соответственно, неудачи османов, снова навязали необходимость возобновления мирных переговоров. И поскольку сообщение, отправленное великому визирю, не вернулось, Ходкевич написал новое письмо Раду Михне, прося его вмешаться и освободить польских посланников: «Если визирь надеется на успех, мне известно, что его надежда тщетна. На нашей стороне гораздо больше припасов и военной помощи, чем у султана. Если у него нет совета, я даю ему: либо действовать решительнее, либо достичь давнего мира между нашими государями, ничего не добавлять и не убирать и как можно скорее положить конец этой войне. Наша армия нетерпелива, горит и хочет воевать, так, что ее трудно удержать. Поэтому прошу сдержать данное слово и хочу, чтобы моего посла как можно скорее отправили обратно»[37]. Польский посол вернулся на следующий день, 22 сентября[38].

Далее до нас продолжают доходить известия о набегах: группа казаков дошла до Прута, откуда привели скот; ночью те же казаки напали на меньший лагерь на мосту и убили Халил-пашу, который должен был отправиться в Каменец с пушками; был убит и помощник императора. В то же время татары поймали некоторых польских лагерных слуг, которые пошли за травой[39].

24 сентября Ян Кароль Ходкевич умер, а руководство армией перешло в руки Любомирского. У поляков были проблемы с порохом, поэтому они взяли несколько сотен килограммов из личных запасов Любомирского. Бомбардировка отряда Лисовчиков не принесла больших результатов.

[35] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 94.
[36] *Ibidem*, p. 95.
[37] *Pamiętnik o wyprawie chocimskiej 1621 r.*, p. 95-96.
[38] *Ibidem*, p. 97.
[39] *Ibidem*, p. 96-97.

В то время когда военные действия набирали ход, не прекращались и дипломатические усилия по заключению мира. Так вскоре, Константин Батиста Вевелли снова прибыл в польский лагерь с просьбой прислать еще одного гонца, чтобы поприветствовать султана[40].

Известие о смерти Ходкевича было истолковано турками как знак для нового штурма на участке, контролируемом Лисовчиками и казаками. Несмотря на то, что в некоторых местах им сопутствовал успех, результат оказался не таким, как ожидалось. 28 сентября бои развернулись вокруг построенного на поле редута, но и его османам не удалось захватить. Эта турецкая атака стала одной из самых главных в ходе всей битвы. Якуб Собецкий расценил тот штурм как самый крупный и опасный[41].

Но и после того как польско-литовской армии удалось отбить и эту атаку стало ясно что дело идет к подписанию мира. И опять стороны воспользовались услугами валашского господаря. С приближением октября решение обеих сторон заключить мир становилось все более очевидным. Вместе с Константином Батистой Вевелли 29 сентября, Станислав Жоравинский и Якуб Собецкий должны были выехать для дальнейших переговоров. Полученные послами инструкции повторяли положения ранее заключенных соглашений. Раду Михня принес полякам список людей и подарки, которые они должны были получить. И на этот раз параллельно с переговорами продолжались и вооруженные столкновения. Одним из таких моментов была доставка Косаковским припасов в польский лагерь. Османы хотели его перехватить, но это им не удалось, успешным маневром поляки все-таки доставили припасы в лагерь[42]. Тем временем к Владиславу, сыну Сигизмунда III Вазы, польского короля, пришли гонцы от донских казаков, которые присягнули ему и проявили готовность прийти им на помощь.

Тем временем переговоры уже занимали центральное место, а военные столкновения происходили только изредка. Общение

---

[40] *Ibidem*, p. 98.
[41] *Ibidem*, p. 153.
[42] *Ibidem*, p. 101.

происходило очень интересным способом. У визиря переводчиком был сам Раду Михня. Польская сторона воспользовалась услугами некоего Симиона, который передавал господарю на румынском языке то, что ему сказали поляки, а он переводил это туркам. Ситуация вызвала «отторжение» поляков. Из-за стольких посредников смысл сказанного ими мог быть искажен.

После визита визиря, Раду Михня был отправлен для обсуждения пунктов повестки дня. Вот основные моменты переговоров. Что касается казаков, то поляки заявили – причина их действий кроется в татарских и молдавских нашествиях. Когда Раду Михня попросил, чтобы над ними свершилось правосудие, ответ был таков, что тот, кто был причиной зверств – Бородавка – был убит. «Если турки хотят отдать должное казакам, давайте отдадим должное Барновскому и стольким татарским мурзам». Другой момент, столь же противоречивый, был связан с проблемой дани, которую турки требовали от поляков.

Польские послы с самого начала отрицали возможность его выплаты. Уплата дани означала бы зависимость от Османской империи, и, чтобы не быть покоренными, поляки объявили себя готовыми к войне. На следующий день, 3 октября, польским переговорщикам сказали, что султан хочет остаться еще на шесть недель. Утром к ним снова пришел Раду Михня, с которым они договорились о пунктах договора, а затем снова отправились к визирю. Визирь был тверд: если не будут платить дань и не успокоят казаков, то из договоров ничего не выйдет, султан пробудет до праздника св. Димитрия[43], потом уедет и вернется весной следующего года, лучше подготовленым. В свою очередь, польская сторона была не менее решительна: Журавинский ответил, что поляки не принимают уплату дани, и уже рассказал Раду Михне о казаках, как обстоят дела. После того, как решение было озвучено, польские переговорщики поднялись со своих мест, чтобы уйти, но визирь остановил их, и переговоры продолжились. На следующий день (4 октября), стороны возобновили переговоры. Когда польские послы предложили заключить договор с татарским ханом, визирь ответил, что турецкий султан его правитель и татарский ханский двор

---

[43] 26 октября.

ему подчиняется. Заключение с татарами отдельного договора[44] было бы нарушением власти султана.

Что касается набегов татар, визирь пообещал, что если ханский двор не успокоит самовольных мурз, то султан его накажет. Этот ответ понравился польским посланникам[45]. В процессе разработки текста договора проблема перевода возникла вновь, как заметил Якуб Собецкий, один из польских переговорщиков.

8 октября польские посланники посетили султана. Посланники присутствовали на всей церемонии, на которой, среди прочих, присутствовали Раду Михня и Константин Батиста Вевелли. Переводчиком церемонии был, по словам Якуба Собецкого, боярин Раду Михни[46].

Хотинский мирный договор был подписан 9 октября 1621 г.[47], и после заключения нового соглашения каждая армия должна была вернуться в места постоянной дислокации. Крепость Хотин была возвращена Молдове, и в отсутствие господаря Молдовы крепость была оставлена Раду Михне, который так упорно трудился, чтобы заключить мир в Хотине. Якуб Собецкий сообщил в своем дневнике, что 11 октября пришли «бан Крайовы, который, взяв на себя Хотин, передал его молдавскому боярину и оставил его там»[48]. Этим баном Крайовы мог быть Янаки Катарджи, который занимал эту должность в 1613-1616 и 1618-1620 годах. Мы знаем, что он уехал в Молдову и что он был тестем Александру Иляша, который был женат на одной из его дочерей, Елене. Он был в

---

[44] Польско-крымские договора: *Dariusz Kołodziejczyk*, The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International diplomacy on the european periphery (15th – 18th century). A study of peace treaties followed by annotated documents, Brill, Leiden, Boston, 2011.

[45] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 168-169.

[46] *Ibidem*, p. 170-174.

[47] *Ottoman-polish diplomatic relations (15th – 18th Century). An Annotate. Edition of'Ahdnames and Other Documents*, by Dariusz Kołodziejczyk, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2000, p. 376-380.

[48] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, p. 180.

хороших отношениях с Раду Михней, что обеспечило ему особый статус в период сразу после битвы при Хотине.

Дипломатические круги в Константинополе отметили роль посредника, которую сыграл Раду Михня, а также провал султана, который потерял много людей в этой кампании и был вынужден заключить мир. Присутствие Михни в Хотине подтверждается внутренним документом из Валахии[49]. Удерживал ли Янаки Катарджи резиденцию Молдовы до прибытия Стефана Томшы II? Вышеприведенная новость допускает такую возможность[50]. Битва при Хотине стала в определенном смысле поворотным моментом в польско-османских отношениях. Обострились внутренние и внешние проблемы двух великих держав: поляки потеряли Ригу, однако в тоже время османы потеряли Вавилон. Отныне, по крайней мере в следующие полвека, открытого польско-османского противостояния больше не произойдет.

---

[49] *DIR*, Seria B. Ţara Românească, veacul XVII, vol. IV (1621-1625), p. 383-384, nr. 393.

[50] *DIR*, Seria A. Moldova, veacul XVII, vol. V (1621-1625), p. 68-69, nr. 89.

Олександр Юга
(Кам'янець-Подільський)

«Козацька проблема» у політиці владної еліти Речі Посполитої в контексті Хотинської кампанії 1621 р.

Період 1620-1621 рр. в історії Речі Посполитої, а саме від Цецорської кампанії і до Хотинської битви є тим проміжком часу, який розкриває сутність козацької політики річпосполитської правлячої верхівки та засвідчує, зокрема її спроможність і готовність до компромісів. Водночас, щодо устремлінь Війська Запорозького у цей час, то, виходячи із змісту його клопотань до короля і уряду ще з кінця XVI – початку XVII ст., може скластися враження, що це був сприятливий шанс, скориставшись катастрофічним становищем Польсько-Литовської держави, спробувати здобути для себе максимуму суспільно-політичних дивідендів. Але чи є насправді підстави для такого можливого припущення?

Насамперед зазначимо, що упродовж тривалого періоду – від Люблінської унії 1569 р., коли більшість українських земель (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) відійшла від Литви до Корони Польської – до 1620 р., у політичної еліти Речі Посполитої сформувався значний досвід взаємин з козацтвом. Причому у більшості випадків їх характер зумовлювався її військовою потребою в охороні південно-східного кордону. Тому не випадково відбулося виведення Сигізмундом II Августом у 1572 р. козацтва, котре перебувало на королівській службі (300 осіб), з-під юрисдикції місцевих урядників і підпорядкування коронному гетьману (Є. Язловецькому). Пізніше, за часів С. Баторія, їх чисельність зросла до шести сотень. Як зазначав німецький дослідник Й. Мюллер, автор першої дисертації про козаків, написаної в 1684 р., «… з самого початку польські королі бачили в козаках противагу туркам і, оскільки козаки підлягали королю, то останні (королі) закликали їх до зброї і

затримували на своїй службі дарами і звільненням від повинностей»[1].

Такі кроки королів сприяли формуванню своєрідного імунітету реєстрового козацтва в Речі Посполитій та активізовували його зусилля у справі збереження за собою отримуваних за військову службу прав та привілеїв як для «рицарського люду». Упродовж 1591-1596 рр. – часу розгортання перших козацьких повстань – Військо Запорозьке вдалося до обґрунтування перед королем ідеї його непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод і розпочало формування «альтернативних владних структур»[2]. Окрім того, з кінця XVI ст. у середовищі реєстровиків з'являлося розуміння того, що характер їх відносин з урядом залежить не стільки від односторонніх розпоряджень останнього, скільки від виконання двосторонніх зобов'язань. Тобто йшлося про початок усвідомлення себе окремішньою соціальною спільнотою в державній структурі Польсько-Литовської держави. Свідченням цього стали козацькі «кондиції» 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, що містили клопотання виділити для проживання реєстрового козацтва окрему територію – «пустелі між Бугом і Дністром», встановити «певне число козацького війська», розширення прав гетьмана й виплати відповідної платні[3] – тобто йшлося де-факто про вимогу

---

[1] *Мюллер Й.* Історична дисертація про козаків... Лейпціг, 1684 / Коментар Ю. Мицика і М. Кулінського // Всесвіт. 1988. № 6. С. 133.

[2] *Брехуненко В., Нагельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2004. Випуск 8/9. Т. 11/12. С. 440; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 71-72, 79; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Становлення козацького політичного автономізму // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 228-229.

[3] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: універсали, листування, угоди, присяги / упорядники В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 88; Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві / Пер.

автономного статусу для Війська Запорозького в складі Корони Польської. У 1596 р. з'явився також проєкт київського біскупа Й. Верещинського, яким передбачалося створення окремого козацького Задніпровського князівства[4].

На початку XVII ст. Військо Запорозьке продовжувало політику обстоювання своїх прав та привілеїв, наданих попередніми королями, а також намагалося розширити їх. Зокрема, ігнорувало постанови сейму щодо обмеження їхнього соціального статусу й брало участь у воєнних походах, всупереч королівським заборонам, на Молдавію, Крим та Туреччину[5]. З 1603 р. реєстровики уже почали клопотатися перед королем про те, «щоб були ми в пошануванню від кожного стану» й визнати їх «синами коронними»[6], тобто йшлося про зрівняння у правах зі шляхтою. Окрім цього, після укладення в 1596 р. Берестейської унії, Військо Запорозьке перебирає на себе функції оборонця православної віри. Вперше ця ідея виразно прозвучала у 1603 р.[7]. Подальший розвиток отримала у козацькій протестації від 20 березня 1610 р. у відповідь на звинувачення у протиправних діях на шкоду уніатського митрополита та його намісника. У ній козацтво засвідчило свій обов'язок надавати всіляку підтримку Православній Церкві в боротьбі проти обмеження її прав[8]. Показовим є той факт, що в грудні 1615 р. воно взагалі

Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Київ: Дніпро, 2001. Т. ІІ. Кн. 1 (XVI ст.). С. 435.

[4] *Верещинський Й.* Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596 / Пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. ІІ. Кн. 1. С. 426.

[5] *Чухліб Т. В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ: Арістей, 2005. С. 38.

[6] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Становлення козацького політичного автономізму // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т. 1. С. 230.

[7] *Сас П.* «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. Чернівці, 2003. Ч. 1. С. 191-194.

[8] *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599-1637. С. 58-60; *Документи*

відмовилося надати допомогу коронному гетьманові С. Жулкевському в боротьбі з татарськими нападами на землі Речі Посполитої, аргументуючи відмову дуже чітко – «не пішли тому, що їх ляхи хочуть у свою ляцьку віру привести, і в Києві ляхи руські церкви всі попечатали»[9].

Саме православ'я було тим єдиним спільним фундаментом, що пов'язував Військо Запорозьке з усім «руським народом» з початку XVII ст. За твердженням П. Саса, «як політична сила, об'єднані у Військо Запорозьке, козаки покинули свою станову "равликову хатку", що стала для них затісною, і повернулися обличчям до корінних потреб та інтересів свого народу»[10].

Виникає питання: як зазначені клопотання і конкретні дії Війська Запорозького сприймалися королем та правлячою елітою Речі Посполитої? Відразу ж зазначимо, вони викликали у них занепокоєння, бо вбачали ознаку небажаного зростання його політичної свідомості. Уже з початку XVII ст. політична еліта явно побоювалася, щоб козаки не створили «у великій Речі Посполитій іншу республіку»[11]. Тобто, у її політичній свідомості Військо Запорозьке сприймалося як не просто військова, а військово-політична корпорація з потенційним державотворчим потенціалом, спроможним на утворення у «державному тілі» Речі Посполитої «іншої республіки», що сприймалося нею політичною катастрофою. Враховуючи активність Війська Запорозького у відстоюванні інтересів православної віри, у представників правлячої верхівки формувалося також розуміння того, що козацтво перетворювалося у виразника інтересів руського (укра-

---

українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. С. 143.

[9] *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. Львів, 1998. С. 89-90.

[10] *Сас П. М.* Політична культура суспільства // Історія української культури. Київ, 2001. Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). С. 488.

[11] *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини по рік 1631 / Під ред. М. Грушевського. С. 124.

їнського) народу, що було небезпечним, бо могло надати змісту Люблінської унії іншого, небажаного, трактування та зміцнити суб'єктність «руського народу» в державній структурі Речі Посполитої.

Щоб уникнути цього, призначалися спеціальні комісари очолювані коронним гетьманом, котрі мали стежити за дотриманням «порядку» у козацькому середовищі та карати усіх непокірних. Сеймом неодноразово (1607, 1609 рр.) приймалися ухвали щодо підпорядкування козаків юрисдикції старост, що, до речі, було значним обмеженням прав та вольностей реєстровиків, отриманих від короля Сигізмунда II Августа[12].

Водночас, у спільноті «народу політичного» (шляхти) обговорювалося питання чинників, які (у їх розумінні) сприяли зростання політичної свідомості козацтва. Одним із них шляхта вважала власне саму військову службу козаків на користь Речі Посполитої. Мовляв, усвідомлення козацькою спільнотою своєї важливості для неї у складні часи її боротьби із зовнішніми ворогами, підштовхувало старшин до висунення радикальніших вимог до уряду. Так, сеймова конституція 1611 р. містила рекомендацію шляхти королю утриматися від військової допомоги реєстрового козацтва, аргументуючи тим, що «українська сваволя бере гору під протектором служби нашої і чинить великі шкоди станові шляхетському в його маєтностях»[13]; у 1613 р. сейм ухвалив рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію і підпорядкувати козаків місцевим органам влади. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що козаки «мають своїх гетьманів…, самі собі права складають, урядовців і вождів призначають»[14].

В історіографії зазначається, що ще наприкінці XVI ст. Й. Верещинському вдалося подолати стереотипні уявлення про

---

[12] *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. С. 177-178.

[13] *Чухліб Т. В.* Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ: «Либідь», 1993. С. 57.

[14] *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. 8. С. 174.

козаків як найманців – коронних слуг з рицарським «фахом», свавільних воїнів, бунтівників, і дійти думки, що вони такою ж мірою рицарі, як і шляхтичі, відповідно мають підстави розраховувати на статус повноправних громадян «тричленової Речі Посполитої» й користуватися широкими політичними правами[15]. Проте, зазначимо, що, по-перше, проєкти і С. Наливайка і Й. Верещинського стосувалися лише утвердження в суспільній структурі Корони Польської окремого соціального статусу реєстрового козацтва з його правами і вольностями. По-друге, зазначені думки були виключно авторськими проєктами, які не були відомі в козацькому середовищі, а тому спадкоємність їх ідей упродовж наступних десятиліть не спостерігалася. Окрім того, враховуючи відсутність досвіду національного державотворення (який був у політичної верхівки Речі Посполитої), у процесі переговорів послів Війська Запорозького з королем та урядовцями упродовж 1621 р. політичні вимоги не були включені до порядку денного, а основне місце відводилося відстоюванні прав Православної Церкви – визнання православної ієрархії Київської митрополії, відновленої у 1620 р. та захисту і розширення станових прав козацтва[16].

Якою ж була позиція політичної верхівки Речі Посполитої (з урахуванням попереднього досвіду взаємин з козацькою спільнотою та рівня політичної свідомості) щодо умов залучення Війська Запорозького до участі у війні з Османською імперією. Першим офіційним майданчиком, на якому обговорювалося це

---

[15] *Дашкевич Я.* Переяслав 1654: дискусійні проблеми // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 9-10: Patria / За редакції Володимира Кравченка. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. С. 28; *Сас П.* С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ: «Либідь», 1993. С. 68; *Щербак В. О.* Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). Київ, Черкаси, 1995. Вип. 5. С. 95.

[16] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.* … С. 202-203.

питання став сейм кінця 1620 р., а поштовхом до нього стала поразка польського війська у Цецорській битві. Головною метою короля було через свого посла Б. Обалковського переконати «полковників, сотників, осавулів і все рицарство Війська Запорозького» якнайшвидше виступити у похід проти «неприятеля Святого Хреста»[17]. Проте, не все було так просто, адже в інструкції на переговори посольства М. Жмайла в одному з пунктів чітко зазначалося, що, якщо король погодиться з вимогами Війська Запорозького, насамперед щодо визнання відновленої єрусалимським патріархом православної церковної ієрархії Київської митрополії, то вони виступлять проти турків, якщо ж будуть відхилені, то ні: «якщо це одержимо, готовність всіляку у п'ятдесят тисяч проти неприятеля Святого Хреста зараз обіцяємо, а якщо не отримаємо, змушені будемо залишитися у своїх кордонах»[18].

В іншому пункті посольської інструкції М. Жмайлу йшлося і про те, «аби баніції і всілякі правові процеси спричинені унією як в Короні Польській, так і у Великому К. Литовському і Руському проти братії нашої народу руського від того часу навічно наказано відмінити і церкви повернено»[19]. Наголос на «братії нашої руського народу» дав підстави дослідникам говорити про широкий надстановий горизонт політичних орієнтацій козацтва, адже по суті воно взяло на себе роль оборонців конфесійних інтересів православного населення усієї Речі Посполитої[20]. Слід зазначити, що у Варшаві добре розуміли важливість для зміцнення позицій Війська Запорозького релігійних вимог, тому й відповідали абстрактними обіцянками, яких після завершення Хотинської війни не виконали і не збиралися виконувати, адже визнання православної ієрархії у свідомості владних кіл Речі Посполитої сприяло б зростанню національної свідомості «руського народу», а в результаті посилення відчуття його окремішності в структурі Речі Посполитої.

---

[17] *Там само.* С. 200-201.

[18] *Там само.*

[19] *Там само.* С. 202.

[20] *Сас П. М.* Витоки українського націотворення: Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 538.

Тому владні кола тримали курс на втримання козацтва в статусі «слухняних підданих» і не більше.

У цій інструкції містився також пункт про розширення станових прав і привілеїв козацтва. Зокрема, звучала вимога, щоб король підтвердив їм «вольності старожитні і давні кров'ю заслужені від предків й. к. м.* і від самого й. к. м. за старі вислуги, Війську Запорозькому надані, з примноженням для охоти на нові з милостивої ласки короля. А коли б… найсвітліший король, наш пан, вакансією староства на Україні як слуг і підніжків своїх відзначити не забув, чим би охочіше зобов'язані за здоров'я і цілісність Корони Польської і всієї Речі Посполитої усіх наших сил не жаліти, як ніколи не жаліли і вірну покірність нашу засвідчувати ніколи не відмовлялися і не відмовляємося і обіцяємо надалі не відмовлятися»[21].

Як на нашу думку, це була надзвичайно знакова вимога, адже наголошувалося на тому, що мовляв, якщо Варшаві потрібна військова допомога Війська Запорозького, то нехай потурбується запропонувати в обмін за це щось суттєве для козацтва. Окрім того, прагнення добитися виділення території певного староства чітко засвідчило формування в середовищі козацької спільноти ідеї автономії в складі Речі Посполитої.

Проте, у Варшаві практично проігнорували вимоги Війська Запорозького, передані посольством М. Жмайла. Король обмежився загальними обіцянками збереження традиційних станових прав і вольностей козацтва як «вірних наших підданих», яким випала «оказія справи рицарської»[22]. Більше того, ще й навіть наголошував, що це буде можливо за досить специфічної умови: «залишитесь при свободах і вольностях ваших, якщо так будете виконувати ("справу рицарську"), як право і звичаї Речі Посполитої передбачають»[23]. Тобто, вкотре намагався підкреслити і нагадати про їх статус як «слухняних підданих». На це вказує і королівська вимога вже в травні виступити у похід, щоб

---

* Його королівська милість.

[21] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.* … С. 203.

[22] *Там само.* С. 207.

[23] *Там само.* С. 208.

«державу цезаря турецького мечем та вогнем воювати», причому здійснити це потрібно було «пильно і надзвичайно старанно»[24]. Пізніше, на початку серпня, король уточнив, що похід козацтво мало здійснити в такий спосіб, щоб «жодних обтяжень і труднощів піддані наші також і духовні, і шляхетські у володіннях наших (королівських – О. Ю.) і Речі посполитої не зазнавали»[25].

За подібним сценарієм повторилася ситуація і з наступним посольством П. Сагайдачного до Сигізмунда III. В інструкції запорозьким послам, розробленій на загальній раді 15-17 червня 1621 р. знову йшлося про вимогу «заспокоєння» православної віри, припинення утисків і переслідувань православних, поновлення Православної Церкви у її правах та привілеях; визнання владною верхівкою Речі Посполитої ієрархії Православної Церкви; підтвердження козакам Війська Запорозького старих і надання нових станових прав і вольностей. В контексті новацій, у порівнянні з попередньою інструкцією, йшлося про підвищення платні козакам, а також матеріальне «задоволення військових урядників» та видання королівського універсалу до старост в Україні із забороною чинити утиски і збитки козацьким родинам та господарствам за відсутності господарів, які пішли на війну. Знову повторювалося застереження про те, що Військо Запорозьке надасть допомогу Речі Посполитій у війні проти турків лише в тому випадку, якщо будуть задоволені усі зазначені вимоги[26].

У відповідь король знову обмежився декларативними обіцянками. Зокрема, пообіцяв і надалі дотримуватися збереження козацьких вольностей, які він вже попередньо підтверджував. Що ж до їх можливого розширення, то це питання ставив у залежність від подальших заслуг Війська Запорозького, мотивуючи в такий спосіб проявити активність у війні з Османською імперією. Єдине, на що король все ж погодився, то це видати універсал до українських старост з розпорядженням не чинити утисків і збитків козацьким родинам та господарствам під час

---

[24] *Там само.* С. 207.
[25] *Там само.* С. 210.
[26] *Сас П. М.* Витоки українського націєтворення... С. 589.

перебування запорожців на турецькій війні. Ухвали з інших питань відкладалися на пізніше – їх мав розглянути сейм[27].

Зміст вимог від Війська Запорозького до короля, вміщених в обох інструкціях на переговори, порушує питання – чому ж у них не було передбачено політичних вимог (окрім поодинокої згадки про надання «певного староства») і чому визначальне місце в переліку клопотань займала саме конфесійна складова? Щодо першого питання зазначимо, що, як уже наголошувалося, упродовж кінця XVI ст. – перших двох десятиліть XVII ст. в середовищі козацької спільноти не сформувалися ідеї автономізації козацького регіону в державній структурі Речі Посполитої (проєкти Наливайка і Верещинського зникли зі смертю їх авторів і не набули поширення). Водночас, тяглість з початку XVII ст. (1603 р.) зберігала ідея захисту і відстоювання Військом Запорозьким прав Православної Церкви. І так сталося, що саме у 1620 р. відбулася надзвичайно вагома подія – відновлення статусу і прав Православної Церкви шляхом висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном православних ієрархів. Це було величезне досягнення і усвідомлюючи це, Військо Запорозьке зробило ставку на те, щоб, в умовах зовнішньополітичних труднощів Речі Посполитої, добитися визнання відновленої православної ієрархії. Саме тому головну увагу у визначених до короля і уряду інструкціях було приділено конфесійному чиннику.

Не менш важливе питання – чим була зумовлена політика абсолютного ігнорування Варшавою в досить складній ситуації вимог Війська Запорозького? По-перше, очевидно, маючи досвід практики поступового наростання козацьких вимог кінця XVI – перших років XVII ст., очікувалося їх ще більшого зростання в умовах потреби військової допомоги Війська Запорозького у війні з Османською імперією. А знаючи про попередні вимоги – розширення прав козацьких гетьманів, наголос на необхідності виконання двосторонніх зобов'язань, прагнення зрівняння у правах зі шляхтою – все це станом на складний період 1620-1621 рр. посилювало у політичній свідомості владної верхівки Речі Посполитої потенційну небезпеку

[27] *Там само.* С. 596.

для цілісності Речі Посполитої. А звідси – вперте небажання йти на будь-які поступки Війську Запорозькому.

Надзвичайно вагому роль відігравав також рівень політичної свідомості «народу політичного» – шляхти. Річ у тім, що, як зазначають дослідники, упродовж XVI – XVII ст. в Речі Посполитій відбувався процес формування особливого різновиду шляхетської «сарматської» культури з її ідеалізацією річпосполитського політичного устрою, лицарських чеснот, ратних звитяг та «істинної» католицької віри[28]. Більше того, традиційна для шляхетського стану сарматська ідеології спонукала ревно стежити за тим, щоб не допустити якнайменшого приниження (у свідомості самої шляхти) шляхетського гонору, що вбачалося навіть у самій можливості поступок козацтву, яке, в очах шляхти заслуговувало на статус «слухняних підданих» і не більше того. Характерно, що навіть такі вагомі чинники, як погіршення становища власної держави в умовах війни (її наближення чи перебігу) не були підставою для виходу за межі сарматської ідеології.

Шляхетський стан був одностайний у несприйнятті козацьких прав і вольностей, тим більше у напрямку їх подальшого розширення. В цьому контексті спрацьовувала і станова замкнутість шляхти у собі, яка вважала свій суспільний лад ідеальним, а свою державу найрозвиненішою в Європі. Фактично шляхта жила і діяла відповідно принципу: «світ – це Річ Посполита», а все, що поза ним – чуже, непольське, заслуговувало у свідомості найпривілейованішого стану виключно несприйняття і відторгнення. Тобто, у політичній свідомості була глибоко вкорінена формула сарматизму – «поляк – шляхтич – католик»[29].

---

[28] *Смолій В., Степанков В.* Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проекції / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 77; *Голенченко Г.* «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI–XVIII вв. // Беларусь и Россия: общество и государство. Минск, 1998. Вып. 2. URL: https://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html

[29] *Камінський А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура.

Саме комплекс зазначених чинників і спрацьовував в контексті впливу на козацьку політику владної верхівки Речі Посполитої у 1621 р.

Аналіз змісту виданої вже після завершення польсько-турецької війни інструкції послам Війська Запорозького до Сигізмунда III засвідчує усвідомлення козацтвом своєї ролі і внеску у справу порятунку Речі Посполитої. Зокрема, у ній зазначалося, щоб король «за криваві і всьому християнству славні і поганству всьому очевидні заслуги…, нагороду служну в швидкім часі затвердив»[30]. Йшлося, зокрема, про клопотання, щоб «король…, пан наш милостивий, зважаючи на криваві заслуги і вірність нашу, старожитну віру нашу грецьку волів заспокоїти, вольності, надані нам від предків, королів їх милостей, і від короля й. м. самого, цілісно і непорушно тримав і привілеєм своїм волів затвердити»[31]. Посли повинні були також добиватися права вільного проживання козацтва – «без жодного утиску урядового, але при вольностях своїх залишаючись» – в королівських, князівських, шляхетських і церковних володіннях[32].

На особливу увагу заслуговують ті з пунктів інструкції, згідно яких посли мали клопотатися, щоб король надав козацтву «місто якесь на Україні…, а особливо маєтність, яку предкам нашим к. й. м. зволив дарувати, тобто Бориспіль з прилеглостями». Вважаємо, що це був розвиток ідеї козацької автономії, чіткі обриси якої простежувалися ще в березневій інструкції посольству М. Жмайла. Підтвердженням поступової кристалізації в козацькому середовищі ідеї автономії території проживання козацтва було також і прохання до короля заборонити жовнірам перебувати на території міст, де проживали козаки, особливо у Київському воєводстві[33]. Погоджуємося з думкою

Київ, 2011. С. 56; *Котиченко А. А.* Ідеологія «сарматизму» в повсякденні шляхти Речі Посполитої // Гуржіївські історичні читання. 2015. Вип. 10. С. 209.

[30] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* С. 212.

[31] *Там само.* С. 213.

[32] *Там само.*

[33] *Там само.*

П. Саса про те, що після здобутих у Хотинській війні заслуг, козацтво прагнуло перейти на вигіднішу соціально-станову орбіту, закріпивши за собою важливі прерогативи у правовому плані, а також політичні, соціальні та економічні права[34].

Якою ж була позиція політичної еліти Речі Посполитої щодо зазначених клопотань Війська Запорозького вже після завершення війни з Османською імперією? У значній мірі її сутність можна простежити на основі аналізу інструкції на переговори польським комісарам від 13 січня 1622 р. Згідно неї чисельність реєстрового козацтва мала бути не більше 3 тисяч осіб – «щоб більша кількість не була важкою обивателям тамтешнім (шляхті – О. Ю.) і до подальшої сваволі більшої оказії не подавала»[35]. Причому, якщо «козакам пописаним (реєстровим – О. Ю.)» гарантувалася «відповідно давніх привілеїв цілковита вольность в юрисдикціях своїх», то виписані з реєстру «мали належати до звиклих юрисдикцій своїх панів старост»[36]. В інструкції йшлося також про «гетьмана від й. к. м. поданого і старшого того Війська Запорозького», який повинен був приносити присягу[37], що означало заборону реєстровикам вільно обирати гетьмана.

Щодо територіальних клопотань Війська Запорозького, польські комісари мали повідомити, що «право Речі Посполитої не дозволяє й. к. м. надавати володіння без сейму», а відтак порадити звернутися з відповідними проханнями до сейму[38].

В контексті релігійних вимог, то, виходячи зі змісту інструкції комісарам на переговори, у Варшаві їх повністю проігнорували. Зокрема, Війську Запорозькому комісари мали пояснити, що оскільки в цьому відношенні «його королівська милість безправ'я і примусу нікому не чинить», тому, мовляв, і козацтву

---

[34] *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року: Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 441.

[35] *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст…* С. 215.

[36] *Там само.* С. 216, 217.

[37] *Там само.* С. 216.

[38] *Там само.* С. 217.

немає чим перейматись, адже вони в цьому плані жодних обмежень раніше «не мали і надалі мати не будуть»[39].

В комплексі це і була вся «вдячність» владної верхівки Речі Посполитої Війську Запорозькому за надану козацтвом допомогу у польсько-турецькій війні 1621 р.

Отже, сутність «козацької проблеми» в контексті розгортання і перебігу війни між Річчю Посполитою та Османською імперією упродовж 1621 р. полягала у прагненні Війська Запорозького отримати від короля і уряду Речі Посполитої насамперед визнання відновленої у 1620 р. православної ієрархії Київської митрополії, а також задоволення прав реєстрового козацтва, отриманих від попередніх королів і надання нових. Водночас, внаслідок відсутності досвіду національного державотворення (який був у політичної верхівки Речі Посполитої), а також враховуючи відсутність в козацькій спільноті упродовж кінця XVI ст. – перших двох десятиліть XVII ст. ідеї автономізації козацького регіону, у переговорному процесі 1621 р. не фігурували вимоги власне політичного змісту.

Щодо козацької політики владної еліти Речі Посполитої в контексті Хотинської кампанії 1621 р., то вона визначалася досвідом попередніх взаємин з реєстровим козацтвом, зокрема обізнаністю з становими і конфесійними вимогами Війська Запорозького. Зважаючи на рівень політичної свідомості (чинник сарматської ідеології) і державно-політичний досвід річпосполитської політичної еліти, її обізнаність з механізмами функціонування державного організму, зазначені вимоги з боку Війська Запорозького сприймалися (у випадку поступок) в якості чинника посилення його внутрішнього потенціалу з можливими негативними наслідками для цілісності Речі Посполитої. Як наслідок – це породжувало позицію політичної впертості та ігнорування вимог козацтва, що закладало фундамент повільної руйнації Речі Посполитої.

---

[39] *Там само.*

Андрэй Любы
(Мінск)

Ян Караль Хадкевіч як месца памяці Усходняй Еўропы: трансфармацыі XIX – XXI стагоддзяў

Біяграфія Яна Караля Хадкевіча, магната і ўрадніка Вялікага Княства Літоўскага, ваеннага дзеяча Рэчы Паспалітай на працягу XIX – XX стагоддзяў з'яўлялася сімвалічнай маніфестацыяй нацыянальнай гісторыі ў гістарыяграфіі. Ад стварэння біяграфіі Хадкевіча Адамам Нарушэвічам да сучасных сюжэтаў пра яго дзейнасць прасочваюцца і змены ў ацэнцы Героя, змяняецца ўплыў яго вобраза на нацыянальныя ідэалогіі і канструяванне памяці пра рэальнага чалавека. Асоба Яна Караля Хадкевіча становіцца месцам памяці для нацый Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Культура памяці і Хадкевіч як месца памяці становіцца ўсё больш разнастайным і вузка-арыентаваным для Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў XXI стагоддзі. Так для Польшчы важным топасам з'яўляюцца ваенныя перамогі над шведамі і туркамі, а таксама «крылатая гусарыя» як з'ява ў ваеннай культуры рэгіёна. У Беларусі і Літве – акцэнт зроблен на ўспрыняцці матэрыяльнай спадчыны Хадкевіча, увасобленай у замках і ўсыпальніцах (Быхаў, Ляхавічы, Крэцінга), а таксама супрацьстаянне з родам Радзівілаў. Ва Украіне – гэта антыасманская кааліцыя станаў грамадства Рэчы Паспалітай (і безумоўна казацтва), якая прывяла да ўдалых баявых дзеянняў верасня-кастрычніка 1621 г. пад Хацінам.

Магчыма, у выглядзе аб'екта біяграфіі Ян Караль Хадкевіч не застаўся б у народнай культуры і традыцыі калектыўнай памяці, быў бы адфільтраваны сацыялістычным наратывам 1920 – 1980-х гадоў, без сістэмы адукацыі і навучальнай дысцыпліны «айчынная гісторыя», а з XXI стагоддзя – без глабалізацыі гістарычных наратываў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы і феномена «юбілейных датаў», сярод якіх вылу-

чаюцца «чатырохсотгоддзі» бітваў пад Кірхгольмам і пад Хацінам, адпаведна – 1605 і 1621 гады[1].

Нам падаецца, Ян Караль Хадкевіч як месца памяці за некалькі стагоддзяў сфарміраваўся ў складаны састаўны аб’ект, дзе біяграфія, тапаграфія і памятная дата, у роўнай ступені, адыгралі сваю ролю ў станаўленні Героя, маркераў эпохі, якімі адзначаны гады дзейнасці, прадукт дзейнасці і сёнешняе ўстойлівае ўспрыняцце, а таксама яго рэтрансляцыя па каналах гістарычнай памяці і творах нацыянальных гістарыягарафій цэлага еўрапейскага рэгіёна.

У беларускай гістарыяграфіі месцы памяці, як і накірунак культурнай памяці разглядаліся ў адзінкавых працах і пераважна былі звязаны з праектам «Нашы славутыя землякі» (1990-ыя гады)[2] ці даследаваннямі знакавых бітваў у гісторыі Беларусі і рэгіёна Цэнтральнай і Усходняй Еўропы (Аршанская, Грунвальдская, Кірхгольмская бітвы)[3].

---

[1] Беларуская творчая інтэлігенцыя ў 2005 годзе арганізавала шэраг сустрэч, прысвечаных юбілею бітвы пад Кірхгольмам і яе ўплыву на змены ў тактыцы вядзення баявых дзеянняў. Выступалі як вядомыя спецыялісты па ваеннай і сацыяльнай гісторыі А. Грыцкевіч, Ю. Бохан, так і маладыя гісторыкі. Цікавасць да мерапрыемстваў была праяўлена Пасольствам Швецыі і яе главой Стэфанам Эрыксанам. Нажаль, праблематыка юбілея Хацімскай бітвы знайшла адлюстраванне ў публікацыях, але не ў публічных лекцыях і асветніцкіх мерапрыемствах. У 2021 годзе да юбілейных мерапрыемстваў далучылася Каталіцкая царква ў Беларусі. У памяць ахвяраў Хацімскай бітвы ў Наваградскім фарным касцёле Прэабражэння Гасподня 10 кастрычніка быў адслужаны спецыяльны малебен біскупам Юрыям Касабуцкім, падкрэслена менавіта ахвярная, паршапачатковая, складаючая падзеі памінання падзей верасня-кастрычніка 1621 г. на Наваградчыне.

[2] Гл.: *Чарняўскі М. М.* Правадыр крылатых вершнікаў. Мінск: Тэхналогія, 1998; *Чаропка В.* Уладары Вялікага Княства. Менск, 1996.

[3] Гл.: *Сагановіч Г. М.* Грунвальд у беларускай гісторыі: спроба разбору палітычнага міфа. Мінск : Медысонт, 2015; *Сагановіч Г. М.* Бітва пад Оршай: месца памяці і канфлікт інтэрпрэтацый // Arche Пачатак. Мінск, 2014. № 12 (133). С. 10–39.

Упершыню мемарыялізацыя ахвяраў бітвы пад Хацінам была праведзена ў XVII ст. праз усталяванне памятнай дошкі палеглым у бітве ў родавым маёнтку Хадкевіча – Новай Мышы ў Наваградскім ваяводстве Вялікага Княства Літоўскага[4]. Вобраз шляхцічаў з аццятымі галавамі на руках падкрэслівалі бескаштоўнасць ахвяраў і скруху за душы палеглых. Але мемарыялізацыя шляхецкай ахвяры за радзіму не тычылася вобраза Яна Караля Хадкевіча непасрэдна, злучалася з ім сімволікай месца размяшчэння барыльефа – касцёл у Новай Мышы. Сам гетман быў пахаваны таксама не ў вызначаным па тэстаменту новым родавым склепе ў саборы горада Крэтынга на Балтыцы (разам з першай жонкай Соф'яй Мялецкай), а ў Астрозе, па распараджэнню другой жонкі Ганны Алойзы Астрожскай. Падчас баявых дзеянняў сярэдзіны XVII ст. саркафаг з Хадкевічам некалькі разоў перамяшчаўся, каб пазбегнуць апаганьвання Героя.

Такім чынам, у першай палове XVII стагоддзя закладаюцца дзве традыцыі памяці: ахвярнасці палеглых за Айчыну і магната-палкаводца. Аднак падзеі-подзьвігі 1621 года, роўна як і родавая гісторыя Хадкевічаў хутка становяцца незапатрабаванымі ў другой палове XVII – першай палове XVIII стагоддзя[5]. Роўна да часу, калі героі Златога і Срэбнага вякоў былі нанова мабілізаваны «на службу» і ў патрэбу ратавання Айчыны ў эпоху асветленага манарха Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

Можна вылучыць пяць перыядаў у станаўленні і развіцці месца памяці, звязанага з вобразам Яна Караля Хадкевіча як

[4] Сёння барыльеф захоўваецца ў кафедральным каталіцкім касцёле Прэабражэння Гасподня горада Наваградка.

[5] Не ў малой ступені тут вызначальным з'явілася выгасанне роду Яна Караля Хадкевіча і прысвячэнне сябе духоўнаму подзьвігу з боку жонкі Ганны Алойзіі. Аднак памяць пра сямью, якая матэрыяльна дапамагала Ордэну езуітаў была захавана, урачыстыя мерапрыемствы па перанясенню рэштак Яна Караля і Ганны Алойзіі былі праведзены ў Астрозе ў 1722 г. Выбар аб'екта для напісання біяграфіі Хадкевіча езуітам Нарушэвічам – бачыцца відавочным.

героя і абаронцы Айчыны, актуалізацыя якога патрабавалася час ад часу на працягу двух з паловай стагоддзяў на хвалі пошуку новай патрыятычнай ідэалогіі ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе. Пераход ад саслоўнай да нацыянальных ідэалогій у рэгіёне праяўляўся ў змене тэндэнцый выкарыстання вобраза Яна Караля Хадкевіча і ягоных подзьвігаў.

1) Першыя работы, дыстанцыраваныя ад родавай легендарнай традыцыі Хадкевічаў пачалі з'яўляцца толькі ў другой палове XVIII стагоддзя. Біяграфія Хадкевіча аўтарства ўраджэнца Піншчыны выпускніка Ліонскага ўніверсітэта езуіта Адама Нарушевіча стала своеасаблівым пачаткам гераізацыі Яна Караля Хадкевіча як ваеннага і палітыка. У няпростай сітуацыі, калі каралеўская ўлада Рэчы Паспалітай губляе ўпэўненасць у падтрымцы магнацкіх радоў – вобраз Яна Караля Хадкевіча як пераможцы шведаў і асманаў разглядаецца як мабілізацыйны патэнцыял, як адозва і нават вера ў «старую» магнатэрыю, якая неадпавядае сучасным родам Агінскіх, Радзівілаў, і г.д.

У сваёй рабоце «Гісторыя Яна Караля Хадкевіча, ваяводы Віленскага, вялікага гетмана Вялікага Княства Літоўскага»[6], якая была напісана ў 1770-я гады, Адам Нарушэвіч імкнуўся стварыць падрабязную біяграфію Хадкевіча, як узор жыцця для палітычнага дзеяча дзяржавы. Нездарма ва ўводнай частцы ў адозве да караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага аўтар імкнуўся паказаць розніцу паміж тым Хадкевічам (ня п'е, не бавіцца і не прагульвае маёмасць, змагаецца з ворагамі і аддае сваё жыццё за Айчыну і караля), і сённяшнімі прадстаўнікамі пануючых радоў. Гісторыя жыцця Хадкевіча ўваходзіць у адну кагорту з жыццяпісамі такіх уладных польскіх радоў як Замойскія, Асалінскія, Чарнецкія, ствараючы эталонны вобраз старой магнатэрыі.

Разам з тэкстамі напрыканцы XVIII – пачатку XIX стагоддзя з'яўляецца і візуальная традыцыя прэзентацыі Хацінскай

---

[6] *Naruszewicz A.* Historia Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana W. X. L. powst. przed rokiem 1780. Warszawa, 1781. T. 1–2.

бітвы і вобраза Хадкевіча. Вобраз гетмана ў лагеры пад Хацінам, намаляваны прафесарам Галоўнай віленскай школы і Віленскага імператарскага ўніверсітэта Францішкам Смуглевічам. «Смерть гетмана Яна Караля Хадкевича ў лагеры пад Хацінам» (1806) паказвае еднасць станаў Рэчы Паспалітай перад Янам Каралем Хадкевічам, які памірае. Да параненага прыйшлі і шляхта, і казакі, і гусары. Акт развітання падкрэслевае павагу, а каларыстыка адсылае да перамогі (дамінаванне «пасхальнага» чырвонага). Пераасэнсаваным у творы з'яўляецца і вобраз Сармата-пераможца і вобраз нараджэння Героя (фактычная алюзія на ўзнясенне ці ўваскрашэнне святога)[7].

Разам з тым вядома і ранейшая работа мастака «Падпісанне Хацінскай мірнай дамовы» (1785), дзе ўжо сам вырашальны момант заключэння пагаднення паказаны Францішкам Смуглевічам як перамова, якая дэвальвавала перамогу Рэчы Паспалітай над асманамі.

Такім чынам, этап мабілізацыі вобраза Хадкевіча-барацьбіта павінен быў паказаць палітычнай эліце грамадства альтэрнатыву такім адносінам магнатэрыі да дзяржаўнай палітыкі, якія назіраліся падчас падзелаў Рэчы Паспалітай і напярэдадні паходаў Напалеона ў Цэнтральную і Усходнюю Еўропу.

2) У першай трэці XIX стагоддзя ў Віленскім імператарскім універсітэце праблемы гісторыі XVII стагоддзя былі адсунуты на другі план. Гэта вынікала і са статуса Віленскага вучэбнага округа як «ізаляванай» тэрыторыі «Старажытнай Літвы» і ядра былога Вялікага Княства Літоўскага; і

[7] У класіцыстычнай манеры створана карціна яшчэ аднаго прадстаўніка віленскай мастацкай школы Юзафа Аляшкевіча «Ян Караль Хадкевіч разьвітваецца з жонкай» (1808). Тут вобраз гетмана (аднаго з шэрагу войнаў, якія сыходзяць на вайну) саступае светламу вобразу жонкі Ганны Алойзы. Гетман ірвецца ў бітву, а маладая жонка не хоча адпускаць свайго мужа ў апошні ў яго жыцці паход.

грамацка-палітычнай сітуацыі 1810 – 1820-х гадоў, калі вывучэнне эпохі Рэчы Паспалітай лічылася непатрэбнай[8].

Аднак вобраз Яна Караля Хадкевіча пераносіцца на мецэнацкую і грамадскую дзейнасць яго рода. Хадкевічы былі данатарамі Супрасльскага манастыра. Так як Супрасль становіцца з 1810-х гадоў аб’ектам археаграфічных экспедыцый Віленскага імператарскага ўніверсітэта, то ўвага звяртаецца на кніжныя і актавыя скарбы, назапашаныя за часы патранату Хадкевічаў. Прафесар права Віленскага імператарскага ўніверсітэта Ігнат Даніловіч знаходзіць у бібліятэцы манастыра Летапісец вялікіх князёў літоўскіх (т.зв. Супрасльскі спіс), Статут Вялікага Княства Літоўскага 1529 года і інш. скарбы былой зніклай дзяржавы[9].

Разгром Віленскага імператарскага ўніверсітэта, які пачаўся з сярэдзіны 1820-х гадоў вынішчыў практычна ўсю акадэмічную навуку на тэрыторыях Беларусі і Літвы. Паўстанне 1830-1831 гадоў завершыла працэс расцярушвання выкладчыцкай супольнасці: прафесура раз’язджаецца ў Санкт-Пе-

[8] Выкладанне ў межах навучальнай акругі вялося на польскай мове, што замыкала ў адну групу і выкладчыкаў і навучэнцаў, якія паходзілі зтэрыторый былой Рэчы Паспалітай. У 1820-ыя гады намаганнямі гісторыкаў, начале з прафесарам Іахімам Лялявелем пачынаецца вывучэнне гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ад утварэння дзяржавы да канца XVI стагоддзя як ўласнай лакальнай гісторыі Віленшчыны і Наваградчыны.

[9] *Latopisiec Litwy i Kronika Ruska*: z rękopisu sławiańskiego przepisane, wypisami z wremennika sofiyskiego pomnożone, przypisami i objaśnieniami dla czytelników polskich potrzebnemi opatrzone / staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza, naprzód w Dzienniku Wileńskim roku 1824 częściami ogłaszane, a teraz w jedno zebrane, dokończone i przedrukowane. Wilnia, 1827. Таксама гл.: *Błachowska K.* Wiele historii jednego państwa: obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku. Warszawa, 2009. S. 41.

цярбург і іншыя навучальныя цэнтры імперыі[10]. Міграцыйны паток выштурхоўвае частку інтэлігенцыі ў знешнюю эміграцыю (той жа прафесар Іахім Лялевель, стваральнік ВКЛістыцы ў Вільні, апынуўся ў Парыжы, а потым у Брусэлі).

У выніку эміграцыі вялікай колькасці паўстанцаў і антыімперскі настроенай інтэлігенцыі па-за межы былога Княства і былой Кароны стварыліся ўмовы для ажыўлення інтэлектуальнага жыцця, стварэння ці перавыдання «патрыятычнаарыентаванай» літаратуры. Такой, у немалой ступені, становіцца і біяграфія Яна Караля Хадкевіча. У 1837 г. у серыі «Біяграфіі праслаўленых палякаў» у Ляйпцыгу Ян Непамуц Бабровіч перавыдае твор Адама Нарушэвіча[11]. Такім чынам, Ян Караль Хадкевіч займае сваё пачэснае месца ў новастворaным Пантэоне герояў былой Рэчы Паспалітай (а ў будучым – і Новай Польшчы), побач з такімі дзеячамі як Ян Тарноўскі (аўтарства Станіслава Аржахоўскага), Ежы Асалінскі (аўтарства Францішка Багамольца) і іншых.

3) У другой палове XIX стагоддзя вобраз Хадкевіча паступова становіцца «польскім». Гэта звязана са стварэннем шэрагу прэзентацыйных работ па гісторыі Польшчы, якія можна назваць першым польскім нацыянальным гістарычным наратывам. Гетман Ян Караль Хадкевіч выступае ў ролі барацьбіта супраць агрэсараў Рэчы Паспалітай (тры ворага – тры бітвы[12]) і стваральніка «эліты» (візітнай карткі) польскага войска – крылатай гусарыі.

---

[10] Гл.: *Błachowska K.* Wiele historii jednego państwa... S. 32, etc.; 185 (спасылка № 90).

[11] *Życia sławnych Polaków* ; Wyd. nowe Jana Nep. Bobrowicza, T. 1-2: Naruszewicz A. Historya J. K. Chodkiewicza wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. Ks. Lit. T. 1-2. Lipsk, 1837.

[12] Акрамя Кірхгольма і Хаціна, важным становіцца і кампанія на Усходзе, дзе Рэч Паспалітая начале з каронным гетманам Станіславам Жалкеўскім дасягнула пэўных ваенных поспехаў. Паходы на Маскву войскаў Рэчы Паспалітай звязаны з дзейнасцю гетмана Вялікага Княства Літоўскага Яна Караля Хадкевіча на працягу 1611 – 1618 гадоў.

Польскія гістарычныя наратывы львоўска-кракаўскі[13] і варшаўскі[14] ставяць акцэнт на ваеннай дзейнасці Яна Караля Хадкевіча ў першыя дзесяцігоддзі XVII стагоддзя: асаблівасці тактыкі кавалерыі супраць Шведаў, выкарыстанне (стварэнне) флоту ў бітве пад Салісам у 1609 годзе.

А Хацімская бітва 1621 года? Візуальная традыцыя XIX стагоддзя звязала Яна Караля Хадкевіча з вобразам войнагетмана. Так, напрыклад, Юліуш Косак у 1860-ыя гады стварае шэраг ілюстрацый для варшаўскага «Ілюстраванага штотыднёвіка» («Tygodnik ilustriowany») на гістарычныя сюжэты, сярод якіх і быў вобраз гетмана на паўсталым кані пасярод сечы, які нясе пакаранне ворагам айчыны, помсціць тым, хто акружае Айчыну. Ці палатно Ёзэфа Брандта «Ян Караль Хадкевіч у бітве пад Хацінам» (1867 год), дзе ў светлай зоне сярод сечы Хадкевіч на гарцуючым кані з узнятай гетманскай булавой раздае каманды. Галоўным сімвалам выступае гетманская булава Хадкевіча.

Такім чынам, у выяўленчай традыцыі вобраз Хадкевічаасобы праз XIX стагоддзе замяняецца пастунова Хадкевічамгетманам (конь рвецца ў бітву, гетманская булава ўказвае на непазбежную перамогу). Стацыянарны сюжэт, у цэнтры якога быў чалавек са сваімі пачуццямі (смерць, расчараванне, растанне) замяняецца дынамічным учынкам палкаводца.

Так біяграфічны вобраз Яна Караля Хадкевіча і перамога над асманамі ў 1621 годзе становяцца сімвалам будучых дасягненняў, якія перазапускаюцца інтэлігенцыяй пасля падзей кожнага з паўстанняў і еўрапейскіх рэвалюцый XIX стагод-

---

[13] Гл.: *Grabski A. J.* Zarys history historiografii polskiej. Poznan, 2010. S. 126, etc.

[14] Гл.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. T. 1.: Epoka przedrozbiorowa; z il. Wykonanemi podług pomników przez Bronisława Gembarzewskiego i mapą narysowaną przez Jadwigę z Prószyńskich Rogową. Kraków, 1912.

дзя. Злучыўшы гетмана-сармата і перамогу над знешнім ворагам[15].

4) Першая сусветная вайна нараджае ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе надзею на стварэнне на аскепках імперый шэрагу нацыянальных дзяржаваў. У роўнай ступені гістарычная спадчына Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага магла стаць асновай для канструявання гістарычнай памяці для новых нацыянальных дзяржаваў рэгіёна.

У 1920–1930-ыя гады асоба Яна Караля Хадкевіча знаходзіць адлюстраванне ў станаўленні нацыянальных гістарычных наратываў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Яго роля як палкаводца, ідэалізаваная ў папярэдні перыяд, пераўтварае Хадкевіча адначасова і ў героя і ў ворага.

Для Польшчы яго імя ўваходзіць у кагорту іменных – так да 1939 года 26-ы Полк Уланаў Вялікапольскіх, расскватэраваны ў Баранавічах (старая Наваградчына) насіў імя Гетмана. Сімвалічнасць дасягалася тым, што побач з Баранавічамі, у Новай Мышы, і прайшло дзяцінства Яна Караля. Фактычна, Хадкевіч становіцца адным з патронаў узброеных сілаў Польскай дзяржавы[16].

Традыцыя мемарыялізацыі ў міжваеннай польскай дзяржаве патрабуе стварэння кола вялікіх бітваў Польшчы, у якое ўключаюцца бітвы пад Кірхгольмам і Хацінам. Гэта ідэя выяўляецца ў табліцах мемарыялу Труна невядомага салдата пад калонамі Саксонскага палацу, адкрытага ў Варшаве ў

---

[15] Вобраз асмана-ворага быў дастаткова бяспечным для польскага нацыянальнага руху і прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі як у межах Расійскай імперыі, так і ў межах Аўстрыйскай напрацягу XIX стагоддзя.

[16] Аднак біяграфія гетмана і яго ваенна-палітычная кар’ера ў першай трэці XX стагоддзя, як праўда і ў папярэднія дзесяцігоддзі, моцна «делітуанізуюцца»: ён становіцца проста гетманам, палкаводцам, ваенным стратэгам. Гэта можа быць звязана са з’яўленнем на паўночнай мяжы Літоўскай рэспублікі, а таксама не зусім дакладна вызначанага месца зямель былога Вялікага Княства Літоўскага, як, зрэшты, і гісторыі самой дзяржавы, у польскім нацыянальным гістарычным наратыве 1920 – 1930-х гадоў.

1925 годзе. Акрамя бітваў за незалежнасць польскай дзяржавы 1918 – 1920 гадоў, былі даданыя і бітвы X – XX стагоддзяў[17]. Адбываецца і прыватызацыя Героя дзяржавы на лакальным узроўні праз стварэнне легенд аб пахаванні і ўтрыманні рэштак гетмана ў тым ці іншым касцёле пры пасрэдніцтве асобных царкоўных ордэнаў[18].

Астатнія дзяржаўныя наратывы рэгіёна, пачынаючы ад літоўскага, і да беларускага і ўкраінскага паступова дыстанцыруюцца ад тых подзьвігаў Хадкевіча, якія складалі аснову яго дасягненняў, асацыіраваліся з дакладнай гістарычнай асобай: барацьба з туркамі (іншымі ворагамі Айчыны), стварэнне тактыкі і новых радоў войск (флот, крылатая гусарыя), святасць прадстаўнікоў сям'і (Хадкевічы-Астрожскія як прыхільнікі Праваслаўя ці фундатары Ордэна езуітаў, жыццё другой жонкі Ганны Алойзы). Падобныя «дасягненні» не адпавядалі ні новым дзяржаўным утварэнням, ні новай дзяржаўнай палітыцы і ідэалогіі.

У 1910–1920-ыя гады ствараюцца нацыянальныя гістарычныя наратывы нацый Усходняй Еўропы. Яны неслі ў сабе патрэбу нацыяарыентаванага выкладання гісторыі. У беларускай гістарыяграфіі вылучаюцца чатыры такіх працы, створаныя на працягу некалькіх гадоў (аўтары Вацлаў Ластоўскі, Усевалад Ігнатоўскі, Мітрафан Доўнар-Запольскі, Уладзімір Пічэта)[19]. Характэрным для ўсіх чатырох наратываў было

---

[17] У той самай традыцыі памяці былі створаны і барэльефы на бронзавых дзвярах касцёла Найсвяцейшай Панны Марыі (палявога касцёла Польскага Войска) у Варшаве, створаныя па праекце Анджэя Рэнэса, на якіх размешчаны найбольш важныя батальныя сцэны з гісторыі Польшчы.

[18] Напрыклад гл.: *Demkowicz-Dobrzański M.* Legenda czy prawda o grobie hetmana Karola Chodkiewicza w Jarosławiu w świetle historycznych badań. Jarosław, 1937.

[19] Гл.: *Ластоўскі В. Ю.* Кароткая гісторыя Беларусі: з 40 рысункамі. Вільня, 1910 [Выд. факсімільнага тыпу: Мінск, 1992]; *Downar-Zapolski M.* Les bases de l'Etat de la Ruthénie Blanche. Grodno, 1919; *Доўнар-Запольскі М. В.* Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994; *Ігнатоўскі У.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі [Выд. 2-е. Вільня, 1921],

поўнае ігнараванне першай паловы XVII стагоддзя, што, па-першае, было абумоўлена слабай распрацаванасцю палітычнай, а асабліва сацыяльна-эканамічнай гісторыі перыяду, а, па-другое, засцілася двума дамінантамі Берасцейскай царкоўнай уніяй (разглядалася пачаткам абмежавання мясцовых нацый у правах) і казацкім паўстаннем Багдана Хмяльніцкага (як ідавочнай барацьбой украінскага і беларускага народаў за свае правы). Войны за чужыя землі (Кірхгольм, Хацін, Масква) у грамадстве арыентаваным на сацыялістычныя ідэалы разглядаліся як захопніцкія.

Не ў малой ступені дэвальвацыя вобраза Хадкевіча звязана з выбудовай антыпольскай і антыфеадальнай парадыгмы нацыянальнага гістарычнага наратыва ў гістарыяграфіях саюзных рэспублік пасля Другой сусветнай вайны. Удзел Яна Караля Хадкевіча ў паходах на Маскву і ў падаўленні паўстання Севярына Наліваці не ўкладаліся ў нейтральны вобраз палітычнага дзеяча на сутыку XVI і XVII стагоддзяў[20]. Прадстаўнік эксплуатуючага класу быў яшчэ і палітычным ворагам, калі ўдзельнічаў у ваенных кампаніях на Усходзе. А савецкі наратыў стаў ад 1940-х гадоў безальтэрнатыўна масквацэнтрычным.

У гістарыяграфіі савецкіх рэспублік імя Хадкевіча было фактычна забыта. На змену прыходзяць іншыя палкаводцы, тая ж бітва пад Хацінам суадносіцца з імям казацкага гетмана Пятра Сагайдачнага. Ні на рэспубліканскім, ні на агульнасаюзным узроўні ні біяграфія палкаводца, ні яго бітвы не былі запатрабаваныя.

Такім чынам, незапатрабаванасць Яна Караля Хадкевіча як асобы-героя і як ідэнтыфікатара гістарычных падзей прывялі

[Выд. 5-е. Менск, 1992]; *Пичета В. И.* История белорусского народа. Минск, 2003.

[20] Нейтральны вобраз, напрыклад, накладаецца ў XX стагоддзі на канцлера Льва Іванавіча Сапегу – «актыўнага» пасобніка кандыдатуры маскоўскага цара на выбарах караля Рэчы Паспалітай.

да часовага знікнення яго з гістарычнага наратыва[21]. У гістарычнай памяці, напрыклад Беларусі, ён застанецца дзякуючы фундатарскай дзейнасці рода, той гісторыка-культурнай спадчыне XVI – пачатку XVII стагоддзя, якая перачакае сацыялістычны перыяд у гісторыі краіны, і адродзіць цікавасць да «нашых славутых землякоў» у канцы 1980-х – 1990-ыя гады.

Канешне выключэннем застаецца Польская Народная Рэспубліка, дзе асобу Хадкевіча ніхто не забываў. Вялікая палітыка Рэчы Паспалітай Срэбнага веку ў польскім нацыянальным гістарычным наратыве дастаткова шырока прапіша войны і перамогі. Інтэрвенцыя на Усход у 1600 – 1610-ыя гады падзяляецца паміж дастатковай колькасцю герояў (Станіслаў Жалкеўскі, Аляксандр Лісоўскі і інш.), адмоўныя канатацыі будуць прыпісаныя неабачлівай палітыцы манарха Жыгімонта Вазы. Слава пераможца Хацінскай бітвы 1621 года падзяляецца са Станіславам Любамірскім. Аднак за Хадкевічам захоўваецца слава Кірхгольма, гетману адводзіцца роля геніяльнага стратэга і тактыка[22]. Польскі біяграфічны наратыў пра Хадкевіча ў XX стагоддзі склаўся паміж двума знакавымі публікацыямі[23].

---

[21] Пры гэтым асоба Рыгора Хадкевіча, дзеда Яна Караля Хадкевіча, узгадвалася рэгулярна ў сувязі з тым, што менавіта ў яго маёнтку ў Заблудаве маскоўскія першадрукары Іван Фёдараў і Пётр Мсціславец выдалі «Евангелле вучыцельнае», пасля чаго адзін з'ехаў у Украіну, а другі ў Вільню да беларускіх купцоў Мамонічаў. Такім чынам, атрымліваўся вельмі ўдалы сюжэт для дыдактычнай літаратуры па айчыннай гісторыі. Гл.: *Гісторыя Беларускай ССР*. У 5 т. Мінск, 1972. Т. 1. С. 274–276.

[22] Што цікава наратыў Кірхгольма прасоўваецца польскімі аўтарамі Ежы Ахманьскім і Марцэліем Косманам нават у польскамоўныя «Гісторыя Літвы» і «Гісторыя Беларусі», напісаныя відавочна і для замежнага чытача таксама. Гл.: *Ochmański J.* Historia Litwy. Wrocław, 1967; *Kosman M.* Historia Białorusi. Wrocław, 1979.

[23] Гл.: *Dobrowolska W.* Jan Karol Chodkiewicz // Polski Słownik Biograficzny. T. 3: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek. Kraków, 1937. P. 363–367. і *Podhorodecki L.* Slawni hetmani Rzeczy Pospolitej. Warszawa, 1994.

5) Вяртанне Яна Караля Хадкевіча ў гісторыю Усходняй Еўропы пачынаецца з вывучэння матэрыяльнай спадчыны Хадкевічаў у гісторыка-культурнай спадчыне нацыянальных дзяржаваў.

У гістарычныя наратывы (задачай якіх аб’ектыўна становіцца канструяванне гістарычнай памяці пост-савецкіх нацый) вяртаецца эпоха XVII ст., паўнавартасная ў сваёй палітычнай складаючай[24]. Абавязковымі кампанентамі становяцца знакавыя перамогі і пашырэнне пантэона нацыянальных герояў. Усё гэта вяртае і бітвы XVII стагоддзя – Кірхгольмскую і Хацінскую, а таксама штурм Смаленска і акупацыю Масквы падчас Дземітрыяды і яе наступстваў.

З іншага боку нацыянальныя гістарыяграфіі 1990-х гадоў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе звяртаюцца да дасягненняў і вопыту дасавецкага перыяду развіцця гістарычнай навукі і напісання нацыянальнага гістарычнага наратыва. Так званае нацыянальнае Адраджэнне 1920-х гадоў прыўносіць свае напрацоўкі і перазагружае ў 1990-ыя гады працэсы ўспрыняцця гістарычнага мінулага. Для беларускай гістарыяграфіі вельмі важнымі з’явіліся абагульняючыя працы Мітрафана Доўнар-Запольскага і Усевалада Ігнатоўскага, невядомыя ад канца 1920-х гадоў. Яны фактычна вярнулі ў пантэон героеў дзеячоў XVII стагоддзя Льва Сапегу і прадстаўнікоў роду Радзівілаў, пакінуўшы па-за радкамі Яна Караля Хадкевіча. У 2000-ыя гады праводзяцца адзінкавыя даследаванні роду Хадкевічаў (вылучаюцца працы літоўскай даследчыцы Гэнутэ Кіркене)[25].

---

[24] Нельга сцвярджаць, што сацыяльна-эканамічныя і культурныя даследаванні не вяліся па перыяду XVII стагоддзя. Безумоўнай складаючай гісторый саюзных рэспублік з’яўляўся аналіз прыгонніцкага ціску на сялян і гараджан, што выклікаў гарадскія і сялянскія паўстанні. А эпоха барока асвячаецца ў розных галінах культуры Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

[25] Гл.: *Kirkienė G.* LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai: XV-XVI amžiuje. Vilniaus, 2008; Kirkienė G. Santuarium supraskie jako ośrodek religijny Chodkiewiczów // Dzieje opactwa supraskiego / redakcja Radosław Dobrowolski, Mariusz Zemło. Rzym [etc.], 2015.

У XXI стагоддзі распрацоўваюцца дзяржаўныя праграмы па рэстаўрацыі замкаў (у Беларусі такая была прынятая ў другой палове 2000-х гадоў і яе рэалізацыя не скончана дасёння)[26]. Пад увагу Міністэрства культуры патрапіў замкавы комплекс у Быхаве. Адна з фартэцый, закладзеных Янам Каралям Хадкевічам, але вядомая ўжо з імям роду Сапегаў. Стан захаванасці і месца размяшчэнне дазвалялі планаваць выкарыстанне аб'екта ў турыстычнай і асветніцкай дзейнаці ў рэгіёне Падняпроў'я, на гісторыка-культурным аб'екце праводзіліся рэстаўрацыйныя работы і ў 2013 годзе быў праведзены нацыянальны фестываль «Дзень беларускай пісменнасці». Гісторыка-культурныя аб'екты, звязаныя з імям Хадкевічаў знаходзяцца таксама ў Рэчыцы і Ляхавічах, аднак іх ступень захаванасці і патэнцыйныя магчымасці нашмат горшыя. У 2010-ыя гады былі праведзены ў тым ліку і гістарычныя даследаванні аб'ектаў[27].

Важным накірункам становіцца мемарыялізацыя асобы Яна Караля Хадкевіча на дзяржаўным узроўні. Важны кампанент месца памяці – гэта ўсталяванне помнікаў герою[28].

S. 21–42; *Кіркене Г.* Новы погляд на род Хадкевічаў – графаў на Шклове і Мышы // ARCHE. 2014. № 6. С. 59–70.

26 Напрыклад, гл.: *Постановление Совета Министров* Республики Беларусь от 03.06.2016 № 437 "О некоторых вопросах обеспечения сохранности историко-культурных ценностей" // Электронны рэсурс: http://www.government.by; *Постановление Совета Министров* Республики Беларусь от 29 января 2021 г. № 53 "О Государственной программе «Культура Беларуси» на 2021–2025 годы, подпрограмма «Замкі Беларусі»" // Электронны рэсурс: pravo.by.

27 Гл.: *Булаты П. Ю.* Ляхавіцкае графства ў сістэме магнацкіх уладанняў (XVI—XVIII стст.). Мінск, 2020; *Volkau M.* Budowa rezydencji w Lachowiczach i Starym Bychowie w 1. połowie XVII wieku // Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych / red. P. Lasek, P. Sypczuk. Warszawa, 2019. S. 246–251.

28 У 2018 годзе помнік Яну Каралю Хадкевічу быў усталяваны ў Крэтынге: галоўнымі элементамі на ім з'явіліся сімвалы гетмана-война (булава, таксама шабля) і акт фундуша на заснаванне касцёла.

А таксама наданне імя Хадкевіча геаграфічным аб’ектам, напрыклад новазакладзеным вуліцам у гарадах[29]. Новым накірункам становіцца выкарыстанне гістарычнай асобы ў якасці брэнда[30].

Такім чынам, Хадкевіч як месца памяці за два з паловай стагоддзя прайшоў шлях ад узорнай біяграфіі да брэнда дзяржаўнага і лакальнага ўроўня. Яго гістарычная асоба ў 2021 г., услед за польскай гістарыяграфічнай традыцыяй, прыцяёгнула да сябе ўвагу ў першую чаргу сваімі ваенна-палітычнымі дасягненнямі і пакінула па-за ўвагай яго культурнае значэнне і значэнне роду.

Сярод элементаў месца памяці варта вылучыць дэперсаніфікацыю Яна Караля Хадкевіча і падмену асабовасці ваеннай тытулатурай (гетман, палкаводзец); гістарыяграфічны кантэкст вылучэння сваіх герояў і знакавых бітваў для розных нацыянальных наратываў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы пачынаючы з XIX стагоддзя; пераасэнсаванне ваеннай гісто-

---

У красавіку 2021 года ў двары Віленскай мастацкай галерэі (палац Хадкевічаў) адбылося адкрыццё помніка Яну Каралю Хадкевічу. Сам помнік утрымлівае такія сімвалічныя элементы: замак (Хацімскі), касцёл (Крэтынга), бітвы (Кірхгольм, Саліс, Хацін). Усталяванне было прымеркаванай да часу яго смерці ў Хацімскім лагеры. Падкрэслены ўзрост Хадкевіча.

[29] Тут варта адзначыць слабую распаўсюджанасць традыцыі надання імя Хадкевіча гаеграфічным аб’ектам у Беларусі, Літве і Украіне, у параўнанні з Польшчай. Аднак на прыкладзе горада Варшава бачна, што новапабудаваны квартал на перэферыі раёна Стары Макотаў атрымаў «шараговую» назву, не абумоўленую ні сімволікай месца размяшчэння, ні «суседзямі» па ўганараванню ў назвах вуліц (пераважна дзеячы XIX і XX стагоддзя).

[30] У Беларусі імя Хадкевіча і Хадкевічаў не атрымала свайго распаўсюджвання для камерцыйнай прадукцыі рэгіянальных прадпрыемстваў (у параўнанні з імем роду Радзівілаў, якое выкарыстоўваецца ў любым таварным сегменце ад хлеба да алкаголю). Пры гэтым назіраецца канвертацыя візуальна-сімвалічнага вобраза – прадпрыемства Ляхавіцкі малочны завод і гандлёвая марка «Ляхавічок» у якасці элемента таварнага знака выкарыстоўваюць прамалёўку Ляхавіцкай фартэцыі.

рыі Рэчы Паспалітай пачатку XVII стагоддзя і выкарыстанне яе наратыва пры канструяванні культуры памяці ў XX – XXI стагоддзі; замена візуальнага вобраза маладога, поўнага сілаў война на рэалістычны партрэтны вобраз Яна Караля Хадкевіча канца 1610-х гадоў у XXI ст.

Петро Сас
(Київ)

Чи потерпали учасники Хотинської битви 1621 р. від чуми?

З історичних джерел відомо, що війни минулого нерідко супроводжувалися спалахами такого небезпечного для людей епідемічного захворювання, як чума. Крім іншого, цьому сприяли як переміщення вояків небезпечними в епідемічному плані територіями, так і тривале перебування військ в одному місці, особливо під час облоги, а також антисанітарія, ослаблення людського організму через голод тощо. Подібні умови ведення бойових дій (сприятливі, отже, для виникнення епідемії моровиці) були притаманні турецько-польській війні 1621 р. – одному з найбільших у Європі XVII ст. воєнних конфліктів (під час сухопутної фази війни під Хотином сконцентрувалися близько 150–160 тисяч вояків армії турецького султана Османа II, 42–43 тисячна польсько-литовська армія, а також понад 45–47 тисяч козаків Війська Запорозького[1]). На думку деяких істориків, серед хвороб, які вражали учасників Хотинської 1621 р., була також чума. По завершенні цієї битви (в районі Хотина тривала від 2 вересня до 9 жовтня) інфіковані польські жовніри рознесли хворобу по всій Польщі, спровокувавши чумні епідемії 1623–1625 років[2].

Про епідемічну обстановку під час Хотинської битви дізнаємося насамперед зі щоденників, авторами яких були

[1] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 485.

[2] *Karpiński A.* W walce z niewdzialnym wrogiem: Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa, 2000. S. 26, 27.

учасники боїв. Доволі інформативним джерелом щодо цього є щоденник анонімного німецького офіцера-найманця, який побачив світ 1622 р. («Звістки з Волощини»). Наведемо витяги з цієї брошури, що важливі для розуміння епідемічної ситуації, в якій перебували хотинські оборонці, насамперед німецькі найманці:

«Ми в цей час сиділи в укріпленні в смертельній небезпеці, – писав уже згаданий автор, – причому особливо нас діймав голод… Оскільки не було жодного способу дістати провіант для нещасних, виснажених від голоду солдатів, то через це, а також через спрагу, нездорову отруйну вапнякову воду у війську спалахнула кривава дизентерія, яка посилила всі біди. Обличчя бідних солдатів так постраждали від води, що багато з них не могли бачити. Їхні статеві органи роздулися, ніби міхурі биків, і не випускали сечу.

По вісім-десять, по дванадцять, по чотирнадцять днів не було ані хліба, ані пива. Солдати мусили смажити кінську печінку і їсти її замість хліба. Щоправда, варена конина, яку їли замість яловичини, була дуже добра. Замість пива пили погану вапнякову воду. Дійшло до того, що в табір не могли доставити хліба протягом чотирьох тижнів і ще кількох днів. Деякі з солдатів по десять, по дванадцять днів не мали в роті й шматочка хліба. Воєначальники були не в кращому становищі, маючи лише крупу й трохи сухарів…

Мало на яких війнах доводилося зазнавати таких тягарів, які були у Волощині, коли їли собак і котів. У цьому переконалося багато чесних солдатів і командирів. Деякі казали, що в обложеному Смоленську в Московії, хоча й доводилося їсти собак і котів і не мати по десять, по дванадцять днів хліба, однак принаймні там можна було дістати добре питво. А тут хорошої води не було чотири тижні.

Потрібно згадати про кончину одного мушкетера. Перед смертю він просив у Господа лише шматочок хліба. Коли ж його лейтенант подав йому шматочок сухаря, він, все ж, не зміг його з’їсти через сильне виснаження. Він лише відкусив шматочок сухаря, тримаючи інший у руці, та й так і помер. Якось, як я йшов по табору, один солдат спрагло попросив у

мене води. Я дав йому вапнякової води і він випив її з великою жадібністю. Не пройшов я і двадцяти кроків, як він помер. Так само помирали і багато інших…

Я опускаю оповідь про велику нестачу корму для нещасних коней, які протягом чотирьох тижнів не їли ані сіна, ані соломи. Тут було гірке лихо. Добрі коні їли гілки в дубовому лісі, через голод змушені були гризти коли, до яких вони були прив'язані, об'їдати загривки один в одного. Коні, як і багато сотень солдатів, гинули від голоду. За словами обізнаних людей із табору, всередині великого укріплення і за його межами загинуло 24 тисячі коней… Як мені достовірно повідомляли, двоє солдатів через сильний голод вчинили самогубство. Вони вийшли на середину мосту, двічі крикнули «Ісусе!», стрибнули донизу й втопилися[3].

З наведеного вище джерельного тексту переконуємося, що під час облоги в польсько-литовському таборі панував великий голод серед солдатів німецьких підрозділів (насправді голодували також польські і литовські вояки). Нестерпний голод спричинював, крім іншого, суїциди. Здоров'я обложених явно не покращувала антисанітарія, якої не можна було уникнути в обмеженому просторі оборонного табору, в тому числі через падіж десятків тисяч коней. Хотинські оборонці неабияк страждали і через погану якість питної води. На думку автора «Звісток із Волощини», її «вапняковість» спричинила спалах дизентерії, а також набряки облич і сечостатевої системи солдатів.

На основі зробленого німецьким офіцером загального опису хворобливого стану солдатів-найманців не випадає дійти якихось однозначних висновків. Водночас зазначимо, що, з погляду сучасної медичної науки, набряковий синдром (надмірне накопичення рідини в тканинах організму і серозних порожнинах, яке спричинює їх збільшення та порушує

---

[3] *Вести из Валахии* // *Мыцык Ю. А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. В изд.: Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. Днепропетровск, 1985. С. 146–150.

властиві для них функції) трапляється, приміром, при некрозі (ураження нирок), голодуванні тощо. Порушення сечовипускання може бути пов'язане з тяжким перебігом черевного тифу. Аналогічний симптом проявляється також при тяжкому перебігу колітичної форми шигельозу, тобто при гострому захворюванню, котре характеризується фекально-оральним механізмом передачі, а також спричинює ураження кишечника й інтоксикацією. Шигельоз є синонімом *дизентерії бактеріальної*. Бурхлива діарея, що зневоднює організм, притаманна холері. Це інфекційне захворювання поширюється фекально-оральним способом і вирізняється тим, що хворого мучить сильна спрага, в його організмі відбувається зменшення кількості сечі (олігурія) і, навіть, припинення сечовиділення (анурія)[4]. Зауважена у «Звістках із Волощини» «кривава дизентерія» безперечно означала захворювання, що супроводжувалося кривавим проносом. Сучасні фахівці-медики виходять із того, що подібні симптоми спричинюють кишкові інфекції, властиві групі інфекційних хвороб, якими людина заражається при потраплянні збудника в організм разом з інфікованими водою і їжею (поширенню заразі сприяють мухи, які переносять хвороботворні бактерії)[5].

Про голод і хвороби в польсько-литовському таборі серед жовнірів, а також про падіж їхніх коней, спричинений браком корму і пошестю, повідомляють тогочасні польські джерела. Анонімний автор щоденника, що має назву «Опис Хотинської виправи», писав у вересні 1621 р. про тяжке фізичне становище обложених вояків. Адже вони зіткнулися з голодом і хворобами, які забирали їхнє життя («Для [нас] самих настав великий голод, обминувши тих, які частково ще мали жив-

---

[4] Набряковий синдром: *Методичні вказівки для студентів та лікарів-інтернів* / Упоряд. Лісовий В. М., Адон'єва Н. М., Лісова Г. В. та ін. Харків, 2018. С. 4–19; *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби. Київ, 2001. Т. 1. С. 341, 342, 494, 510, 531, 544, 546.

[5] Докладніше див.: *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби. Київ, 2001. Т. 1.

ність. Мусили краяти собі на печеню здохлу шкапину, траплялося [її їли] без солі і хліба, напившись непридатної для травлення води – так ішли на варту на вали і вдень, і вночі. Адже кринична вода повна вапна, тим хто її пив, спричинювалися різні хвороби і смерть. Оскільки турки облягли [нас] з одного боку, а татари з другого – від Кам'янця-Подільського, важко було доставляти продовольство і напої»). У вже згаданому щоденнику констатовано також масову загибель коней в польсько-литовських підрозділах наприкінці першої – на початку другої декади вересня. Як наголосив автор щоденника, коні здихали як через неможливість забезпечити їх пашею, так і через «повітріє»[6], тобто через якусь заразну хворобу.

Отже, в «Описі Хотинської виправи» йдеться про величезну продовольчу скруту в польсько-литовському таборі. Те, що вояки змушені були їсти навіть здохлих тварин, вочевидь істотно підривало здоров'я виснажних тяжкою облогою жовнірів. Їм також доводилося пити «криничну воду, повну вапна». На думку автора щоденника, саме через це вояки хворіли і вмирали. Як видається, порівняно нетривале (протягом вересня – початку жовтня 1621 р.) вживання ними «лужної» води з хотинських криниць навряд чи стало причиною масових смертей у жовнірському середовищі. Потрібно зазначити, що якість цієї води навряд чи набагато покращилася за останніх 400 років[*]. Причому сучасні мешканці Хотина та його око-

---

[6] *Opisanie wyprawy Chocimskiej*, 1621 // *Biblioteka Czart.* Rkps. № 112. S. S. 595–595 zw.

[*] Автору цієї статті під час дослідження поля Хотинської битви довелося переконатися в надзвичайній гіркості криничної води в с. Анадоли, що під Хотином. Відомо, що гіркість води настає, якщо в ній понад 7 мг-екв/л (міліграм-еквіваленти на літр – одиниця виміру жорсткості води) солей жорсткості, тобто кальцію і магнію (сульфатів, хлоридів, карбонатів, гідрокарбонатів тощо). Воду від 7 до 10 мг-екв/л класифікують як жорстку, понад 10 мг-екв/л – як дуже жорстку. Лужною вважають воду з вільними іонами водню, що визначається певним водневим показником: pH понад 7 (Методика гігієнічного оцінювання питної води // https://www.lnu.edu.ua/life-safety/wp-content/uploads/2020/03/SG_PR-3_SR_2020.pdf)

лиць і досі вживають місцеву воду без непоправної шкоди для свого здоров’я. Хай там як, 1621 р. в польсько-литовському таборі жовнірів косила вочевидь не гірка на смак вода, а те, що вона напевне була заражена різними кишковими інфекціями. Адже за жорсткої облоги не було можливості домогтися дотримання належних санітарно-гігієнічних норм, в тому числі через наявність трупів десятків тисяч коней, інтерес до яких проявляли як голодні люди, так і мухи – переносники бактеріальних інфекцій.

Із писемних джерел відомо, що сучасники зазвичай називали чуму «повітрієм». Як можна було переконатися, цей термін використав також автор «Опису Хотинської виправи», причому задля того, аби ним позначити інфекційну хворобу (епізоотію), що вражала коней. Тим часом в уже згаданому щоденнику немає будь-яких згадок про «повітріє», тобто про чуму, серед вояків польсько-литовського табору. На думку автора щоденника, причиною людських смертей у таборі була неякісна вода. Є цілком очевидним, що ця інформація про питну воду, як про джерело смертельних захворювань жовнірів виразно вказує те, що під час хотинської облоги відбувалося масове зараження людей кишковими інфекціями.

Про голод, фізичне виснаження, а також про різні хвороби, що спричинювали смерті учасників Хотинської битви (з-поміж яких, однак, не було «повітрія», тобто чуми), йдеться також у багатьох інших джерельних повідомленнях. Приміром, у «Кам’янецькій хроніці» Аксента, крім іншого, приділено увагу смертності серед німецьких піхотинців. Із цього твору випливає, що по завершенню бойових дій – вже під час перебування військових підрозділів у Кам’янці – упродовж трьох тижнів померло 1700 німецьких солдатів, а також пахолків (у цьому випадку – молоді, військових слуг при шляхтичах у польсько-литовському війську). Як писав Аксент, у польсько-литовському таборі було 8 тисяч німецьких піхотин-

ців, Із них померло 5 тисяч осіб – як в процесі облоги, так і через якийсь час по завершенні Хотинської війни[7].

Насправді наведені в цьому джерелі дані помітно перебільшені. Адже під час військового огляду, який провели по завершенні бойових дій під Хотином, було зафіксовано 6400 німецьких піхотинців. За підрахунками деяких дослідників, втрати від голоду і хвороб серед захисників польсько-литовського табору (разом з іноземними солдатами-найманцями) могли становити близько 3 тисячі осіб[8]. Щодо німецьких найманців, які взяли участь у Хотинській битві, то їх не могло бути більше 8400 осіб[9]. Звідси випливає, що їхні максимальні втрати (як убитими, так померлими, в тому числі від різних хвороб) обчислювалися десь у 2 тисячі солдатів, тобто близько 24 % від їхньої початкової чисельності.

Тобто, в цьому випадку, не могло йтися про смерті німецьких найманців від чуми. Річ у тому, що за вельми високого ступеня заразності цієї хвороби, смертність від її найтяжчих форм, септичної і легеневої, у минулому сягала 100 %, а від так званої бубонної чуми – становила близько 50–75 %. Залежно від форми чуми, інкубаційний період тривав від декількох годин до дев’яти діб[10]. До слова, 500 козаків запорозького отамана Шила, які 1623 р. під час морського походу заразилися чумою, померли геть усі («А отама*н*, де, Шила и товарыщи єво пѧ*т*со*т* чл҃кь чє*р*ка*с* всѣ помє*р*ли бєз оста*т*ку»)[11].

Можливо якісь із наведених вище показників смертності від чуми проявилися на макрорівні військ противників, які воювали під Хотином? Аби дістати відповідь на це запитання,

---

[7] *Кам’янецька хроніка* / Підготував до друку Я. Тучапський // Жовтень, 1985. № 4. С. 105.

[8] *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materialy do historii wojskowości. Warszawa. 1965. T. 11. Cz. 1. S. 58.

[9] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. С. 312–314.

[10] *Його ж.* Чумні часи: Епідемії на Волині і Київщині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Київ, 2021. С. 35.

[11] *О. Лодиженський до Михайла Федоровича,* 8 (18).V 1624 // *РГАДА*. Ф. 210. Оп. 13. Приказной стол. Д. 12. Л. 87.

візьмемо до уваги загальну чисельність вояків, які взяли участь у Хотинській битві, а також зіставимо її із понесеними ними втратами. Отже, армія Османа II початково налічувала 150–160 тисяч осіб, а по поверненні додому скоротилася десь на 40 тисяч вояків (суто бойові втрати турків, від зброї противника, насправді були набагато менші), тобто орієнтовно на 25–26,6 %. Польсько-литовська армія, в якій було 42–43 тисячі осіб, зменшилася, в тому числі через загибель жовнірів від голоду і пошесних хвороб, орієнтовно на 10 тисяч осіб (близько на 23,2–23,8 %). Сили запорожців під Хотином мали 45–47 тисяч осіб. Упродовж усього часу битви вони втратили напевно 1400–1460 своїх товаришів (оскільки українські козаки стояли під Хотином осібно своїм табором і мали доступ до проточної води, влив на них заразних хвороб був мінімальний), тобто понад 3 %[12].

Неважко переконатися, що з погляду того, який саме відсоток втрат понесли війська учасників Хотинської битви, рівень цих втрат аж ніяк не відповідає показникам смертності при чумі. Це означає, що вояки армій противників, які воювали під Хотином, не хворіли на епідемію чуми – принаймні в хронологічних межах цієї битви. Опосередкованим підтвердженням цього може слугувати та обставина, що в численних польських щоденниках Хотинської війни немає ані згадок про «повітріє», ані конкретних фактів, що їх можна було б витлумачити як прояв епідемії моровиці.

До слова, своєрідним лакмусовим папірцем щодо того, були або ні інфіковані чумою жовніри польсько-литовського табору під Хотином, можуть слугувати деякі факти, пов'язані з передислокацією по завершенню боїв їхніх підрозділів із хотинського табору до Луцька – «столичного» міста Волинського воєводства. Адже, якщо епідемія чуми вирувала серед обложених, то з їхнім прибуттям до цього міста місцеві мешканці не змогли б уникнути моровиці. Отже, як випливає з протестації шляхтича Августина Нецецького проти шляхтича Петра Зенявського від 6 липня 1622 р., внесеної до

---

[12] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. С. 487–490.

Луцьких ґродських книг, по завершенні Хотинської битви корогва ротмістра Яна Бокія стала на військовий постій у Луцьку (в подібних тактичних військових підрозділах зазвичай налічувалися сотні осіб). В цей час шляхтич Мацей Нецецький, який служив у цій корогві, захворів на якусь «велику хворобу». Тривалий час він лежав хворий, однак не зміг вилікуватися – помер 16 грудня 1621 року[13].

З часового перебігу хвороби М. Нецецького однозначно випливає, що він не міг заразитися чумою в таборі під Хотином. Як уже зазначено, інкубаційний період цієї хвороби максимально тривав дев'ять діб. Після цього хворий помирав, або ж діставав шанс одужати. Оскільки М. Нецецький помер у Луцьку через кілька місяців по тому, як зі своєю корогвою залишив поле Хотинської битви, то його смерть вочевидь не була спричинена чумою. Промовистим підтвердженням цього є і той факт, що, попри контакти хворого шляхтича принаймні з господарями помешкання, де він перебував на постої, а також зі своїми товаришами, розквартированими в Луцьку, в цьому місті не було спалаху епідемії чуми не лише до кінця 1621 р., а й наступного року. Факт задовільної в цей час епідемічної ситуації на Волині доводить стабільна робота, тобто без запровадження протиепідемічних карантинних заходів, різних судово-адміністративних установ Луцька 1622 р.[14] (епідемія моровиці розпочалася на Волині лише 1623 р.).

---

[13] *Протестація А. Нецецького проти П. Зенявського*, внесена до Луцьких ґродських книг, 6.VII 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 503–504.

[14] Див. приміром: *Розгляд Луцьким земським судом справи за позовом Н. Мокосія Шибинського* проти Самуеля і Кароля Корецьких, 18.I 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 202 зв. – 205; *Реляція возного*, внесена до Луцьких земських книг, 1.X. 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 26. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 880 зв. – 881; *Протестація Ф. Кременчука Немильського* проти І. Семашкової, внесена до Луцьких ґродських книг, 19.II. 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 229–230; *Універсал королівських комісарів*, внесений до Луцьких ґродських книг, 11.V 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 201–202 зв.; *Судове рішення в справі за позовом*

Стисло підбиваючи підсумок розгляду епідемічної ситуації у військах противників, які воювали 1621 р. під Хотином, зазначимо: найпоширенішими заразними хворобами, від яких страждали насамперед вояки польсько-литовської армії під час облоги, були ті, що їх через антисанітарію спричинювали різні кишкові інфекції. Щодо захворювання на чуму, то в хронологічних межах Хотинської битви в джерелах не виявлено повідомлень про цю хворобу. Це так чи так підтверджує не лише відповідна інформація, зокрема, польських щоденників Хотинської битви (опосередковано про це свідчать також деякі актові джерела), а й реальна статистика втрат, понесених військами противників. Адже їхні втрати насправді були набагато нижчі порівняно з рівнем смертності, яким зазвичай вирізнялися епідемії моровиці, що вражали великі скупчення людей.

М. Требницького проти спадкоємців С. Брама, 18.VI 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 269–270 зв.; *Універсал Сигізмунда III до волинської шляхти*, внесений до Луцьких ґродських книг, 26.X 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 964–965; *Універсал Я. Заславського до мешканців Луцька, Володимира і Кременця*, внесений до Луцьких ґродських книг, 3.XII 1622 // *ЦДІАУК*. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 1143–1144 зв.

Алёна Любая
(Мінск)

Татарскія харугвы эпохі Яна Караля Хадкевіча (сярэдзіна XVI – пачатак XVII стагоддзя): дынаміка арганізацыйных, сацыяльных і дэмаграфічных зменаў

Удзел татарскіх харугваў у ваенных паходах да Балтыйскага мора ў XVI – пачатку XVII стагоддзяў стаў важнай кропкай у гісторыі татарскай супольнасці Вялікага Княства Літоўскага як з пункту гледжання рэструктурызацыі вайсковай службы, так і з пункту гледжання зменаў у сацыяльнай і дэмаграфічнай структуры.

Паступова з сярэдзіны XVI стагоддзя татарская конная служба на карысць Вялікага Княства Літоўскага колькасна скарачалася, пагаршалася зброя выстаўленых у татарскія харугвы вершнікаў, а таксама якасць коней, на якіх яны выпраўляліся ў ваенныя кампаніі. Гэты працэс паскараўся ў канцы XVI і ў пачатку XVII стагоддзяў. Каб упэўніцца ў сур’ёзнасці сітуацыі, дастаткова згадаць, што першыя спробы асэнсаваць прычыны змяншэння татарскай вайсковай службы былі зроблены яшчэ напярэдадні Інфлянцкай вайны 1558–1570 гадоў. У 1559 годзе была завершана рэвізія татарскіх уладанняў, якая праводзілася віленскім цівуном князем Мацеем Агінскім. Ён меў вызначыць колькасць татаршчызн, іх уладальнікаў, а таксама факт выстаўлення з іх адпаведнай колькасці коней[1].

Падчас самой Лівонскай вайны вялікі князь літоўскі і кароль польскі са згоды Вальнага Сойма зрабіў некалькі больш-менш паспяховых спроб сабраць шляхецкае паспалітае рушэнне, прынамсі ў некаторых выпадках дасылаліся лісты і

[1] Уласна тэкст рэвізіі 1559 года не захаваўся. Магчыма быў знішчаны ў першай трэці XVII стагоддзя. Аднак практычна цалкам скапіяваны ў наступным рэвізіі татарскіх маёнткаў, скончанай ашмянскім пісарам Янам Кердзеем у 1631 года. Гл.: *Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі*. КМФ-18. Спр. 569.

да татарскіх харунжых. Такія акцыі адбываліся штогод у 1560, 1561, 1562, 1563, 1564, 1565, 1566, 1567 гг., але няпоўныя попісы войска Вялікага Княства Літоўскага захаваліся толькі з 1565 і 1567 гг. У абодвух гэтых ваенных з’ездах удзельнічалі татарскія харугвы[2].

Татары прыцягваліся не толькі падчас паспалітага рушання. Вядома, што 10 траўня 1563 года вялікі князь літоўскі высылаў татарскім талмачом Мухлядзінам (Кулзумановічам Юшынскім) асобныя лісты да татарскіх харунжых, каб яны са сваімі почтамі ехалі да Ганюшышак, а адтуль выпраўляліся да Вольмара ў Інфлянтах. Татарскія харугвы павінны былі прыбыць да мястэчка Вольмара не пазней за 7 чэрвеня (тыдзень па Узнясенне Госпада, які прыпадаў на 30 траўня). У Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага захаваўся запіс аб гэтым[3] і адзін, як бы мовіць узорны, ліст да татарскага ханунжага і гарадзенскіх татараў, датаваны 8 траўня 1563 года[4]. Гэты збор не быў звязаны з паспалітым рушэннем, скліканне якога было прызначана на 1 жніўня са згоды Віленскага сойма[5]. Па-за паспалітым рушэннем, збор якога ў 1563 годзе пераносіўся некалькі разоў, прыпаведныя лісты татарскім харунжым рассылаліся яшчэ двойчы. Першы загад датуецца 16 ліпеня 1563 года з даручэннем сабрацца ля Радашковіч на дзень святога Якуба, які прыпадае на 25 чэрвеня[6]. Другі раз лісты былі разасланыя 1 кастрычніка і вымагалі

---

[2] Падрабязней пра арганізацыю паспалітага рушання Вялікага Княства Літоўскага падчас Інфлянтскай вайны гл.: *Янушкевіч, А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558 – 1570 гг. Мінск, 2007. С. 118 – 158.

[3] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Т. 30. Литовская метрика. Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1. Юрьев, 1914. Слп. 650–651.

[4] Гл.: *Там жа.* Том 30. Слп. 651–652.

[5] Гл.: *Янушкевіч, А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558 – 1570 гг. Мінск, 2007. С. 132.

[6] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 30. Слп. 651–652;

ад татараў прыехаць у Барысаў праз тыдзень пасля дня Святога Міхаіла, які адзначаўся 29 верасня, то бок збор быў прызначаны 6 кастрычніка. Кіраваць сабраўшыміся татарскімі харугвамі павінны былі царэвіч Пуньскі і гаспадарскі ротмістр Сеіт-Манцэр[7].

Больш поўныя звесткі пра мабілізацыю татарскіх харугваў і іх гатоўнасць эфектыўна ваяваць даюць попісы войска. У попісе войска Вялікага Княства Літоўскага, зробленым «на полі» непадалёку ад мястэчка Ракаў у 1565 г., апісваюцца татарскія харугвы ў канцы свайго зместу пад агульнай назвай «Tatarowie Litewscy» (літоўскія татары)[8]. Сабралося іх там не шмат. Усяго пералічаны 4 харугвы гаспадарскіх татараў з 6. Прыбылі часткова Віленская найманская, Троцкая юшынская, Гарадзенская уланская і адна Навагрудская, вядомая ў гістарычнай літаратуры як байрынская[9]. Прычым наяўныя харугвы прыбылі далёкак не поўным складам. Да віленскай татарскай харугвы 14–20 ліпеня прыйшло ўсяго 30 вершнікаў (збор пачаўся 9 ліпеня). Хаця, паводле «Сумарыўша», Рэвізіі татарскіх маёнткаў, падрыхтаванай Янам Кердзеем у 1631 г., агульная колькасць коней у гэтай харугве павінна была быць

Borawski, P. Ziemska służba wojskowa Tatarów WKL w XV – XVII wieku. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2015. С. 225.

[7] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 30. Слп. 743; *Borawski, P.* Ziemska służba wojskowa Tatarów WKL w XV – XVII wieku. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2015. С. 225.

[8] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Т. 33. Пописы войска ВКЛ 1528, 1565, 1567 гг. Петроград, 1915. Слп. 425–430.

[9] У попісе войска 1565 года у складзе Наваграадскай татарскай харугвы не пазначаны харунжы. Верагодна ён не даехаў да месца прызначэння. Таму складана з поўнай упэўненасцю сказаць, якая з двух Наваградскіх харугваў прыбыла на месца збору. Аднак, у складзе гэтай харугвы згадваецца «Ислямъ Сапаревичъ съ Корыц, конъ з сагайдакомъ». Сафарэвічы былі прыпісаныя менавіта да Байрынскай харугвы.

102[10], а праз два гады на самае масавае паспалітае рушэнне за ўсё XVI стагоддзе ў складзе найманскай харугвы выступілі 85 вершнікаў[11]. Трэба заўважыць, што зыходзячы з перспектывы заняпаду татарскай вайсковай службы, парцэляцыі татаршчызн у другой палове 16 – пачатку 17 ст., а таксама перадачы татарскіх уладанняў магнатам і заможнай шляхце ВКЛ у сярэдзіне XVI стагоддзя, напярэдадні Лівонскай вайны і падчас рэвізіі 1559 года колькасць вершнікаў ва ўсіх харугвах павінна была быць большай у параўнанні з колькасцю пададзенай у попісе войска 1567 года.

Падобная сітуацыя была і па іншых татарскіх харугвах. У Гродзенскую уланскую харугву прыйшло 25 вершнікаў[12] замест 143, якіх можна было чакаць паводле Сумарыўша 1631 года[13], або 147 вершнікаў, з'явіўшыхся падчас паспалітага рушаня 1567 году[14]. Да Троцкай юшынскай харугвы прыйшло 60 вершнікаў[15] і адзін пешы (паводле Сумарыўша 1631 года гэтая харугва павінна была выстаўляць 162 вершніка[16], а на паспалітае рушэнне 1567 года даехала 95 вершнікаў[17]). Да Навагрудскай байрынскай харугвы прыйшло 40 вершнікаў[18] (паводле Сумарыўша 1631 года – 139[19], па попісу 1567 – 52[20]).

---

[10] Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 20 – 23 адт.

[11] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. С. 1363.

[12] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 425–426.

[13] Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 6 – 11 адт.

[14] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. С. 1360.

[15] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 426–428.

[16] Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 12 – 19 адт.

[17] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. Слп. 1378.

[18] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 428–430.

[19] Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 31 – 35 адт.

А другая Наваградская ялаіраская і Мярэшлянская кандрацкая харугвы ўвогуле не былі ўнесены ў спіс наяўных вайсковых адзінак.

Такім чынам, у 1565 годзе асабовы склад татрскіх харугваў складаў ледзьве 30% ад сабраўшыхся на паспалітае рушэнне 1567 года. Трэба прызнаць, што паспалітае рушэнне 1565 года па колькасці сабранага пад Ракавам войска было не вельмі ўдалым. Прыбыло крыху больш за 8000 ваяроў, з якіх толькі палова шляхецкіх павятовых харугваў, а другая палова – уласныя почты магнатаў (князёў, уладальнікаў буйных зямельных уладанняў), ураднікаў і вышэйзгаданых татараў. У чым прычына такой нізкай яўкі, якая пры гэтым не была ніжэйшай за сярэднія лічбы па войску Вялікага Княства Літоўскага, да канца не ясна. Магчыма, агульныя праблемы: эпідэмія чумы, адсутнасць вялікага князя ў войску, стомленасць ад баявых дзеянняў[21], а магчыма, як гэта было ў 1563 годзе, асобныя даручэнні, якія татары выконвалі не ў межах паспалітага рушання, а як найманае войска па загадзе вялікага князя.

Параўнанне двух попісаў дазваляе выявіць сур’ёзную праблему ў матэрыяльным забеспячэнні татарскіх харугваў. Як вядома, татары служылі для Вялікага Княства Літоўскага і яго гаспадара на конях у якасці лёгкай конніцы, і яны павінны былі мець добрых коней і адпаведную зброю. Шмат татараў ездзілі ў Маладзечна толькі з сагайдакамі ці нават з суліцамі або сякеркамі на кепскіх кабылах. Паводле пастановы Віленскага сойма 1563 года кошт каня і ўзбраення шляхціча, выпраўляўшагася ў паспалітае рушэнне не магло быць меней за 6 коп грошаў. За парушэнне гэтай пастановы прадугледжвалася кара – канфіскацыя паловы рухомай і нерухомай маёмасці[22]. У 1565 годзе Жыгімонт Аўгуст распарадзіўся

---

[20] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. Слп. 1378.

[21] Гл.: *Янушкевіч, А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558 – 1570 гг. Мінск, 2007. С. 136–137.

[22] Гл.: *Там жа*. С. 130.

запрасіць на службу рамеснікаў, сялян і путных баяр. Два селяніна павінны былі выпраўляцца з кожных 20 валок і мець «воз з двема клячамі добрымі», рагаціну, сякеру, два сярпы і касу ў якасці дапаможных сродкаў[23].

На паспалітае рушэнне 1565 года выправіліся заможныя і сярэдняй заможнасці татары, таму ўзбраенне татарскіх харугваў выглядае прыстойна. Многія з іх ехалі самі і выстаўлялі пахалкоў. Большасць з іх выпраўляліся ў войска на конях; пахалкі і бяднейшыя татары маглі ехаць на мерынах; татараў на клячах запісана мала. Стандартным узбраеннем была шабля і сагайдак (камплект з лука з налуччам, калчана са стрэламі і тахтуя, які абараняў зброю ад вільгаці). Узброеныя адным сагайдакам альбо ашчэпам (від кап'я) сустракаюцца рэдка. Заможныя татары мелі панцыры і з большага забяспечвалі панцырамі сваіх пахалкоў.

Сітуацыя карэнным чынам мяняецца ў 1567 годзе. Па-першае, пагаршаецца матэрыяльнае забеспячэнне. Татары масава едуць у паспалітае рушэнне на клячах (кабылах), што дазвалялася сялянам, і коніках, замест каней. Кошт татарскай зброі не заўжды адпавядаў мінімальным патрабаванням, прынятым Віленскім сеймам 1563 года. Для параўнання можна прывесці кошты татарскага ўзбраення часоў Інфлянцкай вайны са справы пра наезд 1582 года на ўладанне князя Стэфана Карыбутавіча Збаражскага Вепраты у Мінскім павеце. Падчас наезду былі абрабаваныя татары, якія служылі князю ў якасці паштальёнаў. Сярод скрадзеных рэчаў былі «седло ерчак с рядом козацким, купленное за полторы копы грошей, согайдак со всим купленный за копу грошей, шабля купленная за пятьдесят грошеи, сермяга купленная за двадцать грошей, епанча купленная за сорок грошей», а таксама «седло ерчак з радом, купленное за сто грошей, согойдак зовсим, купленный за семдесят грошей, шабля, купленная за пятьдесят грошей, секирка, купленная за десять грошей, епонча, купленная за

[23] Гл.: *Там жа*. С. 136.

трыдцать грошей»[24]. Такім чынам, сядло, сагайдак і шабля тых татараў складала 3 – 3,5 капы грошаў. На службе магнатаў узбраенне было безумоўна лепшым і даражэйшым, чым маглі сабе дазволіць простыя гаспадарскія татары. Пры тым, некаторыя татары даязджалі ў харугвы з ашчэпамі, рагацінамі і сякерамі.

Па-другое, некаторыя татары выставілі толькі сваіх павінаватых (дольнікаў) і слуг, а самі яны не выправіліся ў войска па загаду сваіх харунжых. Прычыны, як сапраўдныя, так і ўяўныя, маглі быць рознымі. «Магметъ Чокамовичъ зъ съ Трок, самъ дей старъ, выслалъ детину на имя Матея». «Богданъ Касымовичъ самъ у пана гетмана пенязи бралъ. З дому своего съ прибавленины и и з близкости, которое волоки земли нетъ, поставилъ сына Якуба»[25]. «Милкуманъ Обдышевичъ выслал слугу, а самъ дома, поведають быти хорого». «Обдула Адамовичъ самъ пенязи бралъ у Ифлянтехъ, выслал слугу Богдана»[26]. «Ахметь Айдаровичъ […] онъ же съ братьею – три ихъ – одну клячу, слугу с согайдакомъ оказалъ, бо дей чергою служать, а братя у Ифлянтехъ пенези брали»[27]. «Сеит-Манцеръ Касимовичъ ротмистръ съ ыменей своихъ поставилъ слугъ […] и взялъ ихъ з собою подлугъ позволеня его милости пана гетманского»[28]. «Якубъ Сюлеймановичъ з Глинищъ въ пани Кишчиное пенези бралъ, выслал слугу». «Джанко Ясеневичъ самъ пенези бралъ в роте Аликечовой, выслалъ слугу татарина»[29]. «Алей Касымовичъ выслалъ от батка своего Касыма, самъ детина, а батко пенези брал»[30]. Але асноўнай прычынай асабістага недаезду

[24] Гл.: *Акты Виленской археографической комиссии*. Вильна, 1912. Т. 36: Акты Минского гродского суда. Стр. 20–21.

[25] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. Слп. 1337.

[26] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1371.

[27] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1372.

[28] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1369.

[29] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1363.

[30] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1361.

ўладальнікаў татаршчызн у татарскія харугвы была служба ў наёмных ротах або па найму пахалкамі ў магнатаў і шляхты. Напрыклад, у найманскай харугве з 85 вершнікаў, паіменаваных у попісе войска 1567 года, 19 з'яўляліся «выехаўшымі на замену» тым, хто «браў пенезі». Прычым па найме служылі ў асноўным заможныя татары, добра абазнаныя ў вайсковай справе, што кепска адбівалася на баяздольнасці татарскіх харугваў у паспалітым рушанні.

І тут мы падыходзім да з'явы, вытокі якой пачынаюцца менавіта ў кампаніях 60-х гадоў XVI стагоддзя, але сапраўднай праблемай для шляхты Вялікага Княства Літоўскага яна стане ўжо ў XVII стагоддзі – наёмныя татарскія роты і татарскія ротмістры. Беларускі даследчык Андрэй Янушкевіч бачыць непасрэднай прычынай гэтага феномена пастанову Гродзенскага сойма 1568 года, якая забараняла прыцягваць ураднікаў да службы ў шэрагах наёмнікаў, што прывяло да хуткага абнаўлення персанальнага складу ротмістраў наёмных харугваў[31]. У 1568–1569 гадах сярод 12 харугваў наёмных коней ён называе харугвы Гасана Улановіча і цэсарэвіча Пунскага[32], а ў іншых крыніцах канца першага этапа Лівонскай вайны татарскага ротмістра – Алікечэя Улана Бегімовіча, Асана Шырынскага, Сейт-Манцэра Касімовіча.

На сам рэч, служба татараў у наёмных харугвах пачалася задоўга да Лівонскай вайны. Наёмныя татарскія харугвы прымалі ўдзел у Прускай вайне 1519–1521 гадоў, за што атрымалі са скарбу адпаведную ўзнагароду[33]. Лісты татарскім ротмістрам 1563 года, а таксама прамыя згадкі ў попісах 1565 і 1567 гадоў дазваляюць сцвярджаць, што татарскія наёмныя роты выкарыстоўваліся і на першых этапах вайны.

---

[31] Гл.: *Янушкевіч, А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558 – 1570 гг. Мінск, 2007. С. 188–189.

[32] Гл.: *Там жа*. С. 189.

[33] Гл.: *Tyszkiewicz, J.* Rejestr chorągwi tatarskich walczących w wojnie polsko-krzyżackiej 1519–1521 roku // Zapiski Historyczne : poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich. 1988. Tom 53. Numer 1–2. S. 85–99.

Названыя ў крыніцах ротмістры адносяцца ад найвышэйшай татарскай эліты ў Вялікім Княстве Літоўскім. Пуньскі не быў ідэнтыфікаваны Андрэем Янушкевічам ваеннай гісторыі XVI стагоддзя, але вельмі добра вядомы даследчыкам гісторыі татарскай меншасці як пунскі князь Іслам Янбяковіч, адзін з прадстаўнікоў дынастыі Чынгізідаў у Вялікім Княстве Літоўскім. У 1567 годзе ён са сваіх уладанняў выстаўляў трох коней у гаспадарскае войска. Царэвічы Пуньскія карысталіся правам самастойна выстаўляць коней і не падпарадкоўвацца татарскім харунжым, што сведчыць пра іх высокі сацыяльны статус. «За службы его, которые он при старосте жомоитском, яко при гетмане лифлянтском в земле лифлянтской противоко войском и людем нпрыятеля нашого короля шведского кгды потреба [...] нееднокроть заходила, ротмистром будучи, а здороbья и маетности своее не литуючи, стале и мужне доказовал, и досыть з себе яко доброму и рыцерскому чоловеку чынил» царэвіч Іслам Пуньскі атрымаў ад караля Жыгімонта Аўгуста маёнтак Падліп’е ў Пуньскай валасці[34].

Ромтмістр Алікечэй Бегімовіч Улан адносіўся да адной са старэйшых галін татарскага роду князёў Асанчуковічаў-Уланаў, які займаў першае месца ў іерархіі татарскіх радоў адразу пасля царэвічаў Пуньскіх і Астрынскіх. Напрацягу ўсяго XVI стагоддзя князі Асанчуковічы ўрады харунжых і маршалкаў у двух татарскіх харугвах – Гродзенскай уланскай і Навагрудскай байрынскай. У якасці ротмістра, які наймае татар, Алікчэй Бегімовіч Улан названы і ў попісе 1567 года: «Улан Аликечъ Биимовичъ ротмистръ ыменей своихъ …»[35], «Петръ Андреевичъ самъ бралъ гроши у Аликеча»[36]. Разам з тым у 1566 годзе ён атрымаў прывілей на харунжаства

[34] Гл.: *Думин, С. В.* Татарские царевичи в Великоm Княжестве Литовском (XV–XVIII вв.) // Золотоордынское обозрение. 2016. Т. 4. № 2. С. 398–399.

[35] Гл.: *Русская историческая библиотека*, издаваемая Императорской археографической комиссией. Том 33. Слп. 1359.

[36] Гл.: *Там жа*. Том 33. Слп. 1361.

татарскае сцягу Наваградскага[37], хоць 5 коней са сваіх уладанняў у Засуллі Мінскага павету, Кумелян у Ашмянскім павеце і Вакі ў Троцкім павеце па-ранейшаму ставіў у Гарадзенскую ўланскую харугву.

Князь Сейт-Манцэр Касімовіч належыў да роду князёў Байрынскіх, які паходзіць ад карачэй – удзельных князёў – з Крымскага ханства. Названы ротмістрам у попісе 1567 года і, адначасова, харунжым у Навагрудскай байрынскай харугві. Аднак, з дазвалення гетмана забраў усіх выстаўленых з маёнткаў коней да сваёй найманай харугвы, а харунжаства перадаў свайму сваяку Селіму Сеіт-Джалавічу Байрынскаму.

Такім чынам, хутчэй за ўсё з’яўленне татарскіх імёнаў у спісах ротмістраў сведчыць не пра тое, што прадстаўнікам татарскай эліты даручалі набіраць найманыя роты, а пра тое, што пачалі даручаць набіраць роты не толькі з татараў. З часам служба за грошы стала сродкам існавання для многіх татарскіх сем’яў, таму працэс дэградацыі гаспадарскай татарскай службы ў XVII стагоддзі паскараўся.

З пачатку вайны са шведамі ў Лівоніі ў гэтай вайне ўдзельнічалі гаспадарскія і найманыя татарскія харугвы. Татары па-ранейшаму з’яўляліся абмежаванай па колькасці часткай войска Рэчы Паспалітай, але яны адыгрывалі важную ролю дзякуючы сваім здольнасцям (прафесійнасць, адвага і баяздольнасць). У XVII стагоддзі Рэч Паспалітая актыўна выкарыстоўвала гэтыя харугвы з-за таго, што прыходзілася весці ваенныя дзеянні на многіх франтах да таго ж са спецыфічным праціўнікам. Войска Рэчы Паспалітай мела патрэбу ў падраздзяленнях лёгкай кавалерыі, функцыі якой і выконвалі татарскія харугвы і роты.

На самым пачатку вайсковай кампаніі шляхта супраціўлялася магчымым паборам на войска. У гэтай сувязі гетман Крыштаф Радзівіл «Пярун», усведамляючы небяспеку, выслаў загады татарскім харунжым, каб яны неадкладна сабралі свае

---

[37] Гл.: *Borawski, P.* Ziemska służba wojskowa Tatarów WKL w XV – XVII wieku. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2015. S. 386.

сілы, і як мага хутчэй рушылі ў Інфлянты[38]. Сойм, які сабраўся напрыканцы студзеня 1601 года прыняў рашэнне аб фарміраванні абароннага войска, у тым ліку і з татараў на той момант ужо мабілізаваных гетманам, якое павінна было ўтрымаць экспансію шведаў да часу, калі прыбудзе каронны гетман з польскім войскам. Гэта вымагала не мала часу, паколькі яно знаходзілася на поўдні ў Малдавіі. Кіраваць абаронным войскам было даручана Крыштафу Радзівілу, а ў выпадку яго адсутнасці – новапрызначанаму польнаму гетману літоўскаму Яну Каралю Хадкевічу[39].

Татарскія харугвы прымалі ўдзел у бітвах пад Эрланом, Белакаменным. Пад Кірхгольмам удзельнічала 5 харугваў наймітаў, якія ўнеслі значны ўклад у разгром ворага. Аднак іх адвага ў бітве пры Кірхгольме не забыла з памяці шляхты рабаўніцтва і згвалтаванні, учыненыя над мірнымі жыхарамі Лівоніі.

Каб раскрыць, што такое татарскія лупы і чаму татары так ахвотна наймаліся ў роты, а потым плюндравалі наваколле варта прывесці гісторыю судовай справы ўдавы татарскага ротмістра князя Хусеіна Тамовіча. Служыў ён праўда не ў Інфлянтах, а ў Сапежынскім войску ў Маскве, але памер нарабаванага мала залежаў ад таго, каго рабавалі – падданых маскоўскага цара або польскага караля. У 1613 годзе гэтая татарка звярнулася ў Віленскі гродскі суд са скаргай на роднага брата татарына гаспадарскага віленскага павету Хусрева Хуромшыча. Апошні ў хуткім часе па смерці яе мужа з яе ж дазволу па дарозе ў войска заехаў у Брэст і прадаў там рыштунак ад 12 коней на 600 коп грошаў, якія забраў сябе. Акрамя гэтага ён прысабечыў яшчэ «в ринштунку вшеляком яко зброях, шишаках, сёдлах, панцерах, мунштунах, шаблях, конъчерах, палашах, ручницах, так же в шатах золоте, сереб-

[38] Гл.: *Łabędź, P.* Konflikt Krzysztofa Radziwiłła «Pioruna» z Zygmuntem III Wazą a działania wojenne w Inflantach w latach 1600–1602 // KLIO. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, t. 20 (1) 2012, S. 124.

[39] Гл.: *Там жа*, S. 125.

ре, перлах и иншом […] в возех на две тисячи копъ грошеи всего огулом»[40]. Для параўнання, у другой палове XVI стагоддзя самі татары разам з зямлёй, людзьмі, садамі, лясамі, водамі і пабудовамі прадавалі ад 200 да 600 коп манеты і лічбы літоўскай.

Шляхта дамагалася ўвядзення забароны на наёмную службу татараў. У 1607 годзе шляхта валкавыскага павета ініцыявала прыняцце сеймавай канстытуцыі, у адпаведнасці з якой служба татараў у каралеўскіх харугвах і выдання ім прыпаведных лістоў забараняліся У 1613 годзе гэтая забарона ўзмацнілася. Паводле сеймавай канстытуцыі «Аб татарах Вялікага Княства Літоўскага» забаранялася выдаваць ім граматы на найманне рот пад страхам штрафаў тысячу грывен[41]. Аднак, ва ўмовах вострай ваеннай неабходнасці гэтыя пастановы не выконваліся. Як піша польскі гісторык Хенрык Віснэр, у 1625 годзе сярод адзінаццаці ротмістраў казацкіх харугваў, найманых Крыштафам Радзівілам напярэдадні чарговай вайны са Швецыяй, пяць аказаліся татарамі (Багдан Асановіч, Абрагам Кенскі, Захар'яш Лоўчыцкі, Мустафа Улановіч, Эліяш Заблоцкі)[42]. У гэтым жа 1625 годзе соймік мінскага павету ў інструкцыі для паслоў нанова падняў пытанне аб забароне выдачы татарам прыпаведных лістоў[43]. Як відаць забарону не моцна звярталі ўвагу, але шляхта працягвала дамагацца, каб татары неслі службу на падставе ўладання маёнткаў.

Для гаспадарскіх татараў у пачатку XVII стагоддзя вайсковая служба, а менавіта ваенная здабыча, была крыніцай даходу, які дазваляў утрымліваць сем'і, і адначасова – галоўнай прычынай дэмаграфічнага катаклізму. Актыўныя баявыя

---

[40] *Lietuvos valstybės istorijos archyve*. F. 21. Ap. 1. B. 34. P. 20.

[41] Гл.: *Sobczak, J.* Położenie prawnie ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984. S. 107.

[42] Гл.: *Wisner, H.* Rzeczpospolita Wazów: Czasy Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 2002. C. 243.

[43] Гл.: *Sobczak, J.* Położenie prawnie ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984. S. 108.

дзеянні, у тым ліку на паўночным і ўсходнім кірунках, выклікалі вялікую смяротнасць сярод мужчын. Цэлымі гаспадаркамі кіравалі жанчыны з непаўналетнімі дзецьмі. Гэта выклікала далейшы заняпад татарскай службы, парцэляцыю маёнткаў і продаж іх заможнай шляхце. Дастаткова прыгадаць гісторыю Яхіі Ахмецевіча, запісанай у рэвізіі шляхецкіх маёнткаў «wzęłabyłe Moskwa w Iflanciech ktorego okupuląc z więzienia Pani Workołabowa Korsakowa, okupuzan dała kop dwadziescia potym on wyszedszy zwięzenia tego długu niemaiąc czym płacic gruntu niwek 18 nabeczek 20 wiecznoscią iey ustąpił. Ktore grunty przy Maiętnoscy Kienie Workołabiszkach tez Tatarsczyznie teraz dzierzą»[44]. Або лёс нашчадкаў ротмістра Багдана Фурсовіча Улана: «w Wołosczech go zabito ponim spadło na Syny iego Fursa Juchna, Abrahima Samuela, y Ja na tych trzech Synow tego Bohdana iako się iuż wyszey wspomniało po zabiano w Inflanciech A ta częsć Maiętnosci spadła na tych ze Potomkow ich iescze niedorosłych Mahmecia y Bohdana Abrahimowiczow, Abrahima Fursowicza, y Mahmecia Juchnowicza Ułanow, opiekunow ustawicznych niemaią, bo oycowie ich testamentow po sobie niezostawili»[45].

Такім чынам, пашырэнне практыкі выкарыстання татараў у найманых харугвах, у тым ліку ў якасці ротмістраў, спрыяла

[44] «Узяла была Масква ў Інфлянтах, якога выкупіла з вязніцы Пані Баркулабава Корсакова, адкупных дала коп двадцаць, потым ён вышаўшы з вязніцы, той пазыкі не маючы чым заплаціць, зямлі нівак 18 на бочак 20 навечнасць ёй саступіў. Тую зямлю пры маёмасці сваёй Кене Баркулабішках таксама татаршчызне зараз трымаюць». Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 39.

[45] «[...] у Валахіі яго забілі пасля яго перайшло да сыноў яго Фурса Юхна, Абрагіма Самуэля і Яна на тых трох сыноў таго Багдана, [якіх] як ужо згадвалася вышэй пазабівалі ў Інфлянтах. А тая частка маёмасці перайшла да тых жа патомкаў іх яшчэ недарослых Магмета і Багдана Абрагімовічаў, Абрагіма Фурсовіча і Магмета Юхновіча Уланаў, апекуноў прызначаных не маюць, таму што іх бацкі не пакінуля пасля сябе тэстаментаў». Гл.: *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Фонд: КМФ-18. Спр. 569. Арк. 50.

дэградацыі істытуту ваеннай службы гаспадарскіх татараў. Гэты працэс прыспешваўся парцэляцыяй татарскіх маёнткаў (татаршчызн) і пераходам іх у рукі мясцовай заможнай шляхты і магнатаў. У сваю чаргу, татары былі вымушаны прадаваць свае зямельныя ўладанні па прычынах непасрэдна звязаных з ваеннымі кампаніямі: узяўшы непад'ёмныя пазыкі на пакупку ўзбраення, каб, у адпаведнасці з пастановамі Сойма і прывілеямі, выканаць свае абавязкі ў адносінах да гаспадара і Рэчы Паспалітай, страціўшы кармільца, загінулага па-за межамі дзяржавы або, нават, каб выкупіцца з палону. Таму наёмная служба стала больш надзейным даходам і магчымасцю, дзякуючы лупам, хуткага абагачэння.

Денис Позняков
(Хотин)

Реконструкція поля бою Хотинської битви 1621 р. на основі іконографічних та писемних джерел

У вересні-жовтні 1621 року католицька частина Європи затамувала подих і чекала звістки з-під Хотина. Адже від результату боїв під Хотином залежала доля не лише Речі Посполитої, а й перебіг ще одного глобального конфлікту – Тридцятирічної війни. Хотинська війна 1621 р., – подія, яка стала поворотним моментом у європейській історії XVII століття. Її масштаби вражали очевидців та учасників, про неї писали в хроніках, щоденниках, листах, мемуарах. Саме після Хотина, по іншому почало себе усвідомлювати і українське козацтво, яке у повній мірі відчуло свою силу.

Тематика досліджень пов’язаних з Хотинською кампанією 1621 року є майже невичерпною. Постійно з’являються нові джерела, які дозволяють розширити наукові знання про цю визначну сторінку національної історії. Тема реконструкції поля бою під Хотином є надзвичайно важливою, оскільки вона дає можливість покращити розуміння повідомлень з наративних джерел, що описують перебіг бойових дій, розташування військ ворогуючих сторін тощо.

Перші наукові спроби графічної реконструкції були здійсненні ще на зламі XIX-XX століть[1]. Але кожна з них має ряд суттєвих недоліків з відтворення рельєфу місцевості та розмірів позицій запорожців, польсько-литовських військ тощо. Над усіма цими реконструкціями тяжів авторитет чи не єдиного синхронного іконографічного джерела того часу Bellvm inter Polonvm et Tvrcam Anno domini MDCXXI / Війна Польщі

[1] Див. *Plan wyprawy chocimskiej 1621*. 1 mapa: rps kolor., karton; 41x50 cm, ark. 48x62 cm. Biblioteka Narodowa. – sign. ZZK. 1 816; *Plan obozu polskiego pod Chocimiem w r. 1621*. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zb. Kart. sign. 29/663/0/6/555.

проти Туреччини 1621 р., авторства Джакомо Лауро (далі – Мідерит Лауро)[2].

У 2007 р. певні спроби реконструкції були у польського дослідника Лєшека Подгородецького[3]. Сучасних спеціалізованих досліджень, які б були присвячені виключно даній тематиці у науковій літературі відсутні. Хоча ґрунтовну спробу реконструкції здійснив, ще у 2011-2012 рр. український історик Петро Сас, опираючись на доступні на той момент описи поля бою учасників Хотинської війни, натурні обміри місцевості та знову ж таки на гравюру Лауро[4]. На нашу думку, на той момент – це була найкраща реконструкція поля бою. Проте залучення нових писемних джерел, використання сучасного інструментарію аерозйомок, супутникових знімків (Google maps), залучення топографічних карт Хотина та його околиць XVIII століття дозволяють більш детально графічно відтворити події 400-річної давнини.

Тому перед нами постає завдання локалізувати на сучасній карті: межі польсько-литовського укріпленого табору, передових укріплень піхоти, «блукаючого» табору лісовчиків, козацьких позицій та локації розміщення турецьких військ.

Першочергово необхідно створити базову карту місцевості, яка б максимально відповідала топографії околиць Хотина 1621 року. Найбільш деталізованими і наближеними у часі до подій Хотинської битви є карти голландця Якоба ван дер Шлея 1769 р.[5]. Зазначені карти околиць Хотина почергово накладались на сучасні супутникові знімки місцевості. Дослідження встановило, що кардинально змінилось лише русло ріки Дністер, яке після утворення Дністровського водосхови-

---

[2] *Буйновська Є., Позняков Д.* Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани. Кам’янець-Подільський, 2019. С. 7.

[3] Див.: *Podhorodecki L.* Chocim 1621. Warszawa, 2008. 184 s.

[4] Див.: *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.

[5] Див.: *Jacob van der Schley.* Guerre entre la Russie et la Turquie 1769. Paris, 1830. S. 11.

ща частково затопило долину ріки. Крім того, остаточно зникли острови, коси та яруги (=піщані коси), які існували у 1621 р. Але відомості про русло Дністра, розташування островів знову ж таки детально відтворює топографічна карта ван дер Шлея 1769 р., а також свідчення місцевих жителів.[6]. Врахувавши, усю наявну інформацію, маємо змогу реконструювати орієнтовний рельєф поля бою Хотинської битви 1621 року (*Рис. 1*).

Природо-географічні особливості місцевості Хотина та його околиць. Для проведення успішної реконструкції поля бою необхідно уважно проаналізувати інформацію з доступних наративних, іконографічних джерел та визначити ключові орієнтири, які сьогодні можна ідентифікувати за допомогою візуального огляду, аерозйомки.

Цікаві відомості щодо природно-географічних особливостей околиць залишив учасник битви (з боку Речі Посполитої), під Хотином 1673 р. Філіп Дюпон. Будучи наближеною особою до Яна Собеського він мав можливість після баталії детально оглянути місцевість:

> «Хотин є одним з міст *(Рис. 1. «А»)…*, що лежить на правому березі Дністра між двома ярами; застали ми там лише кілька зруйнованих православних церков та тридцять будинків, стародавній замок *(Рис. 1. «В»)*, який розташований на скелі, у формі квадрата, оточеного чотирма великими, добре збереженими вежами; праворуч [від замку] починається дуже висока скеля *(Рис. 1. «С»)*, яка служить ніби муром міста; коли наближаємось до ріки, скеля тягнеться паралельно їй більше ніж на льє. Далі вона тягнеться в глиб суходолу досить крутим яром. Тобто цей ланцюг скель захищає великий простір у довгому чотирикутнику, який є абсолютно недоступним з трьох сторін. Вони [турки] укріпили четверту

---

[6] При реконструкції русла р. Дністер, використовувались свідчення С. Шидловського, В. Познякова, О. Дашука.

> сторону цього чотирикутника від вершини однієї скелі до вершини іншої земляним валом…»[7].

Цей опис варто порівняти з повідомленням невідомого шляхтича-католика учасника Хотинської битви, щодо розташування табору польсько-литовських військ:

> «[1 вересня]… . Цього дня по нас було зроблено щонайменше 1200 пострілів з великих гармат, проте без жодної шкоди людей чи табору: адже наш польовий табір був у надійному місці, так що лише з одного боку зо 3000 ворогів могли наскочити і напасти на нього. З півночі ми мали велику річку, що називається Дністер і дуже високі і величезні горби *(Рис. 1. «D»)*. Зі сходу міцний Хотинський замок *(Рис. 1. «B»)* і жахливі скелі. *(Рис. 1. «C»)* На заході глибокий рів, або шанець»[8].

Досить глянути на околиці Хотина з висоти пташиного польоту, мідерит Ромейна де Хооге *(Рис. 2)*, щоб зрозуміти про яке місце, писав Філіп Дюпон та невідомий шляхтич. Вони описали плато розташоване в межах сучасного міста Хотина, яке оточене умовно з півночі та півдня глибокими ярами *(Рис. 1. «ЯР 1»; «ЯР 2»)*, з північного заходу скелястим берегом Дністра, «яка служить ніби муром міста» *(Рис. 1. «C»)*. З трьох сторін це плато є добре укріплене самою природою, а четверта частина, яка проходить центральною частиною сучасного міста Хотина має рівнинний характер і була уфортифікована турками. Умовно західна частина плато має довжину 900-1000 м *(Рис. 1. «E»)* та є рівнинного характеру, східна частина має близько 2200-2500 м та поступово починає спадати до Дністра. *(Рис. 1 «F»)* Його найбільша ширина складає близько 1450 м. Дане плато має домінуючий

---

[7] *Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego* króla polskiego przez Filipa Dupona pełniącego przy królu obowiązki głównego inżyniera artylleryi / wydał z rękopismu J. Janicki. Tom VIII. Warszawa, 1885. S. 45.

[8] *Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження* / Держ. іст.-архіт. заповідник «Хотинська фортеця»; редкол.: Михайлина Л. П. (голова) та ін. Хотин, 2011. С. 125.

характер над сусіднім плато *(Рис. 1. «G»)* та долиною Дністра, *(Рис. 1. «H»)* що розташовувались на південь та південний захід від нього.

Характеристика місцевості за межами плато. Тут необхідно звернутись до повідомлення Яна Остророга і його щоденника:

> «А від заходу замок Хотинський і церква (хоча замок фактично лежить на північ за цим описом. – Д. П.), яка перед замком лежить, і яка захищала обоз на кілька стай, від заходу сонця [сторона табору] не така довга як перші дві сторони. Коло цієї церкви колись було містечко Хотин *(Рис. 1. «A»)*, що є спалене, і там оминувши церкву *(Рис. 1. «I»)*, яка не в обозі є, але за обозом, від обозу маючи болота та трясовини *(Рис. 1. «J»)*. А від поля *(Рис. 1. «K»)* була окопана та посаджена піхота, розтягнута на вкоси вздовж»[9].

З цього повідомлення маємо два чітких орієнтири замок і церкву. Церкву сьогодні можна ідентифікувати зі старовинним Миколаївським храмом (Червона церква). На певній відстані від церкви та обозу знаходилась болотиста місцевість, яка також є чітким орієнтиром, оскільки на південний-захід, від церкви, в центральній частині сучасного м. Хотина залишилась місцевість, яку місцеві жителі називають «мочарисько». Примітно, що і сьогодні там є ділянки місцевості де вода «стоїть» навіть в літку. Тут варто відзначити, що в умовах «малого льодовикового періоду» XVII ст. площа «мочариська» могла була значно більшою.

Наступним орієнтиром є відзначене поле *(Рис. 1. «K»)*, яке розташовувалось від обозу. На південний-схід від «мочариська» м. Хотин має рівнинний характер, так званий Новий план, який був забудований уже в середині XIX століття. Відомості Я. Остророга можна уточнити повідомленням з щоденника невідомого автора. Описуючи бій 2 вересня з османами він вказав, що Я. К. Ходкевич вивів в поле кавалерію і вдарив на турок, що підійшли до табору. Після зіткнення противник

[9] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. Kraków, 1853. S. 18-19.

відступив за рів: «На цьому місці були, яри, скрізь гори, ями. Зовсім не було рівного місця для битви»[10]. Цьому опису повністю відповідає рельєф місцевості на півдні, південному-сході від м. Хотина. *(Рис. 1. «L»)* Дана місцевість характеризується складним рельєфом (балки, яри, узвишшя, пагорби), який розпочинається на південних околицях міста і тягнеться вздовж глибокого яру *(Рис. 1. «ЯР 4»)* до Дністра, де закінчується урочищем «Замчисько» *(Рис. 1. «М»).* Простір між локалізованим яром та південними околицями Хотина також має складний рельєф, який можна розділити умовно на долину Дністра, у нижні частині*(Рис. 1. «Н»)* та плато, *(Рис. 1. «G»)* яке домінувало над долиною (географічні особливості цієї місцевості розглянемо дещо нижче). Долина Дністра також розсікається глибоким яром *(Рис. 1. «ЯР 3»).*

Отримані відомості варто порівняти з результатами аерозйомок, яка проводились науковцями ДІАЗ «Хотинська фортеця » двічі у 2021 р. Повітряне обстеження підтверджує, що основні географічні орієнтири (яри, урвища, урочища, кряжі, пагорби) майже збереглися без змін. Хоча очевидним є те, що внаслідок господарської діяльності, кліматичних змін, природніх процесів ерозії, зсувів ґрунтів, змінилась глибина ярів, висота пагорбів та кряжів.

Загальний порядок розташування військ Речі Посполитої після прибуття запорожців та військ королевича Владислава. Найбільш повно з наративних джерел уявити розташування військ Речі Посполитої під Хотином дозволяє щоденник познанського воєводи Яна Остророга:

> «…Але козаки йдучи «оборонною рукою з малою шкодою для себе силу татар набили, і так з нашим обозом з’єднались; після приходу яких так обоз основний був розміщений, але не одразу закінчений. Обоз наш лежав біля Хотинського замку, довжиною півмилі від півночі, а шириною на третю частину менший, ідучи від заходу сонця на південь: бо ті дві сторони

---

[10] *Описаніе Хотинскаго похода по Нарушевичу* // Военно-исторический вестник, издаваемый при Киевском отделе Императорского русского Военно-исторического общества. 1910. № 3-4. С. 133.

мав прямі і найдовші. А від заходу замок Хотинський і церква, яка перед замком лежить, і яка захищала обоз на кілька стай, від заходу сонця не така довга як перші дві сторони. Біля цієї церкви колись було містечко Хотин, що є спалене, і там оминувши церкву, яка не в обозі є, але за обозом, від обозу маючи болота та трясовини. А від поля була окопана та посаджена піхота, розтягнута на вкоси вздовж», і потім повертаючи на південь, де були в шанцях позиції піхоти Вейгера воєводи хелмінського, бо сам воєвода в таборі за окопом навпроти своєї піхоти, до якої завжди легко було з великого табору дістатись. Пана гетьмана польного намет гетьманський і кіннота вся в обозі за окопом. А окремо піхота, окопана шанцями біля піхоти п. Вайєра [=Вейгера], також піхота Жичевського і Слатковського, яка вже належала до гетьманського полку. Як уся інша піхота, яка прийшовши до кінця табору, скрізь за окопом, до турецького обозу, до ріки Дністер, між рікою та окопом розтягнулась. Так, що більша частина пішого війська і козацького була у тій стороні; у цьому ж окопі було три гармати, на позиціях Денгофа, якому у підкріпленні була піхота Лермунта. І в низових козаків двадцять їх гарматок (однак дріб'язку)»[11].

Важливість цього повідомлення полягає у тому, що Я. Остророг подає: 1) загальний порядок розташування військ Речі Посполитої, після приходу козацьких полків, (очевидно станом на 8 вересня, оскільки хельмінський воєвода Вейгер уже розташував свої шанці та піхоту по периметру оборони перед основним валом). Тобто він констатує розміри табору усього війська Речі Посполитої, а не окремо його польсько-литовської частини; 2) протяжність табору від Хотинського замку у північному напрямку (вздовж Дністра) – півмилі, ширина («ідучи від заходу сонця на південь») на третину менша.

З повідомлення можна зробити висновок, що Війська Речі Посполитої мали подвійну лінію оборони – основний табір збудований до 1 вересня 1621 р., а також те, що південно-

---

[11] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 18-19.

західна ділянка оборони формувалась з козацької піхоти, німецьких найманців Лермонта та Денгофа.

Локалізація польсько-литовських позицій. Вибір місця бою. Чому саме Хотин? На вибір поля бою саме під Хотином Я. К. Ходкевича спонукало ряд факторів:

1) Малочисельність армії. Станом на середину серпня у його розпорядженні було не більше 21-22 тисяч вояків, більшість з яких були кавалеристами[12];

2) Малочисельність піхоти у війську. Тому при плануванні кампанії ставка робилась на спорудження укріпленого табору;

3) Хотинський замок, хоча і був застарілим, але прикривав стратегічну переправу, де одночасно ворог міг швидко переправити великі маси піхоти, кавалерії та артилерії. Її контроль був надзвичайно важливим для забезпечення логістики польсько-литовського війська.

4) Непевність чи прийдуть на допомогу запорожці, відсутність на початку серпня 1621 р. підрозділів королевича Владислава. Звідси і неможливість дати генеральну битву у чистому полі проти переважаючих сил Османа II.

5) Я. К. Ходкевич у своєму житті найбільше ненавидів дезертирів. Він добре знав про масову втечу шляхти під час відступу з під Цецори, коли за 1,5 милі від Дністра хто мав коней втекли у бік Могилева-Подільського. Позиція під Хотином йому забезпечувала принцип: «або згинь у бою, або втопися у Дністрі».

6) Обіцянка дана королю та шляхті воювати на чужій території, яку він символічно виконав, перейшовши Дністер на ворожу територію.

Хотинська битва не була класичною баталією у чистому полі, коли ворожі сторони за декілька годин вирішують її результат. Тут більше пасує вираз облога з усіма правилами її ведення, що застосовуються ворогуючими сторонами: вибору місця для будівництва оборонних укріплень, облаштування артилерійських позицій, можливості здійснювати вилазки

---

[12] *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року. С. 127.

тощо. Позиції ворогуючих сторін динамічно змінювались, будувались нові укріплення тощо.

Як відомо спорудження укріпленого табору військ Речі Посполитої розпочалось 17 серпня та тривало до 1 вересня 1621 року[13]. Яку частину місцевості під Хотином обрав Я. К. Ходкевич для оборони та спорудження укріпленого табору? На це питання відповідає згадуваний уже Філіп Дюпон:

> «Хусейн-паша займав ту саму позицію, де перед цим 52 роки тому, тобто у 1621 року, Ходкевич славно протистояв незліченним військам султана Османа II. Укріплений табір Хусейна мав 1500 туазів довжини і 1000 туазів ширини. Табір опирався на правий берег р. Дністер і був розвернутий фронтом в бік Молдови. … Його правий фланг захищався містом Хотин… З лівого боку, укріплений табір прикривався досить глибоким яром, що закінчувався над річкою»[14].

З даного повідомлення необхідно зробити важливі висновки:

1) Турки, під час битви 1673 р., зайняли старі укріплення Я. К. Ходкевича;

2) Ландшафт місцевості за 52 р. не міг зазнати кардинальних змін.

3) Ф. Дюпон чітко вказує на природно-географічні орієнтири та лінійні обміри меж табору.

Єдиним підходящим місцем для розміщення табору було локалізоване плато (описи шляхтича-католика та Ф. Дюпона), оточене глибокими ярами, з визначеними нами параметрами.

Мідерити Лауро (*Рис. 3*) та де Хооге (*Рис. 2*) дають змогу стверджувати, що Я. К. Ходкевич у 1621 р. та Хусейн паша 1673 р. зводили фортифікації опираючись на той самий рельєф місцевості (найбільше укріплювали західну та південно-західну ділянку оборони). Повідомлення Ф. Дюпона міс-

---

[13] *Biblioteka Narodowa*. – rkps sign. 6949 III. Ark. 4: Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621.

[14] *Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego* króla polskiego przez Filipa Dupona. Tom VIII. S. 275.

тить і орієнтовні лінійні обміри табору: 1500 туазів довжини і 1000 туазів ширини. Звичайно, що Ф. Дюпон для зручності округлював величини. Але, що він мав на увазі під туазами? Будучи головним інженером артилерії при Яні Собеському він мав би послуговуватись аналогічною польською мірою, якою слугував сторопольський сажень (sążeń staropolski), який складав приблизно 1786,5 м[15]. Отже, довжина табору складала 2670 м, ширина – 1786 м.

Використовуючи повідомлення Ф. Дюпона, мідерити Лауро та де Хооге, інструментарій Googlemaps, можна чітко визначити довжину та ширину польсько-литовського табору у 1621 р. Тут важливо звернути увагу на ще один чіткий орієнтир, який за 400 років не змінився – дністровську скелю, яка служила ніби «муром міста».

Сьогодні протяжність видимої частини скелі, поверх якої розташоване плато, від Хотинського замку вздовж течії Дністра складає близько 2000 м (*Рис. 1 «С»*). Далі скеля поступово переходить у довгий пологий спуск (вздовж Дністра це близько 450-500 м), який на окраїнах міста Хотина перетинає глибокий яр. (*Рис. 1 «ЯР 2»*) За свідченнями місцевих мешканців (С. Шидловського та В. Познякова), до підйому русла Дністра, у 80-х роках ХХ століття, видима частина скелі проглядалась до яру. Загальна відстань від замку до яру – це приблизно 2500 м. Але Філіп Дюпон подає довжину турецького табору близько 2670 м. Таку невідповідність можна було б списати на неточність обмірів. Але сюди ще потрібно додати протяжність табору 5 тисяч молдаван та волохів кавалерії, які Дюпон відносив до турецького військ[16]. Тому обміри Дюпона є достатньо точними.

Отже, на 1 вересня 1621 р., війська Я. К. Ходкевича зайняли плато на високому правому березі Дністра. Довжина табору з північно-східної сторони складала 2500 м (*Рис. 4*).

---

[15] *Stamm Edward*. Staropolskie miary. Cz. 1: Miary długości i powierzchni. Warszawa, 1938. S. 131.

[16] *Pamiętniki do historyi życia i czynów Jana III Sobieskiego* króla polskiego przez Filipa Dupona. Tom VIII. S. 45.

Північна та північно-західна ділянка оборони починалась від замку XV століття (*Рис. 4 «А»*), тягнулась вздовж глибокого яру до Миколаївської церкви (Рис. Н) і далі вела, оминаючи болотисту місцевість до центральної частини міста (завершувалась на вул. Д. Галицького там де її перетинає яр). Вздовж яру довжина позицій (коронного війська С. Любомирського) (*Рис. 4 «С»*) мала б складати 1900 м, а по прямій ліній 1500 м.

Південна та південно-східна лінія оборони (військ ВКЛ Я. К. Ходкевича) (*Рис. 4 «В»*) розпочиналась від яру (його вершини), що бере початок від вул. Ю. Гагаріна і тягнеться далі умовно на схід вздовж нього на 1650 м, до р. Дністер (по прямій ліній близько 1550 м).

Західна ділянка позиції від вершини одного яру до вершини іншого, по прямій складала близько 900-1000 м (найвужча довжина плато). Загалом табір нагадував за своєю формою неправильну трапецію. Ширина табору згідно таких обмірів мала б складати у найширшій частині 1500 м. Але якщо врахувати, що після 3 вересня перед основним масивом укріплень поступово почали з'являтись шанці та окопи другої лінії оборони, яку обороняла переважно німецька піхота, то ширина табору складе близько 1700 м. Така величина є більш менш співставною з обмірами Ф. Дюпона 1786 м.

Фортифікація табору польсько-литовських військ.

У джерелах маємо достатньо скупі повідомлення як могли б виглядати укріплення табору закладеного Я. К. Ходкевичем. Певні відомості про характер фортифікації можемо почерпнути у трактаті Юзефа Нароновича-Наронського «Військове будівництво». Цей трактат з військової справи був виданий у 1659 р. Автор акумулював та проаналізував тенденції розвитку у сфері будівництва польових укріплень, укріплених таборів, фортець періоду Тридцятирічної війни.

Цікавим є його повідомлення, щодо закладки військових таборів, які він поділяє на подорожні, короткотривалі та (довготривалі) ґрунтовні. Перший тип таборів укладався під час руху військ на ночівлю, другий, коли військо розташовувалось на короткий час у певній місцевості. І третій тип

> «коли військо довготривало має протистояти потужному ворогові, очікуючи від нього облоги (не маючи змоги дати йому битви в полі) і наполегливого здобуття свого обозу, як було під Хотином. Тому тут вже не польова обозова форма, а кватерова (стаціонарна) мусить бути поставлена або невелика фортеця, яка мусить бути уфортифікована подвійними, більшими валами і ширшими ровами, ніж польова, проста табірна фортеця, … »[17].

На скільки цей принцип був реалізований дозволяє нам уявити мідерит Лауро, де ми чітко спостерігаємо подвійну лінію оборони польсько-литовських військ (*Рис. 3*). Вона складається з основного валу (фортеці), який ніби дугою тягнеться від вершини одного яру до вершини іншого. Перед основним валом розташовано декілька укріплень, що прикривають його. Вони були збудовані уже в ході кампанії 3-8 вересня. Тут чітко простежуються засади будівництва укріплень фортеці голландської школи фортифікації (*Рис. 5б*).

Можемо констатувати, і те що зводились укріплення голландським інженером Вільгельмом Аппельманом[18]. Закладка фортець повністю підпорядковувалась суворим правилам, порушення яких підривала їхню обороноздатність. У розмежуванні контурів майбутньої фортеці інженери намагались використовувати регулярні фігури, тобто правильні (квадрат, прямокутник, рівносторонній трикутник, правильний багатокутник). Якщо місцевість не дозволяла цього робити, то допускалась і нерегулярна (неправильна) фігура. Звідси фортеці ділились на регулярні та нерегулярні. Але основним правилом було те, що в основі будівництва бастіонів на кутах цих фігур

---

[17] *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie*. Jozeph Naronowicz-Naroński. Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk widzenia albo przezoru w obaczeniu wszelkich rzeczy wymalowania y własney postaci wyrażenia także osobliwie architectura militaris to iest budownictwo woienne... / przez Jozepha Naronowicza Narońskiego, którego ręką rysowane y pisane A. D. 1659 Junii 3 skończono. – Rkps. 1954. S. 107.

[18] *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року. С. 233.

в основі мала бути лише правильна фігура[19]. Мідерит Лауро чітко вказує на те, що під Хотином Вільгельм Аппельман спорудив нерегулярну фортецю (*Рис. 3; Рис. 5а*).

Додатковим свідченням про спорудження укріпленого довготривалого обозу слугує повідомлення з щоденника невідомого автора, у якому йдеться про те, що вали при будівництві використовувалась технологія одернування укріплень[20]. Дана технологія активно використовувалась голландцями при спорудженні земляних фортець. На мідериті можна чітко ідентифікувати равеліни, чотирьохкутні бастіони та бастеї. Останні виглядають анахронізмом, оскільки не будувались голландськими фортифікаторами. Як сюди потрапили бастеї можна пояснити тим, що мідерит Лауро занадто схематичний, спрощений. Що ж тоді зобразив Лауро на місці бастей? На нашу думку «бастеї» – це повноцінні п'ятикутні бастіони, які Лауро спростив (*Рис. 5а*).

Розташування табірних воріт. Згідно повідомлень закладено було тільки двоє табірних воріт: Литовські та Польські[21]. Ворота мали б вирішувати ряд тактичних військових завдань:

● Швидкий вихід військ з табору (особливо кавалерії) у випадку, коли складуться сприятливі умови дати бій у відкритому полі;

● Можливість швидкого перекидання кавалерії для підтримки піхоти, що розміщувалась у окопах та засідках перед основним валом.

На розташування воріт мав також вплинути і рельєф. Тому на нашу думку локалізувати Литовські та Польські ворота можна лише на рівнинній (західній) ділянці укріплень табору, в проміжку між вершинами ярів. Розташовувати їх навпроти

---

[19] Див.: *Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie*. Jozeph Naronowicz-Naroński. Optica lubo perspectiva to iest opisanie nauk. – Rkps. 1954. S. 82.

[20] *Biblioteka Narodowa*. – rkps sign. 6949 III. Ark. 4: Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621.

[21] *Там само*.

глибоких ярів було недоцільним і потребувало б зведення міцних і потужних мостів, щоб долати ці природні перешкоди. Розміщувати їх одночасно у центрі периметру оборони також не має ніякого змісту. Тому оптимальним місцем розташуванням воріт на нашу думку мали бути фланги цієї рівнинної ділянки оборони. Таке розміщення дозволяло б оперативно доставляти резерви на будь-яку ділянку оборони. Крім того ворота мали б бути надійно прикриті фланкуючим вогнем як найслабша ділянка в периметрі табірного валу. Для цього необхідно зводити фланкові укріплення і вже між ними будувати виїзди з табору (*Рис. 6*). Підказку де розташовувались ворота можна знайти на мідериті Лауро, де ми бачимо дві пари спарених бастіонів з польської і литовської сторони, які розташовуються саме флангах західного фасу табору.

Розташування передових укріплень піхоти перед основним валом оборони польсько-литовських військ. З прибуттям підкріплень, під Хотин 31 серпня, королевича Владиславом (мав під своєю командою значні сили піхоти німецького зразка) Я. К. Ходкевич отримав можливість звести додаткові укріплення перед основним валом оборони на західній ділянці табору. Таким чином у повній мірі була реалізована концепція голландської школи фортифікацій. З повідомлень учасників боїв під Хотином можемо реконструювати порядок їх розміщення: 1) окопи Лермунта *(Рис. 7 «А»)*, 2) шанці Денгофа *(Рис. 7 «В»)* та Вейгера *(Рис. 7 «С»)*, 3) шанець та окопи Жичевського та Слатковського *(Рис. 7 «D»)*, 4) мурована грецька церква, укріплена Кохановським *(Рис. 7 «Е»)*. Командування усією піхотою, за основним табором було доручено хельмінському воєводі Яну Вейгеру.

Фактично отримавши додаткові піхотні підкріплення, Я. К. Ходкевич отримав можливість у повній мірі реалізувати задуми з будівництва укріплень фортифікатора Вільгельма Апельмана, які спирались на староголландську систему фортифікації. Основні засади цієї системи базувались на створенні потужних передових земляних укріплень перед основним земляним валом. При чому основна ставка згідно цієї системи робиться на оборону саме передових форпостів:

бастіонів, редутів, напівредутів тощо. Недарма Якуб Собеський писав: «Уся його [Ходкевича] бойова сила полягала в шанцях, з-понад яких він розраховував безпечно обстрілювати супротивника, а також з нерівними силами витримувати його наступи»[22].

Хронологічно першими постали укріплення Денгофа, як наслідок бою 3 вересня[23]. Саме цього дня османи здійснили першу пробу сил на лівому, литовському крилі військ Речі Посполитої. Бій показав одразу усю вразливість цієї ділянки, оскільки перед Литовськими воротами знаходився пагорб, звідки османи мали змогу за сприятливих умов розгорнути артилерію та піти на штурм. Тому за наказом Я. К. Ходкевича, у ніч з 3 на 4 вересня, Денгоф зі своєю піхотою зайняв пагорб і укріпився. Сьогодні цей пагорб можна ідентифікувати на перехресті вул. Ю. Гагаріна та Й. Кліща. 5-6 вересня скориставшись тимчасовою тишею усе військо укріплювало окопи та шанці. Очевидно, що саме десь у цей час праворуч від позицій Денгофа, споруджувались і укріплення воєводи Вейгера[24]. Далі були побудовані шанець та окопи, де розмістилась польська піхота ротмістрів Слатковського та Жичевського (це була уже зона відповідальності коронного війська, укріплення цих ротмістрів уже прикривали Польські ворота). Причому позиції згаданих ротмістрів розташовувались дещо ближче до основного валу, ніж решта укріплень. Розмістити їх на одній лінії з позиціями Денгофа та Вейгера було неможливо, оскільки там уже починалась болотиста місцевість. Шанці Жичевського та Слатковського, станом на 7 вересня, були дуже погано укріплення через недбалість та

[22] *Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження*. С. 30.

[23] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 131.

[24] *Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження*. С. 134; *Biblioteka Narodowa*. – rkps sign. 6949 III. Ark. 8: Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zacnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621.

безпечність жовнірів. Саме за це вони і поплатились, під час раптової османської атаки[25]. 7 вересня для підсилення шанців Денгофа, ліворуч від них, постали окопи Лермунта[26]. Під час припинення бойових дій 8 вересня згідно повідомлень усі шанці та окопи зміцнювались додатково. Будівництво шанців та окопів мали б підпорядковуватись наступним вимогам:

1) Відстань між укріпленнями не мала б перевищувати дальність стрільби мушкету (близько 100-120 м). Це необхідно було для створення флангових зон перехресного вогню, задля взаємної вогневої підтримки.

2) Відстань між шанцями та основним валом мала б забезпечити простір для розгортання кавалерії для контрударів. Простір між шанцями мав би слугувати одночасно майданчиками для виходу кінноти. Усе це разом дозволило Я. К. Ходкевичу у боях 7 та 15 вересня активно застосовувати тактику молота (контрудар кавалерії) та на ковальні (шанці), внаслідок, яких османські напади були успішно відбиті.

В ніч з 23 на 24 вересня, зазнавши значних втрат у боях, а також від голоду, хвороб та дезертирства, командування військ Речі Посполитої віддає наказ покинути шанці та перейти до основного табору[27]. На своїх позиціях залишилась лише частина піхоти Денгофа.

Окремо варто розглянути укріплений пункт де розташовувалась угорська піхота Кохановського – муровану церкву[28]. Кохановський укріпив цю церкву, обкопавши її земляним валом. З конфігурації валу на мідериті Лауро можемо стверджувати, що це був редут. Але даний передовий пункт оборони знаходився на значній відстані від північно-західних позицій польського крила військ Речі Посполитої. Таке розташування пояснюється тим, що місцевість між церквою та яром має

---

[25] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 135.

[26] *Там само.* S. 134; *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // Архіви України. 2004. № 1-2. С. 109.

[27] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 150.

[28] *Там само.* S. 131.

рівнину, де ворог міг розпочати атаку на польське крило військ Речі Посполитої. Крім того саме на цій ділянці оборони природний яр хоч і глибокий, але є досить вузьким і не був неприступною перешкодою. Звідси могли здійснюватися турецькі штурми на основний вал польського крила військ. Тому завданням Кохановського було прикриття основних позицій на цій ділянці.

Розташування позицій запорозьких козаків *(Рис. 8)*. Запорожці на чолі з П. Сагайдачним з'явились на околицях Хотина в ніч з 31 серпня на 1 вересня та розташувались приблизно за милю від табору польсько-литовських військ[29]. Однак Я. К. Ходкевич побоюючись, що наступного дня османські війська зможуть вклинитись між його військами та запорожцями тієї ж ночі віддав наказ П. Сагайдачному йти на з'єднання. При облаштуванні козацьких позицій П. Сагайдачний мав би враховувати однозначно ландшафт місцевості: узвишшя, пагорби, яри тощо.

Згідно відомостей Я. Собеського козаки зайняли оборону над Дністром у долині[30]. Але чи у повній мірі ці повідомлення відповідають реальності? Щоденники Миколая Мархоцького та С. Любомирського розташовують запорожців над Дністром[31]. У Хроніці Наїми знаходимо також досить цікаве повідомлення: «Біля підніжжя фортеці стояв ляський табір, а вгорі над річкою Турла [Дністер], розбив табір Козак»[32].

Тобто, однозначно стверджувати, що запорожці зайняли лише дністровську долину не доводиться. Своїм правим флангом запорожці примикали до окопів Лермунта *(Рис. 8*

---

[29] *Ковалець Т.* Діаріуш Міколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. // Питання історії України: зб. наук. ст. Чернівці, 2016. Т. 18. С. 178; *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 126.

[30] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 125.

[31] *Ковалець Т.* Діаріуш Міколая Мархоцького. С. 178; *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 79.

[32] *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / Пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 70.

«A») та шанців Денгофа[33] *(Рис. 8 «B»)*. Разом вони формували південно-західний фас оборони.

У такому разі запорожці, окрім долини Дністра мали б зайняти сусіднє плато *(Рис. 8 «G»)* на заході. Зазначене плато домінує над долиною Дністра *(Рис. 8 «F»)*, але все ж таки поступається у висотах позиціям, що були зайняті поляками та литовцями. Тому, очевидно, чому Я. Собеський писав про те, що козаки розташувались у долині над Дністром. Хоча фактично козаки з військової доцільності мали б зайняти і плато. Примітно, що це плато і прилегла до нього частина долини Дністра відокремлюється на півдні глибоким яром, який тягнеться аж до Дністра *(Рис. 8 «H»)*. За умови насипання валу за ним, яр слугував би відмінною перешкодою для ворога. За цим яром, рельєф місцевості починає спадати до с. Анадоли *(Рис. 8 «E»)*, на південь, так і на схід, у бік Дністра.

Така конфігурація ландшафту є надзвичайно зручною для оборони і дуже не зручною для атак, оскільки наступаюча сторона змушена була б здійснювати штурми знизу-вгору, по місцевості, яка до того ж має складчастий характер. Відстань від передових литовських позиції до яру складає 1450 м. Сама протяжність польсько-литовського табору вздовж Дністра 2500 м. Разом нам це дасть 3950 м.

Спробуємо порівняти як це співвідноситься з відомостями Я. Остророга, який зазначив, що загальна довжина табору складає пів милі. Однак, необхідно визначити, яку милю мав за орієнтир автор. У XVII ст. у Речі Посполитій послуговувались польською милею, яка поділялась на велику – 7810 м, середню – 7030 м, малу – 6250 м[34]. Відповідно 1/2 від цих одиниць: 3905 м, 3515 м та 3125 м.

Як бачимо, з трьох отриманих цифрових значень можна зробити висновок, що автор користувався великою польською милею. Тому можна стверджувати, що при загальній довжині

---

[33] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 19.

[34] *Stamm Edward*. Staropolskie miary. Cz. 1: Miary długości i powierzchni. S. 32-33.

табору військ Речі Посполитої запорозька частина складала орієнтовно 1450 м. З урахуванням того, що автор користувався великою польською милею можна перевірити і протяжність козацьких позицій разом з окопами Лермунта і шанцями Денгофа. Для цього необхідно провести умовну лінію із заходу на схід від розташування шанця Денгофа до яру у точці, де він сполучається з Дністром. Ця відстань і дасть цифрове значення згідно «формули» Я. Остророга: «а шириною [табір] на третю частину менший, ідучи від заходу сонця на південь», що орієнтовно складе 2600 м (3905 м / 3 =1300 м, 3905 м – 1300 м =2605 м).

Провівши відповідні обміри можна визначити характеристики місцевості, що зайняли запорожці. Ширина плато у різних місцях коливається від 900 до 1000 м. Довжина вздовж долини Дністра від позицій литовців складає близько 1350-1400 м, у нижній частині, верхня від 950-1000 м. Перепади висот у західній, частині складає 230-235 м над рівнем моря, у східній частині від 142 до 167 м. Далі місцевість різко переходить у долину Дністра, де висоти коливається від 115 до 125 м. Ширина долини Дністра на цій ділянці сьогодні складає від 400 до 250 м, а у XVII ст., від 500 до 300 м.

Перевірити правдивість даних розрахунків, дозволяє і мідерит Лауро, у тій частині частини, де він відтворює саме козацький табір оточений возами. Перед табором видно розташування передового валу, верхня частина якого примикає до місця де умовно сходяться три яри. На нашу думку саме козацький табір розташовувався в дністровській долині, а основна лінія запорозької оброни розтягнулась вздовж яру, від Дністра до плато, яке домінувало над річковою долиною *(Рис. 8 «С»)*. Таким чином формуючи разом з позиціями Лермонта і Денгофа південно-західний фронт оборони військ Речі Посполитої.

«Блукаючий» табір лісовчиків. Згідно джерел лісовчики, ще у серпні за наказом Я. К. Ходкевича, на відстані пострілу з лука розташувались на пагорбі над Дністром. Реконструкції Л. Подгородецького і П. Саса розміщують їх на стику між

окопами Лермунта та козацькими позиціями. Хоча жодної прямої згадки на таке розміщення у джерелах немає.

Аналіз джерел показує, що більшість повідомлень, що стосуються лісовчиків можна розділити на повідомлення таких типів: 1) їхню участь у боях у якості підкріплень, що надсилаються до запорожців; 2) лісовчики згадуються як учасники нічних нападів на османів; 3) використовуються як сторожа на чатах; 4) згадуються я к учасники герців. Жодної згадки про прямі удари турків на лісовчиків до 25 вересня не має (окрім тих де повідомляється, що турки постійно обстрілювали їх табір з гармат). Уже 25 та 28 вересня лісовчиків атакують з двох сторін.

Як така ситуація могла скластись? Це можна пояснити лише тим, що до приходу запорожців, лісовчики розмістились на пагорбі на південно-західній ділянці литовського крила військ Речі Посполитої *(Рис. 9 «А»)*. Вони мали прикрити долину Дністра, яка слугувала єдиним місцем для проведення атак саме у цьому місці. З приходом запорожців обоз лісовчиків опинився у козацькому тилу. Одразу змінилось і їхнє функціональне призначення на полі бою: з передового форпосту вони перетворились на мобільний резерв, який використовувався Я. К. Ходкевичем на різних ділянках оборони.

У цьому контексті цікавим є повідомлення в щоденнику М. Мархоцького про бій 7 вересня, де вказується, що піхота збита турками на польському фланзі (шанці Жичевського та Слатковського), через основний табір тікали вниз, аж до лісовчиків[35]. У ніч з 23 на 24 вересня запорожці знесилені від постійного вогню османської артилерії *(Рис. 9 «D»)*, яка починає їм завдавати дошкульних втрат, покидають табір у долині Дністра і переміщують свої сила у західному напрямку на плато *(Рис. 9 «В»)*. Таким чином відкриваючи для прямих атак позиції лісовчиків *(Рис. 9 «Е»)*, що опинились відносно

[35] *Ковалець Т.* Діаріуш Міколая Мархоцького. С. 176.

козаків у низині[36]. До того ж, 28 вересня татари намагались форсувати Дністер навпроти табору лісовчиків і атакувати їх напряму через річку[37] *(Рис. 9 «F»)*.

Позиції османських військ *(Рис. 10)*. Передові загони османів (татари), почали з'являтись поблизу Хотина 31 серпня. Авангардні частини підійшли одразу після прибуття козацьких полків П. Сагайдачного. Основна маса турецьких військ сконцентрувалась 4 вересня. Турки облаштували два табори: нижній *(Рис. 10 «A»)* та верхній *(Рис. 10 «B»)*. Вони зайняли пагорби (три узвишшя) та долини навколо польсько-литовсько-запорозьких позиції, між с. Каплівка, глибоченним яром та урочищем Замчисько[38].

Далі позиції турків проходили на просторі між р. Варниця та західними околицями м. Хотина, де були пануючі висоти. Далі позиції спускались на північний схід до р. Дністер. З 10 вересня, після будівництва мосту *(Рис. 10 «C»)*, в районі нижнього табору, османи частину артилерії та військ перенесли на лівий берег Дністра *(Рис. 10 «E»)*. Це дало змогу перейти до облоги та перерізати постачання обложених. З лівого берега можна було більш ефективно вести артилерійську обстріли. Якщо на початку боїв, автори щоденників повідомляють, що ворожа артилерія їм не дуже шкодить, то вже після 10-го числа повідомлення змінюються на протилежні.

Загальне розташування османських військ згідно повідомлень Наїми можна зобразити наступним чином: на березі

---

[36] *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 98; *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 77.

[37] *Верный отчет о походе против турок во главе которых был сам султан турецкий, 1621 г.* […] // Военно-исторический вестник, издаваемый при Киевском отделе Императорского русского Военно-исторического общества. 1910. № 3-4. С. 144 (Сбор. Нарушевича, томъ 112, № 1).

[38] *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów*, z wieku i życia mego na tym padole świata, etc. 1620 roku. T. I. Warszawa, 1853. S. 9; *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. S. 126.

Дністра війська Діярбекіру *(Рис. 10. «1»)*, далі анатолійські підрозділи (*Рис. 10. «2»*), за ними загони Караману *(Рис. 10. «3»)* та Сивасу *(Рис. 10. «4»)* (праве крило), вище них яничари *(Рис. 10. «5»)*, позаду воїни яничарських бьолюків *(Рис. 10. «6»)*, румелійські підрозділи (в описі Наїми їх не має) (центр війська), далі війська з Сирії та Алеппо *(Рис. 10. «7»)*, корпус мютеферріка та кютаб *(Рис. 10. «8»)*, війська волохів, молдаван *(Рис. 10. «9»),* кримські татари *(Рис. 10. «10»)* (ліве крило)[39].

У підсумку відзначимо, що Хотинська війна 1621 р. була не класичним військовим зіткненням у відкритому полі. Це радше була військова операція, яка містила як елементи активних штурмів, блокади та облоги – з боку османів та тактики нестатичної оборони, з активним використанням особливостей ландшафту та фортифікацій військами Речі Посполитої.

Ілюстрації:

[39] *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 71, 74.

I
ЯР1
B
D
C
A
ЯР1
J
E
F
K
J
C
ЯР2
K
G
H
Межі сучасного Хотина
ЯР3
L
L
ЯР4
H
L
с.Анадоли
M

Рис. 1.

TYRA FLUVIUS vulgo DNIESTER
Plan exact des Fortifications du Château de CHOCZIM sur le Niester, avec les Forts et retranchemens de l'Armée des Turcs défaite en 1673 par Jean Sobieski,
Général en Chef des Polonois ensuite Roi de Pologne, sous le nom de Jean III. Dessiné sur les lieux par François Grata, Secretaire de Sa Majesté, et gravé par Rom. de Hooge.
a Leide, chez Pierre vander Aa.

Рис. 2.

BELLVM INTER POLONVM ET TVRCAM · ANNO DOMINI · MDCXXI ·
NESTER FLVVIVS

Рис. 3.

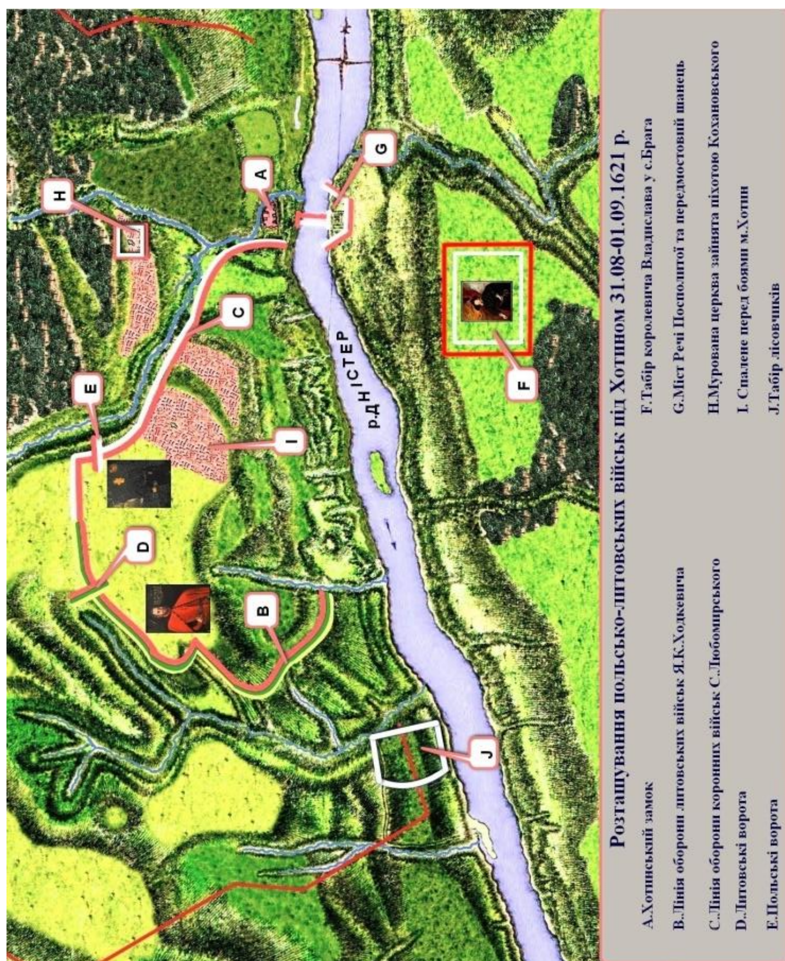

Розташування польсько-литовських військ під Хотином 31.08-01.09.1621 р.
A.Хотинський замок
B.Лінія оборони литовських військ Я.К.Ходкевича
C.Лінія оборони коронних військ С.Любомирського
D.Литовські ворота
E.Польські ворота
F.Табір королевича Владислава у с.Брага
G.Міст Речі Посполитої та передмостовий шанець
H.Мурована церква зайнята піхотою Кохановського
I. Спалене перед боями м.Хотин
J.Табір лісовчиків
р.ДНІСТЕР
A
B
C
D
E
F
G
H
I
J

Рис. 4.

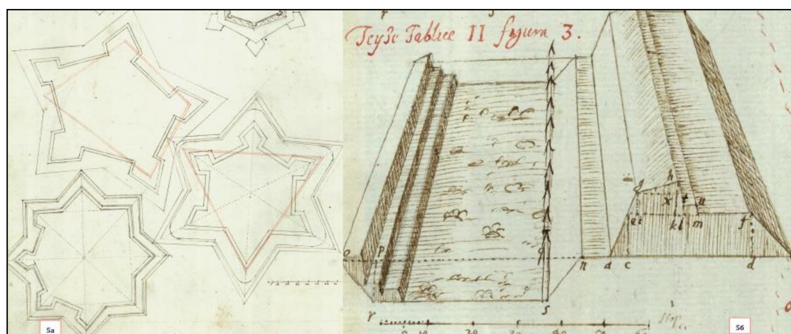

Рис. 5

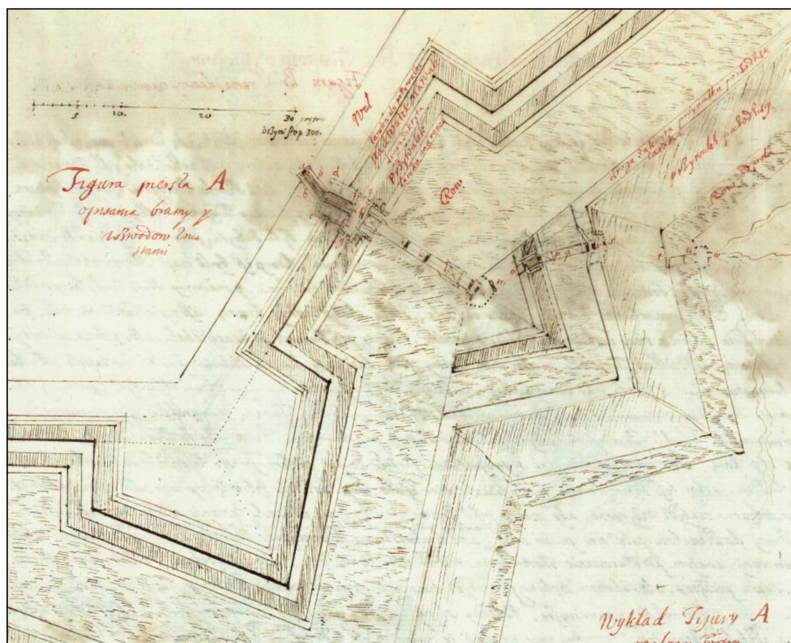

Рис. 6.

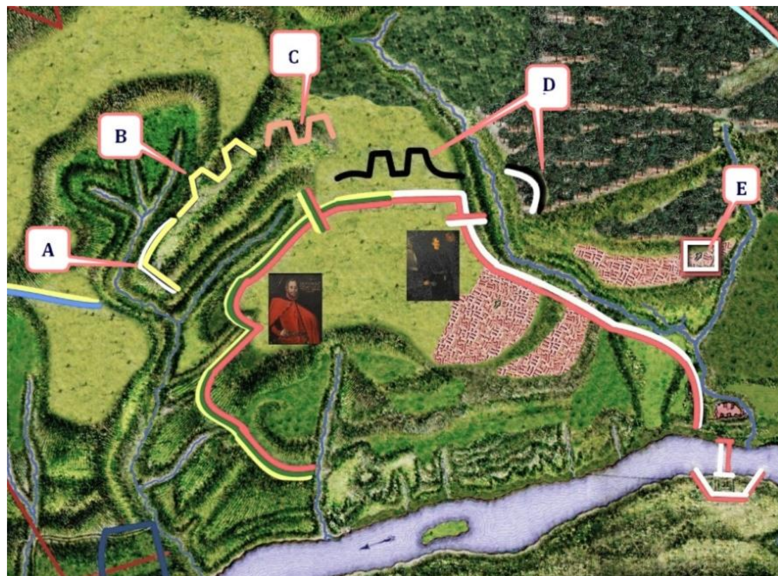

Рис. 7.

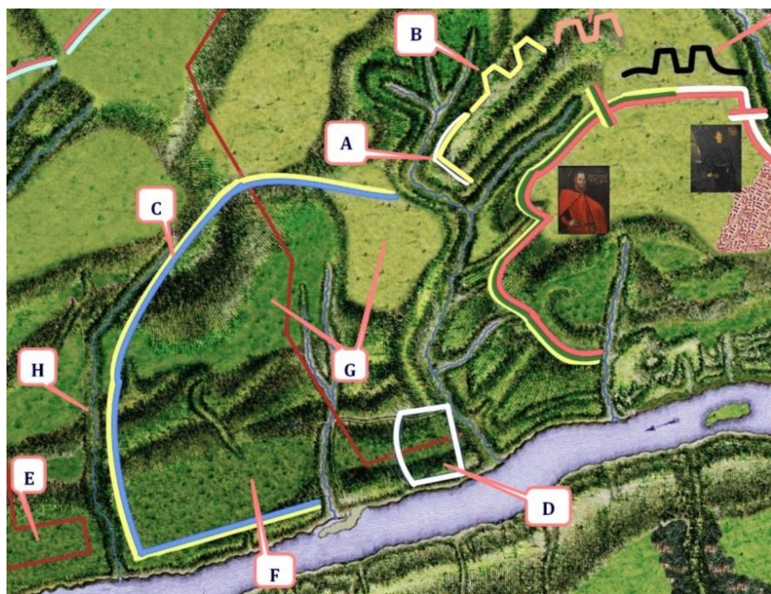

Рис. 8.

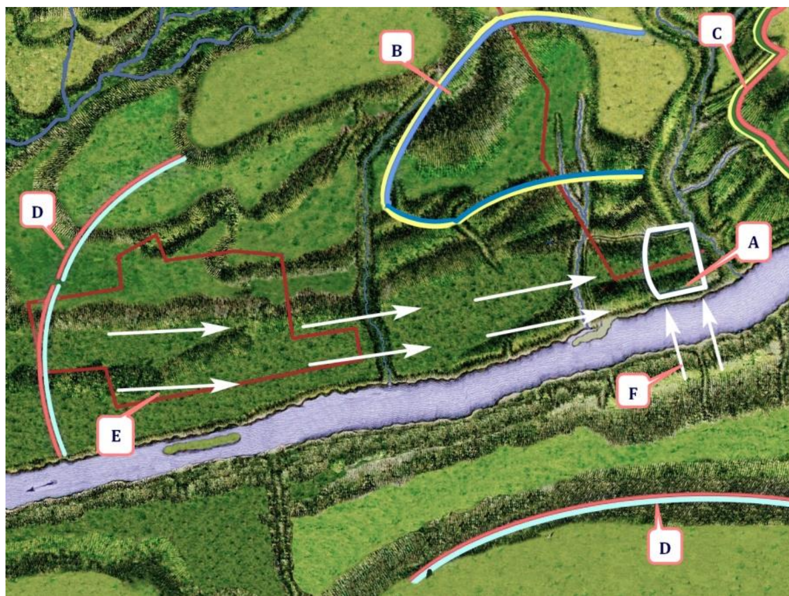

Рис. 9.

Рис. 10.

Микола Ільків
(Чернівці)

Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р.

Всі не могли начудуватися козакам,
що так славно билися над Прутом.
Осип Маковей «Ярошенко»

Знакова за масштабами і значенням Хотинська війна 1621 р. точилася як на суходолі, так і в акваторії Чорного моря. Основні ж бої на шляху армій до Хотина, як і власне генеральна битва, відбулися в Пруто-Дністровському межиріччі. Тому реконструкція шляхів просування військ і перебігу проміжних боїв, а також поля битви під Хотином є ключовими питаннями у вивченні Пруто-Дністровського театру бойових дій 1621 р. і цілісному розумінні воєнної кампанії загалом.

Попри значну зацікавленість цими подіями серед вітчизняних і зарубіжних науковців ще донедавна спеціальних досліджень із окресленої проблематики фактично не було. Навіть у спеціальних розвідках шлях руху військ подавався доволі приблизно або й довільно (рис. 1, *1*)[1], без ідентифікації потенційних орієнтирів на місцевості та деталізованої характеристики боїв. Однак саме в деталях і якомога точнішій локалізації на місцевості полягає наукове, пам’яткоохоронне, туристично-екскурсійне та культурно-меморіальне значення результатів комплексних досліджень поля битви і підступів до неї.

---

[1] Якщо нанесений на мапі шлях руху турецької армії заперечень не викликає, то спрямування козаків Війська Запорозького на Кам’янець-Подільський звісно є помилковим, див.: *Chwala oreza polskiego*. 23 wrzesnia 2006. № 9 (30): Bitwa pod Chocimiem 2.09-9.10.1621. S. 4.

Одними з перших конкретизували місця боїв козацьких частин із турками біля р. Прут (лівий і правий берег), а також звернули увагу на рух запорозького обозу правобережжям Середнього Дністра Ной Рашба та Лешек Подгородецький[2]. До 390-річчя Хотинської битви вийшло друком фундаментальне дослідження Петра Саса, присвячене війні 1621 р. загалом, спершу у вигляді колективної праці[3], а згодом – двох видань одноосібної монографії[4]. Інформативно об'ємний підрозділ стосується характеристики поля битви з виділенням чітких орієнтирів та прив'язкою до місцевості[5]. Ґрунтовно дослідник підійшов і до питання про шляхи пересування військ. Детально проаналізувавши бої козаків у Молдавському князівстві, він також запропонував загальну карту руху головних сил супротивників до Хотина (рис. 1, *2*)[6].

Незабаром, на основі подальших студій у цьому напрямку, науковець суттєво уточнив намічений раніше маршрут армії султана Османа II на північ, виокремивши низку географічних орієнтирів, а також деталізував перебіг проміжних боїв із козацькими підрозділами[7]. Запропоновані П. М. Сасом реконструкції є результатом першого комплексного дослідження поля битви загалом і шляхів підходів до нього зокрема. Вони узгоджуються, в основному, з наявною джерельною

---

[2] *Рашба Н., Подгородецкий Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-84; *Рашба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотином // Жовтень. 1985. № 4. С. 106-108.

[3] *Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А.* Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.

[4] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. 520 с.; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.

[5] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 232-262; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 242-276.

[6] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279-281, 293-295; *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 // Енциклопедія історії України. Київ, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 421.

[7] *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. 2014. Вип. 14. С. 56-70.

базою, але окремі моменти продовжують залишатися нез'ясованими, дискусійними чи суперечливими між собою, як, наприклад, ідентифікація окремих пунктів на місцевості та локалізація боїв на правобережжі Пруту.

Отож, подальші студії з вивчення окремих ділянок театру Хотинської війни і надалі залишаються актуальними. Вони можуть бути результативними лише за умови комплексного дослідження, тобто із використанням інформації з різних категорій джерел (писемних, іконографічних, археологічних, топографічних, топонімічних, ландшафтознавчих тощо) з обов'язковою кореляцією даних між собою. Важливо враховувати максимально можливу кількість потенційних орієнтирів на місцевості.

«Фермопіли» перед Хотином. На основі співставлення даних різних категорій джерел можна уточнити, наприклад, шлях просування армій до Хотина, а також локалізувати потенційні місця проміжних боїв на цьому шляху. Так, відомо, що 18 липня основні сили Османа II в районі Ісакчі по понтонному мосту переправилися через р. Дунай, у кінці другої – на початку третьої декади серпня перейшли на правий берег р. Прут вище Цецори, а 27 серпня дісталися гирла річки Радавець, де знову переправилися на лівобережжя Пруту.

Як вважає П. М. Сас, Радавець – це незначна права притока Пруту в районі сучасного населеного пункту Редеуць-Прут (Румунія)[8]. Така ідентифікація підкріплюється як прямими, так і опосередкованими даними. Звісно, це співзвучність назв: Radawca rzeki – у щоденнику С. Любомирського[9], Rădăuti – на карті третьої військової зйомки XIX ст. По друге, саме в цьому прикордонному районі України, Румунії та Молдови русло Пруту повертає на схід, а згодом – на південний схід і, таким чином, віддаляється від Дністра й, відповідно, Хотина

---

[8] *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 63.

[9] *Stanislawa Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 74.

як кінцевого пункту призначення. Основні сучасні дороги теж перетинають ріку саме в цьому місці. Нижче за течією від с. Редеуць-Прут правий берег ріки був зручним для пересування турецьких військ – доволі пологий, без значних перепадів рельєфу, тоді як з протилежного боку дорогу перерізають впоперек притоки із глибокими чи заболоченими долинами. Вверх за течією – навпаки, правий берег Пруту стає високим, горбистим, із порівняно стрімкими схилами і з глибокими долинами та ярами.

Саме неподалік гирла цієї річки відбулися одні з перших сухопутних боїв запорожців з основними силами ворога. Один із козацьких загонів, чисельністю приблизно 260 осіб, який повертався із рейду з околиць Сучави до головного обозу (очевидно, через Дорохой і Дарабань), перехопило татарське військо. Не в змозі самотужки завдати запорожцям шкоди, татари звернулися по допомогу до султана, який відправив значне підкріплення з артилерією і сам із головною армією поспіхом за один денний перехід від Сасового Рогу подолав відстань не менше трьох волоських миль[10], тоді як звичним темпом руху були дві милі[11].

---

[10] *Stanislawa Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*. S. 74. Очевидно, тут варто розуміти як трансільванську милю. З-поміж трьох дунайських князівств миля, як одиниця вимірювання великих відстаней, використовувалася лише в Трансільванії. У XVII ст. трансільванська миля прирівнювалася до двох німецьких миль – приблизно 15 км. У цьому ж столітті це співвідношення змінилося – дві трансільванські милі почали дорівнювати трьом німецьким. Таким чином, ця одиниця довжини стала дорівнювати 11,13 км, див. *Stoicescu N.* Cum masurau strămoşii: Metrologia medievală pe teritoriul României. Bucureşti, 1971. P. 98-99. Тому, в даному випадку, турецьке військо здолало за добу, відповідно, від 33,4 до 45 км. З огляду на це, Сасовий Ріг не міг бути в районі Штефанештів (див.: *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 64), а хоча б за кілька десятків кілометрів вище за течією по р. Прут. На це вказує також інший орієнтир – зупинка «Богданешт», де турецька армія стояла табором 24 серпня, див.: *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / пер.

Авангард османських військ на чолі з Черкесом-пашею 27 серпня зав’язав із козаками бій, а незабаром поспіла й основна частина армії з Османом II[12]. З невідомих причин козаки діяли розрізнено двома частинами. За донесенням Т. Шемберга, орієнтовно 70 чоловік засіли в печері[13], тоді як решта окопалися в таборі. Штурм печерного сховку, навіть із застосуванням артилерії, не дав результату і супроводжувався значними втратами, після чого туркам вдалося викурити оборонців димом. Одночасно до двохсот запорожців отаборилися в лісі й два дні вправно відбивалися від турків, намагаючись вислизнути під покровом ночі. Майже всі козаки героїчно полягли (рис. 2), але безпрецедентний опір, який вони чинили впродовж кількох днів колосально переважаючому ворогу, мав у перспективі стратегічне значення. Це дало час, як вважають дослідники, основним силам запорожців під командуванням П. Сагайдачного дістатися Хотина й об’єднатися з польсько-литовськими підрозділами[14].

Де ж саме загін запорожців, яких ще сучасники справедливо порівнювали із трьома сотнями спартанців під Фермопілами, призупинив рух турецької армії? Власних назв географічних орієнтирів від місця переправи через р. Прут і до Хотина невідомо, тому гіпотетично уточнити локалізацію бою можна за допоміжними й опосередкованими даними. Таким вагомим

османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 68. З-поміж кількох населених пунктів з такою назвою у межах сучасної Румунії та Молдови лише один лежав на шляху османської армії – Богденешть (рум. Bogdănești у Ботошаньському повіті), що лише за дві милі південніше Штефанештів. Немає підстав вважати, що таку відстань військо Османа II долало аж дві доби.

[11] *Реляція шпіона Іствана Радаґі* // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231.

[12] *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66-67.

[13] *Stanislawa Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*. S. 74.

[14] *Рашба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотином. С. 106, 107; *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 67-70.

маркером, який раніше не розглядали в якості потенційного географічного орієнтиру, є власне печера, в якій сховався козацький загін. Лаконічні повідомлення джерел, особливо згадки в щоденнику С. Любомирського[15] та хроніці М. Наїми[16], фіксують стосовно печери одразу кілька чітких характеристик: 1) порожнина у скелях; 2) вузька, але, в той же час, досить значних розмірів, щоб умістити 70 людей (за даними Я. Собеського – 40[17]; за М. Наїмою – 90[18]); 3) із джерелом води всередині. Територіально найближчим до театру бойових дій 1621 р. є Мамализький карстовий[19] чи Новоселицький спелео-карстовий[20] підрайон, який знаходиться фактично на південно-східній межі поширення гіпсів і їх виходів на поверхню[21]. Тобто навіть теоретично виявлення печер на правобережжі р. Прут у цьому регіоні малоймовірне[22].

---

[15] *Stanislawa Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej*. S. 74.

[16] *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69-70.

[17] *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 23-24.

[18] *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

[19] *Рідуш Б., Купріч П.* Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 5, 46-51.

[20] *Коржик В. П.* Карст і печери Буковини. Проблеми моніторингу, охорони і використання. Чернівці, 2007. С. 120, 160-166, рис. 16; *Коржик В. П., Королюк В. І.* Печери Буковини. Атлас-кадастр. Чернівці, 2007. С 88-101.

[21] *Андрейчук В.* Пещера Золушка. Сосновец-Симферополь, 2007. С. 23, рис. 2.4; *Bondar K., Ridush B.* Rockmagnetic and palaeomagnetic studies of unconsolidated sediments of Bukovynka Cave (Chernivtsi region, Ukraine) // Quaternary International. 2014. P. 2, fig. 1.

[22] Висловлюю щиру подяку доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Богдану Тарасовичу Рідушу* за надану з цього приводу консультацію.

У межах ареалу вказаного карстового підрайону відома низка знаних серед спелеологів печер: Попелюшка (90200 м), Буковинка (5155 м), Повзучий Голландець (281 м) та Джин (100 м)[23]. До 1959 р. одна із найбільших печер світу, – Попелюшка, – знаходилася під водою, рівень якої був понижений штучно. З цієї причини гігантську систему порожнин між селами Подвірне (Україна) і Крива (Молдова) не можна розглядати як місце потенційного прихистку запорожців. Не цілком відповідає виділеним ознакам печера Повзучий Голландець північніше с. Мамалига, заповнена у більшості глиною. Частково звільнені від її усадки порожнини порівняно широкі й, водночас, низькі[24].

Входи до іншої печери, – Буковинка, – знаходяться за 1,5 км на південний захід від с. Стальнівці, на лівому березі р. Матка. Привхідна частина печери, до системи якої відноситься також печера Джин, зруйнована гіпсовим кар'єром (рис. 3)[25]. Буковинка має три поверхи, нижній із яких затоплений підземними водами і з'єднується із середнім ярусом озерцями-сифонами. Магістральні галереї мають 2-4 м висоти

---

[23] Щиро вдячний кандидату географічних наук, заступнику директора національного природного парку «Хотинський» з науково-дослідної роботи *Віталію Павловичу Коржику*, який на XIII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 400-річчю Хотинської війни (Чернівці – Хотин, 22-23 жовтня 2021 р.), вказав на перспективну для пошуку печер ділянку долини р. Прут у районі сіл Шірауць і Переріта, а також співзвучність назви річки Радавець і значної лівої притоки Пруту Раковець (Молдова), у пониззі якої відомі печери. Однак обидві ділянки розташовані на південь від гирла Радавця нижче за течією р. Прут і через це, в першу чергу, не можуть претендувати на ідентифікацію з печерним сховком запорожців.

[24] *Рідуш Б., Купріч П.* Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 51, рис. 47.

[25] Про видобування тут гіпсу кар'єрним способом відомо принаймні з початку XX ст.

й 2-5 м завширшки[26]. У печерних відкладах виявлено рештки фауни пізнього плейстоцену та голоцену, а також сліди перебування первісної людини[27].

Це свідчить, що печера впродовж тисячоліть була доступним і привабливим сховком для тварин і людини. Наявність в околицях темно-сірих лісових ґрунтів та опідзолених чорноземів є ознакою «густого і темного» лісу, поширеного в давнину на цій території і згадуваного поряд із позиціями козаків серед скал[28].

Подібна практика використання печер для захисту далеко не поодинока. Для Середнього Подністров'я, наприклад, на основі археологічних досліджень і писемних повідомлень виділено печери-сховища XVII ст.[29], а окремі об'єкти трактовано навіть як печерні монастирі-фортеці[30]. Таким чином, єдиною відомою на сьогодні печерою в регіоні, яка відповідає всім наведеним у джерелах характеристикам, є Буковинка[31]. Тому саме її варто розглядати в подальшому як основний орієнтир при локалізації місця бою і шляху просування до Хотина основного турецького обозу. Вороже військо, перейшовши р. Прут, піднялося вздовж лівого берега вверх за

---

[26] *Коржик В. П., Королюк В. І.* Печери Буковини. С. 96.

[27] *Рідуш Б.* Печери Чернівецької області. С. 46-48.

[28] *Naima M.* Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey // Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiey służacych, z dodatkiem objaśnień potrebnych i krytycznych uwag, przez I. I. S. Sękowskiego. Warszawa, 1824. T. I. S. 155.

[29] *Рідуш Б.* Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. 2008. Вип. 3. С. 232.

[30] *Нечитайло П. О.* Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї // Магістеріум. 2003. Вип. 11: Археологічні студії. С. 75-82.

[31] *Ільків М.* «Печера між скель» на шляху турецького війська у Хотинській війні 1621 р. // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат: Матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. До 50-ліття експедиції в Тустані (30 вересня – 1 жовтня 2021 р., Львів-Урич). Львів, 2021. С. 39.

течією. Діставшись Траянового валу[32] східніше сучасного с. Подвірне, воно повернуло на північ давньою і найбільш короткою дорогою до Хотина (рис. 4).

За 1,8 км північніше згадуваного с. Стальнівці, що біля цього шляху, знаходиться пануючий над околицями пагорб із пласкою вершиною. Серед місцевого населення він відомий як Горб Турка (молд. Dealul Turcului), а перекази пов'язують походження цієї назви з місцем розташування у давнину табору турецького війська[33]. Легенда принципово різниться від поширених чи не в кожному населеному пункті Буковини і Хотинщини розповідей про заховане «турецьке золото» і справді могла виникнути під враженнями від кількаденного привалу величезної османської армії в 1621 р.[34].

---

[32] Відомий також як Турецький вал.

[33] Висловлюю щиру подяку кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Олександру Валерійовичу Руснаку* за надану інформацію.

[34] З подіями 1621 р. пов'язані й інші перекази, історичне підґрунтя яких потребує ретельної перевірки. Так, у верхів'ї Розкопинського яру біля однойменного села Чернівецької області знаходиться джерело Ізвор, мінеральною водою з якого буцімто лікувався після поранення Петро Сагайдачний (за матеріалами розвідок краєзнавця із Сокирянщини *Ігоря Швеця*). У Новоселицькому районі, де колись проходили турецькі війська, відомі перекази про слонів і коней (інформацію люб'язно надала старша наукова співробітниця Чернівецького обласного краєзнавчого музею *Леся Віталіївна Колодій*). Безсумнівно, враження від вигляду вельми екзотичних для місцевого населення слонів Османа II залишили в народній пам'яті глибокий слід. Яскраве підтвердження цьому – знахідка фрагменту керамічної пічної кахлі із зображенням бойового слона з погоничем і датою «16(21)», яка була виявлена в с. Громи на Черкащині, див.: *Федорук А.* Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звістками, іконографією та матеріалами археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2020. Вип. 29. С. 466-467, мал. 1.

Більше того, вагомість переказу посилює доволі стійкий мікротопонім. Саме у вигляді характерних мікротопонімів серед населення регіону збереглася пам'ять навіть про середньовічні об'єкти[35]. Найвища на шляху від Пруту до Дністра ділянка (понад 300 м н.р.м.) чудово підходила для розміщення табору, спостереження та контролю над обширною територією.

Зважаючи на запропоноване місце локалізації печери, виходить, що бій відбувся після переправи турецьких військ на лівий берег р. Прут, а не на правобережжі, як можна припустити з польського перекладу хроніки М. Наїми[36]. Справді, важко погодитися з думкою, що козацький загін, який приблизно 25 серпня атакували татари біля впадіння струмка Радавець у Прут[37], стояв на місці два дні до приходу підкріплення від Османа II. Більш ймовірно, що під прикриттям табору запорожці продовжили рух у напрямку Хотина, під час якого їх і наздогнали передові турецькі підрозділи. Якщо вірити турецькому джерелу, інша частина козаків два дні також чинила супротив ворогові на протилежному березі ріки[38]. Така реконструкція цілком узгоджується з розвідкою Н. Рашби та Л. Подгородецького, доповнюючи її: «… двісті козаків сховалися на правому березі Пруту в лісах, а близько сотні засіли в скалистій печері на лівому березі, біля дороги,

[35] *Ільків М.* Археологічні старожитності в народній пам'яті населення Буковини // Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (15-16 травня 2013 р.). Чернівці, 2013. С. 468-474.

[36] *Naima M.* Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey. S. 155-156. Уточнені дати подій з хроніки, переведенні з ісламського на християнське літочислення, подані в українському перекладі О. Галенка та О. Тульчинського 2016 р.

[37] *Сас П.* Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66.

[38] *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

по якій повинно було проходити військо султана, яке рухалося до Хотина»[39].

За словами молдавського літописця Мирона Костіна, впродовж цих кількох днів, тобто з 28 по 30 серпня, турки зупинилися на відпочинок[40]. У певній мірі, з огляду на риторику польських і турецьких джерел, така стоянка була вимушена, спровокована атаками на козацький загін. Однак чи справді дві-три сотні запорожців могли зупинити багатотисячну армію на відкритій місцевості. Очевидно, що ні, оскільки навіть залишені в тилу турецьких військ, вони б не становили серйозної загрози.

Більше того, не можна вважати османське командування і особисто султана настільки необачними, щоб вони, заради захоплення і катування кількох десятків козаків, призупинили поспішний марш з метою завадити об'єднатися основним силам запорожців із рештою військ під Хотином. Різні джерела фіксують протилежну ситуацію, коли Осман ІІ і до бою з козацькими загонами, і після намагався всіляко прискорити просування армії на північ. Тому навряд чи основною причиною зупинки турецького війська з обозом на 2-3 дні могла стати чата запорожців або підхід розтягнутого на місцевості обозу. Що ж спонукало султана зупинитися?

«Могутній прорив»[41]. Запорозьке військо на чолі з Яковом Бородавкою 8 серпня 1621 р. переправилося на правий берег р. Дністер під Могилевом-Подільським, чим, власне, розпочало сухопутну фазу Хотинської війни[42]. Більшість козаків окремими загонами розсіялися територією Молдавського князівства, здійснюючи розвідувально-диверсійні операції на

---

[39] *Рашба Н., Подгородецкий Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-84.

[40] *Costin M.* Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron Vodă încoace. Ediţie critică. Bucureşti, 1944. P. 57.

[41] *Карпо В., Масан О.* «Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року // Зелена Буковина. 2005. № 1-2. С. 178.

[42] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279.

шляху ворога і поповнюючи власні ресурси. Вони розорили околиці Сороки і Оргієва, дісталися Степанівців (рум. Ștefănești), звідки здійснювали рейди під Сучаву і Ясси[43].

Обстановка принципово змінилася з появою Петра Сагайдачного, який 21 серпня прибув із Варшави до Хотина. Врятувавшись від переслідування ворога, поранений у руку із яничарки, 25 серпня він таки дістався запорозького обозу під Могилевом (?) на Дністрі.

Козацьке військо зразу ж попрямувало на Хотин, а не в напрямку Степанівців, як того раніше хотіло польсько-литовське командування. Рухатися запорозькому обозу на Степанівці (лише по прямій – 85 км на південний захід від Могилева) як і особисто Петру Сагайдачному, про що неодноразово йдеться у польських джерелах, не було ніякого сенсу: цим шляхом уже неодноразово проходили запорозькі чати, тобто околиці були спустошені до підходу турецького війська; приблизно в той же час, – 25 серпня, – армія Османа II уже минала цей населений пункт, тому козацьке військо, спрямоване в цьому напрямку, вийшло б хіба у глибокий тил противника; навіть при зустрічі з ворогом сподіватися на успіх з боку козаків було б зовсім не раціонально.

Як показало розгортання подій, прямувати до Степанівців ніхто не збирався. Тому, дуже ймовірно, стосовно даного епізоду в джерелах відобразилися не реальні наміри командування військ Речі Посполитої, а результат шпигунської гри з метою дезінформувати ворога[44]. Якщо це і справді так, то

---

[43] *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // Архіви України. 2004. № 1-2 (253). С. 110.

[44] Проблема з турецьким шпіонажем у польсько-литовському таборі стояла дуже гостро. І справа була, очевидно, не лише в перебіжчиках чи розвідниках серед купців та дипломатичних місій, а й шпигунах серед офіцерських чинів. Яскравий приклад цього пов'язаний зі смертю Я. К. Ходкевича, про що, незважаючи на намагання приховати навіть серед власного війська, стало відомо туркам уже через кілька годин.

видимих результатів не було: турки не змінили напрямку руху і не знизили темпів пересування.

Шлях від Могилева до Хотина, який становить орієнтовно 110 км, запорожці подолали за тиждень[45]. Очевидно, вони рухалися переважно по підвищених ділянках Пруто-Дністровського вододілу, де місцевість більш рівнинна, без характерних для придністровських ландшафтів високих і стрімких скелястих схилів і глибоких каньйоноподібних ярів. Лише так можна було використовувати для прикриття рухомий табір, без якого було не обійтися через постійні напади ворога.

Впродовж кількох днів атаки татарів і окремих підрозділів турків фактично не припинялися. Є підстави вважати, що, попри високі бойові якості запорожців, ворог чинив дуже сильний тиск і втрати серед козаків, відповідно, були не настільки мізерними, як то фігурує в деяких польських джерелах[46].

Про орієнтовні втрати козаків у Молдавії та на шляху до Хотина можуть говорити дані компутів запорозького війська. Так, у липневому реєстрі налічувалося 44100 осіб у складі 15 полків, тоді як наступний компут фіксує 38820 козаків і 13 полків[47]. Припускаємо, що останній список було складено під Хотином у перших числах вересня після концентрації тут всіх козацьких сил. Формувати реєстр у районі Могилева не було змісту з двох причин: 1) втрат чи дезертирства серед козаків при переході українськими землями не було і статистика фактично залишалася незмінною, тобто не було навіть потреби в черговому компуті; 2) після переходу через Дністер 8 серпня значна частина війська була й надалі розосереджена по північній та центральній Молдавії, що унеможливлювало б

[45] *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* С. 23.

[46] *Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 44; *Jana hrabi z Ostroroga Dziennik wyprawy chocimskiej* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 18.

[47] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 118-119, 123.

підрахунок як такий. Тобто, очевидно, дорогою до Хотина і, можливо, у перші дні боїв під Хотином, полягло близько 5280 запорожців. Прикметно, що про загибель п'яти тисяч козаків у Молдавії повідомляє також вірменський хроніст Аксент Кам'янецький[48].

У проміжку між 26 та 28 серпня, через «два переходи» після переправи, відбулася найбільш масштабна на цьому відрізку дороги битва з військом кримського хана Джанібека-Гірея та ордою Кантеміра-мурзи, який чекав у засідці на правому фланзі. Сили татар були вельми значними. За листом від хана до Османа II, у бій з козаками вступило 50 000 вояків[49]. За донесенням Іштвана Радаґі від 28 серпня, татар у турецькому обозі на той час справді не було[50].

Раптовим нападом татари вдерлися у козацький стан, завдаючи дошкульних втрат і грабуючи вози. Запорожцям вдалося відбити атаку, але це змусило їх відійти й «оточитися табором у степовій глушині»[51]. Ще цілий день козацька

---

[48] *Агоп и Аксент Каменаци*. Каменецкая хроника // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 94.

[49] *Алекберлі М. А.* Хотинська війна (1621 р.) // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 169-170; *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 67; *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 230. Багато джерел передають неправдоподібно завищені цифри – 160 000 або й 210 000, див.: *Лист хелмінського воєводи Вайгера* // Жерела *до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 249; *Агоп и Аксент Каменаци*. Каменецкая хроника. С. 91. Загальна чисельність татар у 15 000 – навпаки, є зовсім заниженою, див.: *Podhorodecki L.* Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 95. Вони б не могли становити серйозної загрози козацькому обозу.

[50] *Реляція шпіона Іствана Радаґі*. С. 231.

[51] Відступу козаків на протилежний лівий берег Дністра, як то запропоновано у резюме від перекладачів до відповідного повідомлення «Історії Наїми», не було, див.: *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69. Хоча цілком ймовірно, що в екстреному випадку командування Війська Запорозького могло розглядати варіант відходу на подільський берег Дністра зручним

кіннота билася з ворогом у полі, втративши близько 800-1000 чоловік убитими та пораненими[52].

Вказівка на місце, куди відступив і окопався козацький обоз, збереглася в листі Тороса Торосовича з табору військ Речі Посполитої під Хотином від 31 серпня 1621 р. Очевидно, автор належав до тих вірменських купців, які користувалися пільгами з боку турецької адміністрації та могли вільно пересуватися і торгувати на території Туреччини та її васальних держав навіть під час бойових дій 1620-1621 рр.[53]. Знаючись на місцевості та безперешкодно подорожуючи, купці під прикриттям торгівлі нерідко займалися шпіонажем. Тож із листа довідуємося, що 28 серпня козаки прорвалися крізь татарське військо і стали біля «Komorowa w Wołoszech, cztery miłe od obozu»[54]. Однозначно, що мова йде про сучасне село Комарів Дністровського (раніше Кельменецького) району Чернівецької області[55], яке справді лежить на відстані близько 40 км від Хотина.

За 2,3 км на захід від цього населеного пункту, на невеликому мису високого правого берега струмка[56], в урочищі з

бродом у районі затопленого с. Атаки і вже лівобережжям рухатися вверх за течією до Хотина.

[52] *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; *Реляція татарського жовніра Чегера // Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231; *Лист хелмінського воєводи Вайгера // Там само*. С. 249; *Алекберлі М. А.* Хотинська війна (1621 р.). С. 169-170; *Podhorodecki L.* Chocim 1621. S. 83.

[53] *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Київ, 1993. С. 13.

[54] *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110.

[55] Це одна із перших писемних згадок про населений пункт. Наступна з відомих – 7 серпня 1665 р., див.: *Карпенко Ю. О.* Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965. С. 29; *Історія міст і сіл Української РСР*. Чернівецька область. Київ, 1969. С. 333.

[56] Зараз безіменний, на карті першої половини XX ст. фігурує під назвою Ratova.

характерною назвою Замчисько збереглися рештки укріплень, які попередньо можна ідентифікувати з місцем розташування табору запорозького війська (рис. 5). Підпрямокутної форми майданчик 200×240 м захищений із трьох сторін ровом (глибина – до 1 м; ширина – близько 1,5 м) та валоподібним викидом по обидва боки від нього (висота – до 0,5 м; ширина – до 2 м).

Він плавно понижується відповідно до площини мису в західному напрямку. Північно- та південно-західні сторони місцями ескарповані. З південного заходу периметр обмежений високим і стрімким кам'янистим схилом (рис. 6). Тут же виходить на поверхню товтрова гряда вапняків, у найвищій скелі якої з боку яру присутній зовсім мініатюрний грот (вхідний отвір – орієнтовно 1×1 м, глибина – 1,5 м) зі слідами кіптяви на поверхні та незначним глинистим заповненням на долівці.

У цій же частині майданчика з підвищенням рельєфу і зручній для всебічного огляду, а також західніше від нього простежуються рештки траншей Другої світової війни (?), спрямовані вістрям оборони на південний захід у бік яру. Зовсім поряд на мису західніше та на північний захід від укріплення, на вершині та схилах яру виходять джерела, що вирізняє дану місцевість від довколишніх підвищених ділянок рельєфу. Комарівська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса, яка виявила і обстежила пам'ятку в 2016 р., зафіксувала на її території фрагменти керамічного посуду пізньоантичного часу й пізнього середньовіччя[57].

Ефективна оборона фортифікацій того часу передбачала їх правильну геометричну форму. Тому прямокутна форма укріплень є загалом характерною для раннього нового часу. Наприклад, прямокутний об'єкт менших розмірів (120×80 м) розглядається як потенційні рештки табору німецької піхоти у

---

[57] *Петраускас О. В., Авраменко М. О., Милян Т. Р., Діденко С. В., Надвірняк О. В.* Дослідження біля с. Комарів // Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ, 2018. С. 308.

Говтвянській битві 1638 р.[58]. Такої ж форми Гребінківське городище на Полтавщині (130×110 м)[59], городища Івангород (51×66 м) і Старі Бабани (110×100 м) на Черкащині[60], укріплені садиби полковників Г. Кондратьєва (110×50 м)[61] і М. Самойловича (150×90 м), городища Вільне (100-130×80 м) та Курган (острог Возок, 75×55 м), укріплений табір селітроварів Степне (79×45 м), городища першої половини XVII ст. Уцькове (74×38×81 м) і Ярославець (28-35×30 м) на Сумщині[62], городища й рештки оборонних дворів Стопчатів (50×55 м), Заріччя (125×120 м), Люча ІІ (50×60 м), Пістинь ІІІ (70×80 м), Рожнів (90×80 м), міські укріплення Добротова (300×300 м) на Прикарпатті[63]. Прямокутний периметр оборони має укріплення на о. Городище на Нижньому Дніпрі (255×100 м), одна зі сторін якого захищена природно без штучних фортифікацій[64].

---

[58] *Шерстюк В., Яремченко В.* Говтвянська битва 1638 р.: історико-археологічна реконструкція // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. 2016. Вип. 25. С. 41, рис. 2.

[59] *Шерстюк В.* Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. 2009. Вип. 18. С. 120-121, рис. 1.

[60] *Діденко О.* Городища Уманського полку // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. 1998. Вип. 7. С. 145, 146, рис. 1, 2.

[61] *Осадчий Є.* Укріплені садиби козацького часу Північного Сходу Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 54, рис. 1.

[62] *Осадчий Є. М., Коротя О. В.* Замки та фортеці Сумщини XVII-XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 28, 33-34, 73-74, 113, 135, 142.

[63] *Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М.* Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам’яток історії та культури у 2 т. Львів, 2011. С. 51, 81-82, 84-85, 106, 121, 127-128.

[64] *Ленченко В.* Томаківська Січ в джерелах XVI – XIX ст. // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 258, рис. 3.

У деяких випадках по кутах прямокутної в плані фортифікації чи й посеред довгих куртин облаштовували виступи на зразок ронделів, бастіонів чи башт: табір литовських військ під Лоєвом 1649 р.[65], городище 30-х років XVII ст. Засулля (Новий острог, 80-50×45 м), острог Олешня (240×80 м), городище 2 біля с. Сосонка середини XVII ст. (250×100-40 м) на Слобожанщині[66], городище Низкиничі на Волині (близько 60×60 м)[67], оборонні двори Білі Ослави (90×60 м), Великий Ключів (70×40 м), Люча I (160×100 м), Печеніжин (90×90 м), Уторопи (100×90 м) на Гуцульщині[68], ймовірно, укріплення в м. Маріуполь[69] та м. Самарь[70] тощо.

Не викликає сумнівів, що у листі Тороса Торосовича, як і в повідомленнях інших джерел, йде мова саме про основний козацький табір з усім обозом, а не про один з окремих підрозділів, розісланих на південь та південний захід. Звідси зрозуміло, чому на заклик запорожців з-під Комарова про підмогу Я. К. Ходкевич відправив із Хотина назустріч для супроводу аж дванадцять тисяч польсько-литовського війська

---

[65] *Волков Н. А.* Оборонительные сооружения Буларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ванн Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске // Научные материалы по истории фортификации. Архангельск, 2016. Вып. 2. С. 41, рис. 1.

[66] *Осадчий Є. М., Коротя О. В.* Замки та фортеці Сумщини XVII-XVIII ст. С. 54, 89-90, 110-112.

[67] *Мазурик Ю.* Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2003. Вип. 12. С. 67-69, рис. 2.

[68] *Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М.* Старожитності Гуцульщини. С. 72-75, 103-105, 114-116, 139-141.

[69] *Кучугура Л.* Археологічне вивчення Кальміуської паланки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2010. Вип. 19. С. 80, рис. 2.

[70] *Бінкевич В., Каменко В.* Про час виникнення та місцезнаходження козацького містечка Самарь // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2003. Вип. 12. С. 25, мал. 1.

під керівництвом Потоцького, Ференцбаха й інших[71]. Умістити все запорозьке військо укріплення у Комарові, звісно, не могло, але в цьому і не було потреби, оскільки значний відсоток козаків ще залишався на чатах по Молдавії. Подруге, багато запорожців були кінними (не менше чверті від загальної кількості) і діяли у відкритому бою за межами табору[72]. Таким чином, укріплений табір у даному випадку більше призначався для захисту піхоти, обслуги обозу і, звісно, артилерії. По-третє, укріплений майданчик площею приблизно 4,5 га має доволі значні розміри у порівнянні з наведеними вище аналогіями фортифікацій козацької доби та міг вмістити чимале військо.

З огляду на те, що обоз Війська Запорозького був змушений відступити на північ від свого маршруту орієнтовно на 10 км, власне основний бій 26-27 серпня мав відбутися в районі сучасного села Іванівці (західна околиця) (рис. 7). Лише звідси можна було пройти до Комарова на доволі вузькій ділянці вододілу між урвищами у верхів'ях Атацького та Поливаного ярів. Оскільки битва розпочалася під час привалу через два переходи після переправи в районі Могилева, то виходить, що цю відстань, – орієнтовно 60 км, – козацьке військо подолало за два дні (25-26 серпня).

Натомість шлях після бою від Комарова до Хотина, – приблизно 52 км, – запорожці пройшли за чотири дні (29 серпня – 1 вересня). Таку різницю в швидкості просування війська (відповідно, 30 км / день і 13 км / день) виправдано пояснити тим, що першу ділянку маршу воно рухалося без

---

[71] *Мицик Ю.* Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110. Наведена чисельність, припускаємо, завищена.

[72] Ще на козацькій раді 15-17 червня 1621 р. в Сухій Діброві на р. Мокрий Кагарлик, очевидно, що однією із вимог набору на службу в похід проти турків була наявність коня. Крім того, учасник подій шляхтич Я. Чаплінський подав кількість кінних запорожців, які прибули під Хотин, значно більшою, ніж піших, див.: *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 129, 136.

обтяжливого прикриття по всьому периметру із возів – своєрідного Wagenburg.

Зупинка козацького війська на відпочинок без облаштування табору із возів, як те передбачали подібні обставини, стала значним прорахунком. Саме тому, очевидно, татарам вдалося увірватися в козацький обоз, завдати відчутних втрат, пограбувати вози та відтіснити його на північ від шляху на Хотин. З іншого боку, якби татари такими силами справді увірвалися у сформований із возів табір, то результат бою для козаків міг бути досить трагічний – укріплення перетворилося б на пастку. Тому, скоріш за все, запорожці лише після відступу під Комарів через зростання небезпеки перетворили рухомий табір на стаціонарний оборонний пункт: розпрягли тварин, скували ланцюгами і обкопали вози, що було традиційним для козацької тактики (рис. 8)[73].

Після того, як атака ворога була відбита, бій закінчився і татари відійшли, козацьке військо, уже під прикриттям повноцінного табору, відновило рух на захід. Така реконструкція загалом узгоджується із думкою П. М. Саса, що запорожці були змушені утворити із возів похідний табір («Сагайдачний вишикував військо табором»), сповільнивши свій рух[74]. Тільки от вірогіднішою датою формування вагенбурга є не 25, а 28 серпня[75], що узгоджується зі швидкістю руху обозу та відступом перед татарськими ордами.

Повідомлення про останню фазу руху запорозького війська до Хотина присутнє в німецькомовній «Короткій реляції» 1621 р.: «Коли козаки зрозуміли, що вони заслабі вистояти перед такою атакою, вони вийшли зі свого табору, щоб з’єднатися з іншими загонами, які мали їхній польовий табір за п’ять миль дороги звідти, при панові генералові (*Я. К. Ходкевичі – авт.*), вишикувалися в бойовий порядок, розпо-

[73] *Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.* / Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Свєшніков І. К. та ін. Київ, 1997. С. 31.

[74] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 293.

[75] *Лист хелмінського воєводи Вайгера*. С. 249.

діливши загони між своїми хоругвами, і розпочали могутній прорив прямо через табір турків і татар. Протягом всього цього походу вони були готові стати до битви з ворогом і відкинути [його], і повсякчас велася захисна стрілянина»[76].

Однак автор, який у стислі терміни уклав реляцію на основі листів-рапортів польського командування з-під Хотина до королівського двору, помилково відніс цитовані вище події до 4 вересня, на що звернули увагу вже перекладачі й коментатори джерела[77]. Якщо відштовхуватися від запропонованої ними для даного випадку розміру милі (7,5 км), то теж приблизно отримуємо відстань від Хотина до Комарова.

Уточнення перебігу та наслідків битви основної частини козацького війська з татарами і турками, яка відбулася 26-27 серпня, спонукає до чергових роздумів про час і причини усунення Якова Бородавки з посади гетьмана і її заміщення Петром Сагайдачним. Детально проаналізувавши дані з цього приводу, П. М. Сас констатує факт, що інформація джерел часто суперечлива й тенденційна. Так, під 29 серпня ця подія відзначена в щоденнику Я. Собеського. У П. Збігневського повідомлення про скинення Бородавки датується 31 серпня. Це ж число фігурує в щоденнику Я. Остророга. За хронікою Аксента Кам'янецького, заміна на гетьманстві відбулася аж 12 вересня, тобто уже під час боїв під Хотином.

На основі співставлення даних П. М. Сас вважає, що козацька рада, на якій змінили гетьманів, відбулася під Могилевом 25 серпня[78]. Однак, як слушно зазначає дослідник, вказані у польських джерелах причини зміщення, а згодом і страти Бородавки надто нечіткі, мають переважно ідейний характер і не відображають суті проблеми як такої: зволікання з прибуттям до Хотина, недостатня кількість провіанту і фуражу, заги-

[76] *Карпо В., Масан О.* «Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 178.
[77] *Там само.* С. 181.
[78] *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 283-288.

бель частини запорожців під час рейдів Молдавією чи навіть підозра у зраді[79].

Адже справді, до прибуття під Хотин, жодне із цих звинувачень було б недоречним. Більше того, Бородавка навпаки дотримувався попередніх домовленостей із поляками: вслід за ними переправив козацьке військо на правий берег Дністра й здійснював диверсійні операції на шляху турків, очікував запорозького посла із Варшави, тобто Сагайдачного, щоб діяти надалі згідно досягнутих там домовленостей. Як знак лояльності та готовності до подальших спільних дій гетьман відправив до Хотина посольство на чолі з Михайлом Дорошенком, яке прибуло в табір Речі Посполитої 24 серпня, а після появи Сагайдачного військо без зволікання рушило на з’єднання з польсько-литовськими силами. Тому жодних вагомих підстав для переобрання гетьмана на раді під Могилевом, як то може видатися з оповіді в щоденнику Собеського[80], невідомо.

Натомість, якщо припустити, що переобрання гетьмана під Могилевом не відбулося, то однією із причин цього в подальшому могли стати саме події біля Комарова. Організований без належного прикриття і розвідки марш основних сил козацького війська з обозом мало не призвів до катастрофи. Звісно, що захист обозу також був послаблений і через відсутність значної кількості козаків, яких Бородавка розіслав по Молдавії[81]. Згадується в турецькій хроніці і надмірне споживання в козацькому таборі вина, що спровокувало нічний ворожий напад[82] і перегукується із звинуваченнями Бородавки у зловживанні алкоголем.

---

[79] *Там само*. С. 288-290.

[80] *Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 123.

[81] Наприклад, один із таких запорозьких загонів, який прийшов із рейду по Молдавії до Хотина 31 серпня, мав чисельність три тисячі чоловік.

[82] *Kasalak K., Gündüz T.* Osman'in Hotin seferi (1621) // OTAM Dergisi. Ankara, 2003. Sayı 14. P. 141.

Про наслідки битви козаків із татарами і турками красномовно говорять слова Я. Собеського від 27 серпня стосовно реакції в польсько-литовському таборі під Хотином: «Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть. Відчай відбивався на обличчях солдатів і старшин; голови схилились; чутно було тихе нарікання, коли сумна звістка передавалася по наметах. Схвильований Ходкевич обмірковував можливості зарадити лиху»[83]. Враховуючи всі обставини, версія про переобрання запорожцями гетьмана під Комаровом є досить вірогідною.

Значних втрат у битві зазнали й татари, в т. ч. з числа знатних воїнів. Хан відправив гінця до султана, щоб повідомити про успіхи і попросити підмоги для подальших дій[84]. Осман II відрядив значний корпус із 25 (!) гарматами, але ще до його прибуття козаки пробилися крізь татарський заслін і продовжили рух до польсько-литовського табору.

Як бачимо, зупинка основних османських військ неподалік р. Прут у часі фактично співпадає з козацько-татарською битвою поблизу Іванівців-Комарова. Очевидно, за попередніми результатами останньої турецьке командування вважало, що запорожці не в силах надалі чинити достойний опір і, що головне, не прорвуть татарську блокаду й не дістануться, принаймні вчасно, Хотина.

Це і було, припускаємо, основною причиною кількаденної стоянки армії Османа II, який старався одночасно винищувати окремі козацькі загони, зокрема й обложений у печері. Саме з

---

[83] *Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р.* С. 23.

[84] Гонець татарського хана повідомив про це 26 серпня на зупинці Конджан, див.: *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; на турецькій мові – Kocana чи Kotçany (див.: *Kasalak K., Gündüz T.* Osman'in Hotin seferi (1621). P. 140), у польській транслітерації – pod Konczanami (див.: *Naima M.* Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey. S. 154), ймовірно, сучасне село Котюжани (молд. Cotiujeni) Бричанського району Молдови. Населений пункт розташований, до речі, майже по прямій приблизно на півдороги між с. Іванівці та місцем переправи через р. Прут біля струмка Радавець.

Попруття було зручно перекидати підрозділи на північний схід для ударів по козацькому обозу.

Такий висновок турецького командування виявився надто передчасним і, відповідно, хибним. Султан не очікував настільки сильної напористості від запорожців. Як Кантемір-мурза, так і власне турецька частина війська вважали винним Джанібека-Гірея, якому так і не вдалося розбити чи остаточно зупинити козацьке військо[85]. Поспішне відновлення просування османської армії на північ було надто пізнім – запорозький табір зовсім недалеко від основних сил ворога все ж таки встиг прослизнути і дістатися Хотина на півдоби раніше.

Отже, у результаті співставлення даних різних категорій джерел деталізовано шлях пересування запорозьких і турецьких військ Пруто-Дністровським межиріччям та запропоновано локалізацію двох боїв на підступах до Хотина: невеликого загону біля с. Стальнівці та основного обозу Війська Запорозького в районі сіл Іванівці – Комарів. З першим пунктом є підстави ідентифікувати печеру Буковинка, тоді як з другим – рештки укріплень в уроч. Замчисько. Очевидно, що обидва епізоди воєнної кампанії були пов'язаними – армія Османа II зупинилася на час успішних дій татарської частини війська проти козацького обозу. Подальше опрацювання джерел, польові дослідження (насамперед археологічні) дозволять уточнити локалізацію та характеристики різних об'єктів на Пруто-Дністровському театрі бойових дій Хотинської війни.

Ілюстрації:

---

[85] *Реляція шпіона Іштвана Радаґі*. С. 231; *Реляція татарського жовніра Чегера*. С. 231-232. Через це ж, очевидно, 2 вересня під Хотином хан з острахом з'явився на аудієнцію до Османа II, див.: *Наїма М.* Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 71.

Рис. 1. Варіанти реконструкції руху військ до Хотина в 1621 р. (1 – за Nabialek 2006; 2 – за Сас 2013).

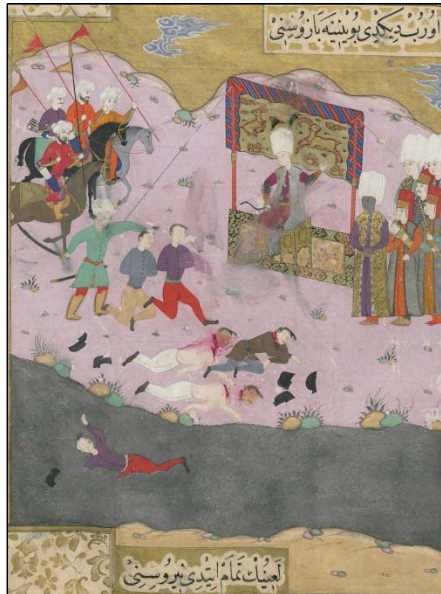

Рис. 2. Осман II розстрілює з лука полоненого козака-втікача (мініатюра з хроніки «Şehnāme-i Nādirī»).

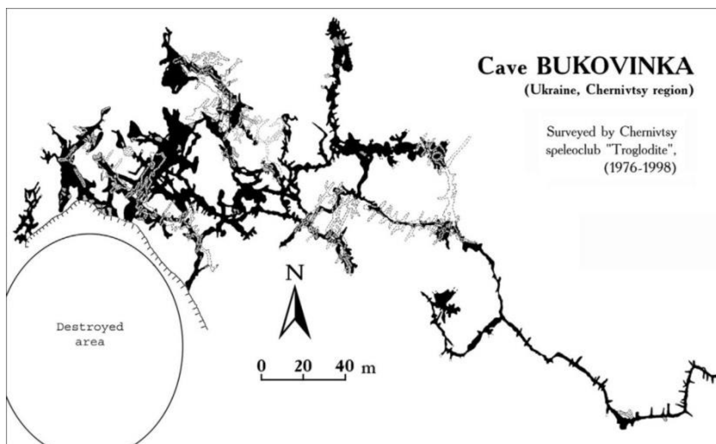

Рис. 3. План печери Буковинка (за Bondar, Ridush 2014).

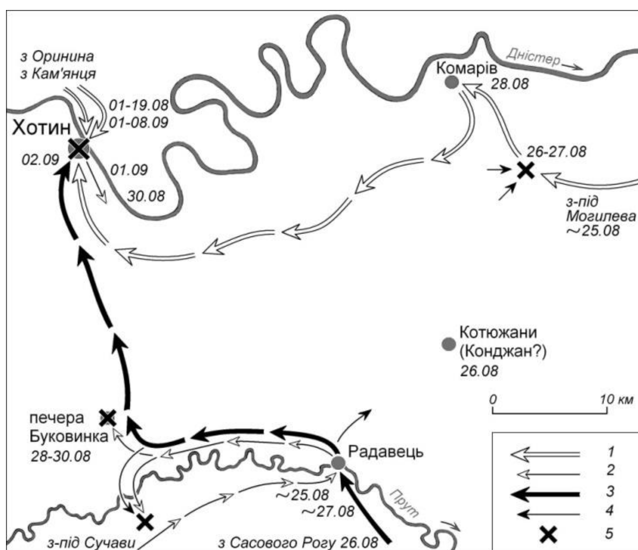

Рис. 4. Картосхема просування військ до Хотина упродовж 1 серпня – 2 вересня 1621 р.: 1 – основні частини війська Речі Посполитої (з Оринина та Кам'янця – польсько-литовське військо; з-під Могилева – запорозькі козаки); 2 – окремі підрозділи армії Речі Посполитої; 3 – основне військо Османської імперії; 4 – окремі частини армії Османа ІІ; 5 – місця боїв.

Рис. 5. Рештки укріплень біля с. Комарів, уроч. Замчисько (аерофотознімок Google Earth).

Рис. 6. Городище Комарів-Замчисько: центральна та західна частини укріпленого майданчика (вверху, вигляд із півдня); західний кут майданчика і кам’янистий схил яру (внизу, вигляд зі сходу).

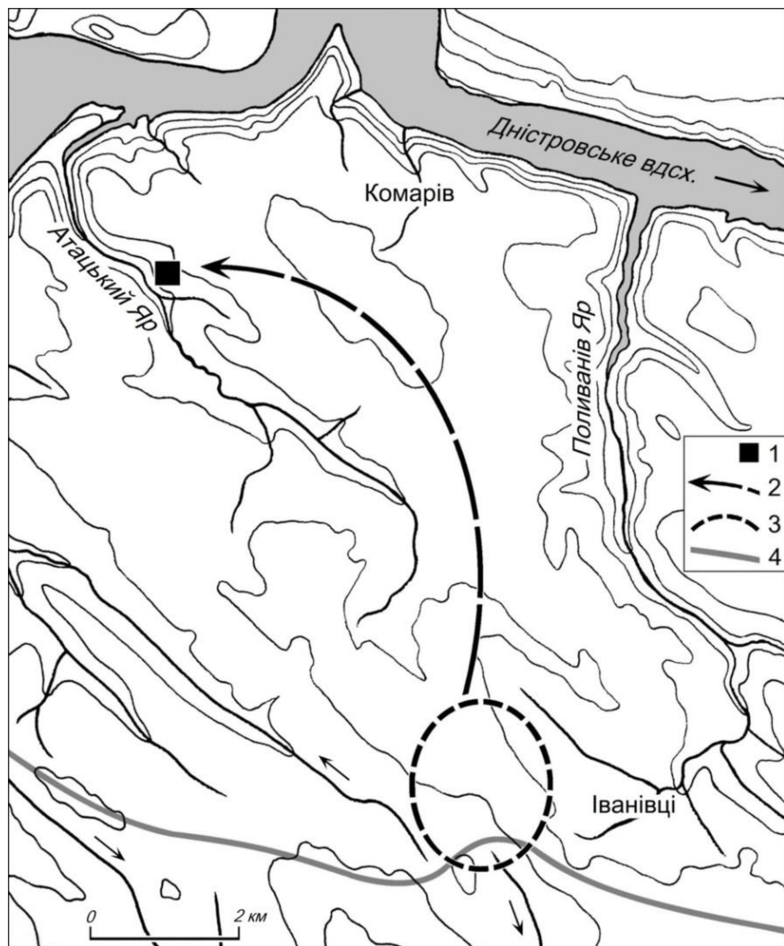

Рис. 7. План-реконструкція козацько-татарської битви 26-27 серпня 1621 р. в районі Іванівців – Комарова.

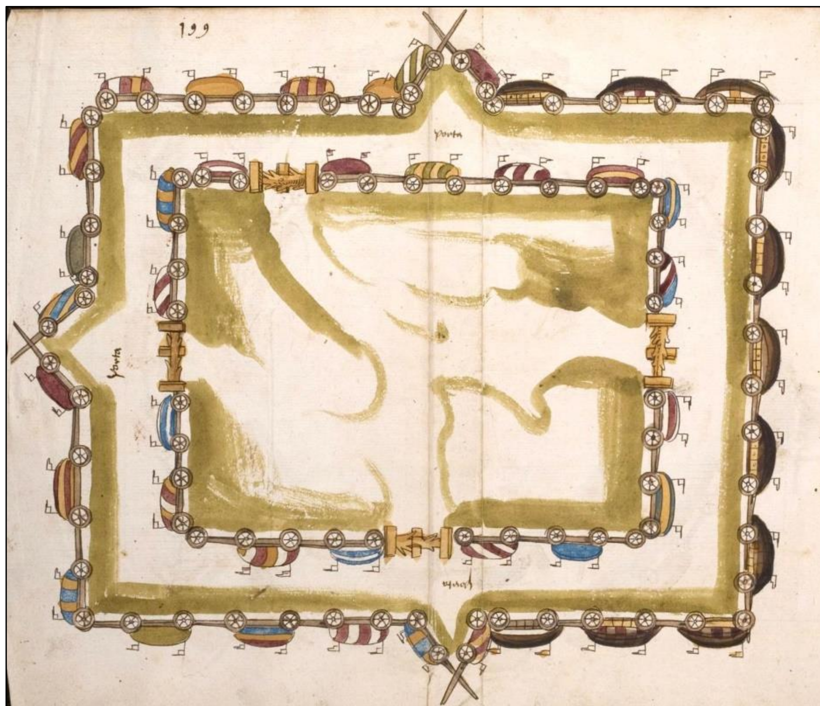

Рис. 8. Укріплений возами табір (за Франц Хельм «Книга практичних мистецтв», 1535).

Андрій Федорук
(Чернівці)

«Останній марш східних слонів у західні землі»: османська елефантерія в Хотинській війні 1621 р.

В різноманітних історичних джерелах, що подають цінні відомості стосовно перебігу Хотинської війни, котра точилася з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р., збереглася стисла інформація про наявність й застосування османцями у активних бойових діях такого екзотичного роду військ як елефантерія. Традиційно в історіографії уважається, що слони грали важливу роль у воєнній справі держав Середземномор'я в продовж більше трьох з половиною століть, з останньої чверті IV ст. до н. е. до середини I ст. до н. е. Вони появилися і оформилися на європейських теренах як окремий рід військ у армії македонського царя Александра Великого під індійським впливом у 326 – 323 рр. до н. е. Надалі, саме епоха еллінізму стала часом найбільш активного застосування елефантерії у численних воєнних конфліктах, якими наповнені кінець IV ст. до н. е. – друга половина II ст. до н. е. Цей рід військ був на озброєнні у самих могутніх держав цього періоду – Македонії, Сирії, Єгипту, Карфагену і Бактрії. Після занепаду великих елліністичних держав бойові слони залишилися у арміях нумідійців, римлян і ефіопів, де вони з'явилися під впливом тієї ж елліністичної воєнної справи. Услід за перервою більше ніж у два з половиною століття, в III ст. н. е., слонів знову стали активно використовувати правителі Сасанідського Ірану, котрі отримували потрібних для війни тварин з Індії. З арабським завоюванням Перського царства елефантерію надалі продовжували активно застосовувати у війнах ефіопи (принаймні, до XVI ст.), індуси (до кінця XVIII ст.) і народи Індокитаю (до другої половини XIX ст.)[1].

---

[1] Докладніше про це див.: *Armandi P. D.* Histoire militaire des éléphants, depuis les temps les plus reculés jusqu'a l'introduction des

Щодо присутності слонів у армії турецького султана Османа II, які стали учасниками запеклих боїв під Хотином з польсько-литовським і козацьким військами, то про них немає одностайної думки в сучасній науковій літературі. Так, польський дослідник Ю. Третяк у своїй праці «*Історія Хотинської війни (1621 р.)*», яка вперше побачила світ в 1889 р., лише зазначив, що 29 квітня, коли османські військові підрозділи вирушали у Хотинський похід зі Стамбула, «в тій урочистій процесії виступало також чотири великих слони, котрих султан отримав у дар від перського шаха, і на яких височіли оздоблені намети, що могли помістити кільканадцять осіб»[2].

Ґрунтуючись на повідомленнях Мустафи Наїми, цей автор далі говорить, що схопленим турками у морському бою запорожцям Осман приготував ряд жорстоких тортур і страт. Серед них він наказав закованих у кайдани бранців «топтати

---

armes a feu. Paris, 1843. 570 p.; *Gaidoz H.* Les éléphans a la guerre: de leur emploi dans les armées modernes // Revue des Deux Mondes. 1874. T. IV. P. 481-513; *Glover R.* The Elephant in Ancient War // The Classical Journal. 1944. Vol. XXXIV. No 5. P. 257-269; *Seibert J.* Der Einsatz von Kriegselefanten. Ein militärgeschichtliches Problem der antiken Welt // Gymnasium. 1973. Bd. 26. S. 348-62; *Scullard H. H.* The Elephant in the Greek and Roman World. Ithaca; New York, 1974. 288 p.; *Kistler J. M.* War Elephants. Westport; London, 2006. 334 p.; *Nossov K.* War Elephants (New Vanguard, 150). Oxford, 2008. 48 p.; *Абакумов А. А.* Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV – II вв. до н. э.). Москва, 2012. 116 с.; *Банников А. В.* Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). Санкт-Петербург, 2012. 480 с.; *Банников А. В., Попов А. А.* Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье. Санкт-Петербург, 2013. 168 с.; *Schneider P.* Les éléphants de guerre dans l'Antiquité (IVe – Ier s. av. J.-C.). Clermont-Ferrand, 2015. 110 p.; *Trautmann T. R.* Elephants and kings: an environmental history. Chicago, 2015. XVI, 372 p.; *Zimny K.* Słonie bojowe w armiach hellenistycznych // Meander. T. 71. S. 111-138, T. 72. S. 119-141; *Van Oppen de Ruiter B. F.* Monsters of Military Might: Elephants in Hellenistic History and Art // Arts. 2019. Vol. 8. Is. 4. P. 1-37.

[2] *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621 r.). Lwów, 1889. S. 96.

слонами»[3]. Про саму ж бойову вартість османської елефантерії, яка прибула з іншими військовими частинами на місце активних бойових дій, Третяк взагалі нічого не говорить.

Подібне висвітлення застосування слонів турками у період Хотинської війни 1621 р. знаходимо і в роботах дагестанського історика М. А. Алекберлі кінця 50 – початку 60-х років XX ст. Зокрема, в них він так само як і його польський попередник писав, що спочатку за наказом султана Османа II приблизно 200 полонених запорожців були «по-звірячому закатовані: частину козаків яничари посадили на кіл, частину вбили з лука, *деяких розтоптали слонами* (курсив мій. – А. Ф.), решту повісили, четвертували»[4]. Далі, описуючи перебування османського правителя з армією на Дунаї, цей дослідник говорить, що інших запорожців, «більшість із яких були поранені, у кайданах підводили до султана, частину з них він саморуч пронизував стрілами, інших віддавав яничарам, ще інших наказував закопувати живцем у землю, *давити слонами, розривати на частини* (курсив мій. – А. Ф.), рубати навпіл»[5].

Крім того, Алекберлі говорить, що османська армія «мала величезну кількість верблюдів, мулів, коней і слонів»[6]. При цьому, історик жодного разу не вказав числа останніх, хоча воно чітко наводиться у використаних ним для написання своїх праць відповідних турецьких і польських наративних джерелах.

---

[3] *Ibid*. S. 100.

[4] *Алекберли М. А.* Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. С. 71; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. Саратов, 1961. С. 176.

[5] *Алекберли М. А.* Хотинская война… С. 72; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 177.

[6] *Алекберли М. А.* Хотинская война… С. 73; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 178.

Стосовно ж боєздатності османської елефантерії, то дагестанський дослідник висловив її у процитованій з мемуарів сеймового комісара Якуба Собєського промові великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича до свого війська. У ній останній наголошував, що «не думайте, щоб слони і верблюди становили бойову силу; вони надто обтяжені в'юками і гнуться під їх вагою»[7]. Отож, справжнього бойового значення, на думку М. А. Алекберлі, турецька елефантерія у період запеклих боїв під Хотином не мала.

Примітно, що висловлені у працях двох вищеназваних істориків версії присутності й використання бойових слонів османцями у Хотинській війні 1621 р. були значний час домінуючими як у зарубіжній, так і вітчизняній історичній науці. Це пояснювалося тим, що, крім робіт Ю. Третяка і М. А. Алекберлі, у польській та українській історіографії більше не було спеціальних монографічних досліджень присвячених цій темі.

Так, у невеликій науково-популярній роботі Г. А. Василенка, виданій у 1960 р., застосування турецької елефантерії у названих бойових діях повністю висвітлювалося у руслі праць дагестанського дослідника[8]. Таку саму ситуацію спостерігаємо і з працями Л. Подгородецького і Н. С. Рашби, що з'явилися у 60 – 70-х роках XX ст., котрі у питаннях, які стосувалися османських бойових слонів майже повністю наслідували положення висловлені у монографії Ю. Третяка[9]. Єдина відмінність з останньою полягала тільки в тому, що, на думку цих істориків, у турків вказані тварини «несли на спи-

---

[7] *Алекберли М. А.* Хотинская война… С. 83; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 186.

[8] *Василенко Г. А.* Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). Київ, 1960. С. 68-69.

[9] *Podhorodecki L.* Kampania Chocimska 1621 roku – działania przed oblężeniem // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa, 1964. T. X. Cz. II. S. 114.

нах велетенські намети, які могли помістити по кількадесят осіб кожний»[10]. Про бойову вартість слонів вони також нічого конкретно не говорять[11], хоча й звернули увагу, що під час генерального штурму польсько-литовських і козацьких польових укріплених позицій 28 вересня 1621 р. двоє з них стояли на пагорбі Городище, де на той момент розташовувалася ставка султана Османа. Ця інформація ними була почерпнута з нещодавно перекладеної вірменської «*Кам'янецької хроніки*», яку склав Агоп, а пізніше продовжив його рідний брат Аксент у 1650 – 1652 рр.[12]. Подібну історіографічну тенденцію прослідковуємо і в науково-популярній роботі польського дослідника Я. Мейштовича[13].

У зв'язку з тим, що на османську елефантерію ніхто з наведених істориків не звертав належної уваги, то поступово у науковій літературі витворився своєрідний шаблон за яким бойові слони в складі султанської армії згадувалися лишень як екзотична деталь. Початок цій історіографічній традиції, напевно, був покладений у монографії В. О. Голобуцького «*Запорозьке козацтво*», яка вперше була видана у 1957 р. В ній відомий український дослідник написав, що «для

---

[10] *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska 1621 roku. Kraków, 1979. S. 73.

[11] *Ibid*. S. 73-74. Мабуть, через це обидва автори узагалі не вказують на присутність слонів у турецькому війську під Хотином в своїх інших наукових роботах, у яких вони коротко висвітлюють події війни 1621 р., або навпаки детально аналізуються воєнні дії в період останньої. Див.: *Підгородецький Л., Рашба Н. С.* Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.): до 350-річчя Хотинської битви // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 131-137; *Рашба Н. С., Подгородецкий Л.* Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. 1971. № 12. С. 80-83; *Podhorodecki L.* Kampania Chocimska 1621 roku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa, 1965. T. XI. Cz. I. S. 37-68.

[12] *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna chocimska… S. 235.

[13] *Meysztowicz J.* Pod Cecorą i Chocimiem 1620 – 1621. Warszawa, 1674. S. 112.

залякування «невірних» Осман II вів із собою 4-х бойових слонів»[14].

Після цього у багатьох вітчизняних наукових і науково-популярних роботах про Хотинську війну 1621 р. різного формату стала фігурувати саме ця кількість тварин. Зокрема, це характерно для праць О. М. Апанович, В. А. Брехуненка, С. А. Леп'явка[15] та інших українських істориків. Аналогічно цей аспект висвітлено і в роботі І. Кєнцлер[16].

---

[14] *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. Киев, 1957. С. 175. Крім своєї фундаментальної монографії, В. О. Голобуцький повторив цей самий факт в аналогічному формулюванні у відповідних томах багатотомної колективної праці «Історія Української РСР», яка вийшла українською і російською мовами у 1979 та 1982 рр., див.: *Голобуцький В. О.* Боротьба українського народу проти панської Польщі та турецьких і татарських загарбників на початку XVII ст. // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Київ, 1979. Т. 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.). С. 248; *Голобуцкий В. А.* Усиление борьбы против арессии Турции и Крымского ханства в 20 – 40-е годы XVII в. Хотинская война 1621 г. // История Украинской ССР: В 10 т. Киев, 1982. Т. 2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII – XVII вв.). С. 412.

Цей самий факт наводиться і в перевиданні названої монографії історика, у ньому він знову повторив, що «для залякування «невірних» Осман II вів із собою 4 бойових слонів», див.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 245.

[15] *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991. С. 91; *Апанович О. М.* Гетьмані України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993. С. 26-27; *Брехуненко В.* «Дивна то і несказанна мужність…». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ, 2013. С. 82; *Леп'явко С.* «Рятівники від турецької хмари»: запорожці й Хотинська війна 1621 р. Київ, 2013. С. 19.

[16] *Kienzler I.* Chocim 1621. Warszawa, 2014. S. 85.

Крім цього, дехто з останніх, а також окремі польські та російські дослідники, через те, що слони не відіграли помітної ролі в бойових діях, почали узагалі опускати сам факт їхньої присутності під Хотином у 1621 р. Так, в роботах К. Г. Гуслистого, П. С. Гончарука, П. В. Михайлини і О. С. Романця, Т. М. Новака й Я. Віммера, Ю. А. Мицика, С. М. Плохія й І. С. Стороженка, В. Маєвського, В. Лаха й Ст. Хойнецького, Т. В. Чухліба, В. М. Горобця, Т. Г. Таїрової-Яковлевої[17] та інших науковців про бойових слонів у турецькій армії немає ані слова.

Попри все у подальших наукових роботах Л. Подгородецького[18] та монографії С. І. Комарницького[19], що вийшли у кінці 80 – 90-х років XX ст., знайшли повторне життя тенденції

[17] *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII ст.) // Нариси історії України. Київ, 1941. Вип. 3. С. 115; *Гончарук П. С., Михайлина П. В., Романець О. С.* До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // Минуле і сучасне Північної Буковини. Київ, 1973. Вип. 2. С. 10-11; *Nowak T. M., Wimmer J.* Historia oręża polskiego 963 – 1795. Warszawa, 1981. S. 388; *Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ, 1990. С. 194-195; *Majewski W.* Wojny polsko-tureckie w pierwszej połowie XVII w. // Polskie tradycje wojskowe. Warszawa, 1990. T. 1. S. 271-272; *Лах В., Хойнецький С.* Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 121; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років. Київ, 2010. С. 91; *Горобець В.* Україна: Козацькі війни, 1618 – 1638. Київ, 2011. С. 75; *Таирова-Яковлева Т. Г.* Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. Москва; Санкт-Петербург, 2011. С. 37.

[18] *Podhorodecki L.* Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 41.

[19] *Комарницький С.* Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 р.). Чернівці, 2000. С. 48.

висвітлення участі османської елефантерії у Хотинській війні 1621 р., характерні ще для вище зазначених праць Третяка і Алекберлі. Те саме Комарницький повторив і у двох інших своїх працях, що побачили світ в 2005 та 2011 рр., у яких він зазначив, що з метою «настрахати невірних, Осман II привів із собою невідомих у цих місцях тварин – 4 бойові слони»[20].

Не змінилися підходи у висвітленні цього екзотичного епізоду і в спеціальних наукових та науково-популярних роботах краєзнавчого спрямування. Зокрема, в монографії «*Хотинщина. Історичний нарис*», яку написали О. В. Добржанський, Ю. І. Макар і О. М. Масан, зазначається, що «аби налякати противника, турки привели під Хотин чотирьох бойових слонів»[21]. Тенденція, що полягала тільки у зазначенні їхньої присутністі в армії Османа II, представлена у публікації В. М. Ботушанського[22] та невеликій науково-популярні праці автора цих рядків[23].

Дещо змінилася ситуація у вітчизняній історіографії з виходом у світ фундаментальної монографії П. М. Саса «Хотинська війна 1621 року», яка була приурочена до 390-річчя цієї важливої історичної події, що урочисто відзначалася у вересні 2011 р. В ній крім тих фактів, узятих переважно з

---

[20] *Комарницький С.* Герой Кафи, Москви і Хотина (До 390-річчя Хотинської війни 1621 року). Чернівці, 2011. С. 89; *Комарницький С., Сагайдак Д.* Козацький полководець. Чернівці, 2005. С. 69.

[21] *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002. С. 92.

[22] *Ботушанський В.* Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 22; *Ботушанський В.* Хотинська битва – визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 41.

[23] *Федорук А.* Хотинська битва 1621 року. Чернівці, 2010. С. 21.

наративних джерел, які вже раніше використовували у своїх наукових роботах Ю. Третяк, М. А. Алекберлі, Л. Подгородецький і Н. С. Рашба[24], автор залучив дані про османську елефантерію, що містяться в інших актових документах, у тому числі надрукованих у відповідному томі «*Жерел до історії України-Руси*», зібраних і виданих І. П. Крип'якевичем, а також збірнику «Старопольські листи з епохи Вазів», які опрацювала Г. Малевська.

Зокрема, дослідник у своїй роботі вперше зазначив, що «гармашам польсько-литовської армії вдавалося уражувати не лише вояків противника. Якось їхнім *ядром було вбито одного зі слонів* (курсив наш. – А. Ф.), яких мали турки. Утім, артилеристи з обложеного хотинського табору не завжди були такі влучні»[25]. Отже, саме П. М. Сас вперше, у своїй ґрунтовній праці монографічного формату, чітко навів факт можливого прямого бойового застосування елефантерії султанської армії у період запеклих боїв під Хотином.

У зарубіжній історіографії це саме зробив турецький дослідник Бакі Тезджан, який у своїй аналітичній статті «Хотин 1621, або як поляки змінили хід османської історії», теж відзначив, що в цих подіях «турки вперше використали 4 бойових слонів»[26]. Цим самим автор також підкреслив унікальність факту застосування елефантерії у Хотинській війні.

---

[24] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 225, 231; *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 56, 234-235, 241. Побіжно згадує про османських слонів П. М. Сас і на сторінках науково-популярної роботи «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу», написаній ним у співавторстві з литовськими дослідниками Г. Кіркене та А. Бумблаускасом (*Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А.* Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ, 2011. С. 78).

[25] *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 349; *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 368.

[26] *Tezcan B.* Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2009. Vol. 62, No. 2. P. 191.

У подальшому висвітлення цього екзотичного сюжету знайшло більш предметне відображення у невеликих краєзнавчих роботах. Так, у науково-популярному виданні, в якому розглядаються питання, що пов'язані з минулим Хотинської фортеці та Хотина загалом, його автори, Л. П. Михайлина і С. В. Пивоваров, помістили нарис «Секретна зброя» турецьких султанів», де навели цінне повідомлення з «Історії Хотинської війни» вірменського хроніста Ованеса Каменаці про використання бойових слонів османцями під час останнього великого штурму ворожих польових укріплень[27].

Цій малодослідженій екзотичній сторінці запеклих боїв під Хотином, між армією Османа та польсько-литовським і козацьким військами, присвячена також моя невелика спеціальна публікація у місцевій пресі, метою якої було зробити її більш популярною серед широкого громадського загалу. Відзначимо, що з неї пересічний читач дізнався про використання елефантерії турками на широкому тлі активного застосування слонів у численних війнах на території Індії та Індокитаю, що точилися у XVI – XVIII ст.[28]. Згодом, мною була написана низка невеликих публікацій, в яких я спробував більш конкретно торкнутися різних моментів, пов'язаних з цим аспектом походу Османа II[29].

---

[27] *Михайлина Л., Пивоваров С.* Нарис з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011. С. 72-74.

[28] *Федорук А.* «Живі танки» 1621 року Божого під Хотином, або про бойових слонів, яких правитель Осяйної Порти привів, аби настрашити своїх ворогів // Доба. 2011. 29 вересня. Ч. 39 (774).

[29] *Федорук А.* Османські бойові слони в Хотинській війні 1621 р. у світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 26. С. 515-520; *Федорук А.* Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. Київ, 2018. Вип. 27. С. 425-431; *Федорук А.* Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звістками, іконогра-

Підводячи підсумок вищенаведеному короткому огляду історіографії з досліджуваного епізоду Хотинської війни 1621 р., необхідно констатувати, що окремих значних розробок цього аспекту в наукові площині на сьогодні фактично немає. До цього слід додати, що деякі зарубіжні дослідники останнім часом почали звертати увагу на цей екзотичний сюжет запеклих боїв під Хотином, натякаючи на потрібність його подальшого спеціального вивчення. Зокрема, американський літератор і професійний бібліотекар Дж. М. Кістлер у своїй новій праці «*Бойові слони*», що вийшла у 2006 р., зазначив, що «останній марш східних слонів у західні землі відбувся в 1621 р.»[30].

Тому, опираючись на відповідні дані з різних видів історичних джерел та думки висловлені у історіографії, спробуємо простежити обставини появи, організацію і бойову діяльність османської елефантерії в Хотинській війні 1621 р. Переходячи до викладу необхідного матеріалу відразу зазначимо, що в більшості турецькі, вірменські й польські писемні дані про слонів у армії Османа є дуже стислими і тому для реконструкції їхньої організації та застосування у бойових діях потрібно залучати відповідну інформацію також із наявних тогочасних зображувальних матеріалів і рідкісних артефактів знайдених археологами.

Що стосується обставин появи цих великих тварин для війни на озброєнні османців перед Хотинським походом, то відомості про це у актових документах між собою майже не різняться, оскільки усі вони походять, в основному, з польських розвідувальних повідомлень зі Стамбула. Наприклад,

---

фією та матеріалами археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. Ніжин, 2020. Вип. 29. С. 466-475; *Федорук А.* Бойове застосування слонів турками під Хотином у 1621 р. // І Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21 – 24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Київ, 2020. С. 106-108.

[30] *Kistler J. M.* War Elephants. Westport; London, 2006. P. 220.

якийсь з королівських шпигунів, орієнтовно наприкінці квітня 1621 р., спостерігаючи за виступом турецьких військових частин з султанської столиці, зазначив, що серед них важко було не помітити 4-х великих слонів, яких «подарував перський король»[31]. У донесенні інших польських розвідників, що датується часом до вересня 1621 р., в якому також зазначаються великі за чисельністю сили Османа II, але чітко вказуються тільки «чотири слони у війську тому, котрих надіслав перський король»[32].

Як бачимо в обох вказаних рапортах польських шпигунів повідомляється про те, що бойових слонів османці отримали з Сефевідського Ірану, а конкретніше від самого «перського короля». Під останнім мається на увазі іранський шах Аббас I (рис. 1), який в 1603 – 1612 і 1616 – 1618 рр. успішно воював з Османською імперією. Саме його за вдалу реформаторську і воєнну діяльність прозвали «Великим»[33].

Відомо, що 26 вересня 1618 р. турецький султан уклав Марандський (Серавський) мирний договір з перським правителем, внаслідок котрого від останнього Осман отримав у подарунок, як певну моральну компенсацію за територіальні втрати після невдалої для нього війни, указаних бойових слонів[34]. До Ірану цих великих тварин для потреб війни традиційно, як і в сиву давнину, поставляли з Індії. Крім того,

---

[31] *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r.* // Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 111. S. 178.

[32] *Relacja NN dla NN donosząca o przygotowaniach tureckich do rozprawy z Rzptą, m.in. informacje koniuszego kor. [Krzysztofa Zbaraskiego] o organizacji i sile wojsk tureckich* // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Suplement. Sygn. 354 (1). S. 2.

[33] *Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М.* История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958. С. 272-276; *История Ирана* / Отв. ред. М. С. Иванов. Москва, 1977. С. 181-187.

[34] *Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej (1621 r.) … S. 25, 90-96.

відомо, що перський шах Аббас у 1595, 1605 – 1606 і 1622 – 1623 рр. зі змінним успіхом воював з імперією Великих Моголів за економічно і стратегічно важливий Кандагар[35]. Тому слони у досліджуваний період могли потрапити до сефевідської армії також як військові трофеї, або – подарунки могольських падишахів, під час ведення переговорів чи внаслідок укладення мирних договорів[36].

Однак, слід відзначити, що існують певні розбіжності стосовно появи османської елефантерії у запеклих боях під Хотином між повідомленнями документальних та наративних джерел. Зокрема, турецький хроніст Мустафа Наїма говорить, що «п’ятого дня названого місяця (25 червня. – А. Ф.), проминувши Балкани із поневіряннями через перешкоди та болота, цього разу навіть привели [до війська] чотирьох дужих слонів»[37]. Отож він стверджує, що останні з’явилися у складі армії султана Османа лишень тоді, коли вона підходила до берегів Дунаю. Це відбулося, на його думку, того, що «верблюди, які переносили султанське шатро по місцях із частими повенями, знесилилися, то цю службу поклали на отих слонів»[38].

Проте ці твердження турецького хроніста не витримують жодної критики у порівнянні з повідомленнями польських розвідників. Бойові слони перебували на озброєнні османців від часу їхнього виступу зі Стамбула, просто вони тоді виконували в їхній армії різноманітні військові функції. За одними повідомленнями вони несли «намети, кожний із яких

---

[35] *Farrokh K.* Iran at War 1500 – 1988. Oxford, 2011. P. 63.

[36] У 1618 р. до Аббаса I прибуло посольство від падишаха Джахангіра, в ньому було 10 слонів. Про це див.: *Фарзалиев А. М., Мамедова Р. М.* Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург, 2004. С. 99-101.

[37] *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 63.

[38] *Там само*. С. 63.

призначено для 15 осіб»[39], за іншими – були «навантажені барабанами»[40].

До того ж Наїма не міг говорити про останніх як про подарунок іранського шаха Аббаса I, через своє негативне ставлення до нього. Хроніст уважав його підлим «Невдячником», який «знову постарався укласти [з Османами] вічний мир»[41].

Відомо також, що визначена кількість цих великих тварин утримувалася в турецькій столиці ще в XVI – на початку XVII ст. у султанському звіринці, де за них відповідали «мірахур» та його помічник, «молодший мірахур». У їхньому відомстві було і відповідне спорядження для верблюдів й слонів – візки та паланкіни як у середині палацу османського правителя, так і за його воротами[42].

В 1540 р. відділ для обслуговування тварин під керівництвом «мірахура» нараховував 2800 осіб, а на початок XVII ст. він уже значно чисельно збільшившися і становив до 4322 слуг. У 1547 р. в окремих турецьких провінціях вже існувала споріднена служба, до якої було залучено кілька тисяч осіб, що займалися доглядом за пасовиськами та утриманням тяглових і верхових тварин. До неї входила поряд з різними слугами конюшенні, шорники, ковалі, ветеринари та погоничі[43]. Так, у Адріанополі в означений період існувала навіть така спеціальна нижча службова посада як «кішлак еміні», котрий відповідав за умови утримання і якість харчування слонів[44].

Це вказує на те, що в Османській імперії була завбачливо організована ціла відповідна інфраструктура для утримання

[39] *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. ...* S. 178.

[40] *Наїма Мустафа*. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу… С. 63.

[41] *Там само*. С. 52.

[42] *Іналджик Г.* Османська імперія: Класична доба 1300 – 1600. Київ, 1998. С. 93.

[43] *Там само*. С. 93.

[44] *Mikhail A.* The Animal in Ottoman Egypt. Oxford, 2014. P. 120.

елефантерії в провінціях. Мабуть, така служба була створена і в Белграді, після його захоплення османцями в серпні 1521 р. Там за свідченням відповідних зображень, у середині XVI ст., турецький султан Сулейман I, якого згодом прозвали «Законодавцем», проводив жорстокі страти за допомогою слонів (рис. 2). Як вже зазначалося вище, Мустафа Наїма розповідав про те, що вже перебуваючи на Дунаї з армією, Осман II, у свою чергу, також організував аналогічні жахливі страти захопленим на морі в полон запорожцям, під час яких «дехто особисто розстріляв стрілами скількись козаків, тих, хто виявився відступниками – *роздерли на шматки, а ще декого позабивали, розтоптавши слонами* (курсив наш. – А. Ф.)»[45]. В іншому турецькому наративному джерелі, яке називається «*Газанаме*», також про це говориться, що деяких вищеназваних бранців страчували «на березі річки, де їхні тіла були розтоптані ногами роздратованих слонів»[46].

Стосовно виду тварин, з яких складалася османська елефантерія під Хотином у 1621 р., то в писемних джерелах знаходимо про це конкретну інформацію тільки у Я. Собєського. Він повідомляв, що «кровожерний молодий тиран (султан Осман. – А. Ф.) привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами»[47].

Як бачимо, сеймовий комісар у своїх мемуарах говорить, що бойові слони турків належали до африканського виду. Проте, відомості з актових документів і свідчення зображу-

---

[45] *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу… С. 65.

[46] *Ostapchuk V.* An Ottoman *Ġazānāme* on Ḫalīl Paša’s Naval Campaign against the Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies. 1990. Vol. 14. No 3/4 (December). P. 501.

[47] *Sobieski J.* Pamiętnik wojny chocimskiej / Przełoż. Wł. Syrokomla. Petersburg, 1854. S. 22; *История Хотинского похода Якова Собеского (1621)* / Пер. с пол. К. Мельник // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. Вып. II. (Первая половина XVII ст.). С. 67.

вальних матеріалів повністю цьому суперечать. З рапортів польських шпигунів видно, що подаровані іранським шахом тварини були скоріше за все азійського виду, оскільки перси ще з часів Ахеменідів й Сасанідів завжди отримували слонів з Індії[48].

Підтвердженням цього є також зображення цих великих тварин на гравюрі «*Війна Польщі з Туреччиною 1621 року*», яку виконав художник Якоб Лауро на замовлення Римської курії, котру було опубліковано у 1624 р., тобто майже по живим слідам цієї визначної історичної події[49]. Автор цієї гравюри, схематично зображуючи театр бойових дій, намагався відтворити головні деталі, щоб його панорама Хотинської війни у основних моментах відповідала життєвим реаліям. Зокрема, художник на лівому березі Дністра поряд з верблюдами зобразив і слонів (рис. 3), яких мали турки в ході цих бойових дій. Безумовно, що саме зображення на гравюрі є надто схематичним, щоб чітко встановити до якого виду належали тварини з османської елефантерії, проте короткі й невеликі вуха та невисокий, у порівнянні з верблюдами, важкий тулуб говорить про азійський вид цих слонів.

Значно більш чітко останню ознаку в будові тіла, характерну саме для цього виду тварин, видно на фрагменті картини, присвяченій запеклим боям під Хотином, відомого фламандського художника Пітера Снаєрса, який з 1628 р., перебуваючи при дворі Габсбургів, виконав її, по суті, на основі гравюри Лауро[50]. На полотні баталіст показав на задньому плані від османської артилерійської батареї слонів та верблюдів (рис. 4), що спокійно пасуться на лівому березі вищеназва-

---

[48] *Дмитриев В. А.* «Персы получают их из Индии», или почему парфяне не использовали боевых слонов? // Метаморфозы истории. Псков, 2013. № 4. С. 164-168.

[49] *Żygulski jun. Zd.* Sławne bitwy w sztuce. Warszawa, 1996. S. 108-109.

[50] *Федорук А.* Хотинська битва… С. 63.

ної річки. Зображені на картині слони за своєю морфологією повністю відповідають азійському виду цих великих тварин.

Що ж до кількості й спорядження слонів, які входили до складу елефантерії в армії султана Османа II, то у наявних писемних джерелах, а також зображувальних матеріалах і археологічних артефактах, можна знайти досить суперечливі дані про чисельність цих великих тварин та необхідні цінні відомості, які стосуються їхнього різного функціонального екіпірування у період Хотинського походу. Приміром, утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький, у розташуваннях польсько-литовського війська 16 липня 1621 р. свідчив: «слонів чотири, що нині носять намети, а перебравшись через Дунай ті чотири слони мають носити напнуте на них турецьке шатро і повсякчас [будуть до цього] готові, і вдень, і вночі»[51]. Натомість, шляхтич Ян Чаплінський у своєму листі до Єжи Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. писав, що «верблюдів, буйволів у війську неприятельському велика сила, але слонів є 8»[52]. А в «*Подорожніх замітках*» Симеона Лєхаці, які датуються приблизно другою чвертю XVII ст., про цих тварин на озброєнні турків взагалі просто говориться, що у «[війську] Османа були і слони», без жодного зазначення їхньої кількості[53].

Такі розбіжності у повідомленнях сучасників Хотинської війни 1621 р. можна з одного боку пояснити різною їхньою поінформованістю, а з іншого – станом збереженості самого актового документу чи наративного джерела. Найбільше довіри з наведених свідчень заслуговують дані Вороцького, котрий сам на власні очі бачив цих великих тварин у султанській армії, до того ж вони знаходять підтвердження у донесеннях й

---

[51] *Жерела до історії України-Руси*: У 16-ти т. Львів, 1908. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. С. 226.

[52] *Kopia listu od pana Czaplińskiego do Jerzego Radzimińskiego 1 Octobris z obozu pisanego (Chocim 1621) // Malewska H.* Listy staropolskie z epoki Wazów. Warszawa, 1959. S. 215.

[53] *Лехаци Симеон.* Путевые заметки / Пер. М. О. Дарбиняна. Москва, 1965. С. 255.

інших очевидців, що частково вже наводилися вище. Лист Чаплінського дійшов до нас у копії, тому важко стверджувати яке саме число слонів фігурувало в його оригіналі, можливо, у ньому воно було зовсім іншим. Цей шляхтич також був активним учасником запеклих боїв під Хотином, тому бачив діяльність османської елефантерії у продовж них на власні очі, бо подає стосовно неї й інші цінні відомості, про які будемо говорити далі. Щодо записів Симеона, то незважаючи на те, що факти подані ним є часто у дещо перекрученому вигляді, відсутнє точне їх датування, місцями порушується хронологічна послідовність викладу подій, вони усе ж мають певну цінність як свідчення, якщо не завжди очевидця, то в усякому випадку сучасника зазначених бойових дій. Отож, у елефантерії армії Османа II налічувалося чотири азійських бойових слони, які турецький султан отримав у подарунок від перського шаха Аббаса в листопаді 1620 р. Саме цю цифру прийнято в сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії[54].

Проте, зазначене число цих великих тварин означало не тільки їхній кількісний показник, що перебував на озброєнні у османців, воно, мабуть, відображало і стан чисельності окремих слонових тактичних одиниць, з яких складався такий екзотичний рід військ як елефантерія. Так, ще у давньоіндійському політичному й економічному трактаті «*Архашастра*», котрий приписують брахману Каутільї, говориться, що на 1 слона приходилося 15 піхотинців або 5 вершників[55]. Отож, ця сукупність воїнів на чолі з бойовим слоном становили у давньому індійському війську окремий підрозділ.

Проте в елліністичний час, коли елефантерія потрапила і на європейські терени, її внутрішня організація зазнала корінних змін. За повідомленням «*Тактики*» грецького мислителя Асклепіодота: «при слонах начальник одного слона

---

[54] *Tretiak J.* Historia wojny Chocimskiej… S. 76, 234; *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 96.

[55] *Архашастра или наука политики* / Пер. с санскр. В. И. Кальянова. Москва; Ленинград, 1959. С. 423.

називається «зоарх», двох же – «терарх», а з'єднання – «терархія», «епітерарх» же – [начальник] чотирьох [слонів], а з'єднання – «епітерархія», «іларх» же [начальник] восьми [слонів], а шістнадцяти – «елефантарх», «керарх» же – [очолював з'єднання] із тридцяти двох [слонів], а [начальник їх] подвійного числа – «фалангарх» і [їх] з'єднання назвуть одноіменно кожному начальству»[56].

З наведеної цитати античного філософа видно, що елефантерія в арміях великих елліністичних держав отримала струнку внутрішню організацію, яка робила її більш зручною в управлінні у воєнних умовах. Далі, після деякої перерви, вона, частково зберігаючи елліністичні особливості у поєднанні з індійськими традиціями, знову появилася у арміях Сасанідського Ірану[57].

Після арабського завоювання цей екзотичний рід військ більше майже не використовувалися персами на війні. Пізні згадки про слонів на озброєнні останніх – цих великих тварин, які в давнину традиційно уважалися «царськими», – переслідували не стільки військову мету, скільки повинні були продемонструвати високий статус влади правителя, котрі у такий спосіб нагадували усьому Сефевідському Ірану та сусіднім народам про державну велич персів[58]. Того можна припустити, що іранський шах Аббас I подарував молодому турецькому султану цілу «епітерархію» бойових слонів, яка у свою чергу складалася з двох «терархій» та чотирьох «зоархій» (рис. 5).

Про військове спорядження цих великих тварин у армії Османа вже частково говорилося вище. У актових документах і наративних джерелах найчастіше вказується факт, що на

---

[56] *Нефедкин А. К.* Асклепиодот. Тактическое искусство // *Para Bellum*. Военно-исторический журнал. 2004. № 2 (22). С. 21.

[57] *Банников А. В.* Эпоха боевых слонов… С. 317-362; *Банников А. В., Попов А. А.* Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье… С. 135-147.

[58] *Горелик М. В.* Шагающие крепости // Вокруг света. 1976. № 1. С. 44.

їхніх спинах були розташовані спеціальні «намети» або «шатро»[59].

Щоб краще уявити як це виглядало в реальності, необхідно розглянути відповідні археологічні та зображувальні матеріали, котрі датуються XVII – XVIII ст. Зокрема, на фрагменті керамічної кахлі, знайденої в районі села Громи, що біля Умані, зображено бойового слона (рис. 6, 1). Зберігся вигляд його голови та передньої частини тулуба. На спині тварини зображено паланкін, на голові сидить погонич. В останнього в руках анкус – загострене стрикало для управління слоном, за його спиною у нього сагайдак з луком і стрілами, а над головою мусульманський символ – півмісяць. Над фігурами зображених тварини та людини пояснювальний напис кириличним шрифтом: «СЛОН», а внизу – частина збереженої дати: «16…» (рис. 6, 2).

Зрозуміло, що походження даного зооморфного сюжету є тісно пов’язано зі східною традицією, але має у сучасній науковій літературі різну інтерпретацію. Так, ще за припущенням вітчизняного мистецтвознавця О. Р. Тищенко: «на уманському фрагменті зображено бойового слона – мотив, взятий з подій XVII ст. (вторгнення турків на Україну)»[60].

Більш конкретну версію щодо походження цієї кахлі висловила українська дослідниця О. П. Діденко, на думку якої, зображений мотив безпосередньо пов’язаний із перебігом Хотинської війни 1621 р.[61]. Однак, вітчизняний археолог Д. П. Куштан, заперечуючи попереднє припущення, стверджує, що зображений екзотичний зооморфний сюжет «має прямі аналогії у російському народному (лубочному) живо-

[59] *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r.* ... S. 178; *Жерела до історії України-Руси...* С. 226; *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

[60] *Тищенко О.* Найдавніші українські кахлі (XIV – XVII ст.) // Образотворче мистецтво. 1979. № 3. С. 25.

[61] *Діденко О.* Орнаментація кахлів пізнього середньовіччя на матеріалах з Уманщини // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 1999. Вип. 8. С. 91.

писі XVII – XVIII ст., а саме з картинками типу «Сильний звір слон землі Персидської»[62].

З останнім твердженням важко погодитися через те, що воно не знаходить необхідного підтвердження як у самому зображенні, так і в наведених до нього відповідних аналогіях[63]. Так, погонич зображений на фрагменті будівельної кераміки одягнутий у головний убір сфероконічної форми, що дає можливість його інтерпретувати не інакше як шолом, а інший вигляд деталей одягу з луком і стрілами, скоріше за все, є складовими частинами повного обладунку, в який він був закутий. Єдина композиційна неточність цього мотиву полягає у тому, що озброєна людина сидить на голові, а не шиї слона. Проте, мілітаризований вигляд погонича, дає підстави говорити, що наведений сюжет пов’язаний з нічим іншим як із запеклими боями під Хотином.

Крім того, ще одне виявлене не менш цінне зображувальне джерело подає дуже цікаву інформацію стосовно екіпіровки бойових слонів, що були на озброєнні османців. Мова йде про серію цікавих турецьких графіті, котрі було зображено на зовнішньому фасаді Константинопольських (Бендерських) воріт Хотинської фортеці, що з’явилися, напевно, після 1713 р. Серед них чітко проглядається фігура слона з паланкіном на спині, в котрому сидить погонич з анкусом в руках, який керує твариною (рис. 7).

Як відзначила у своїй публікації В. В. Калініченко: «поява цього зображення зрозуміла, адже слони використовувались османською армією ще у війні 1621 р.»[64]. На жаль, оригінали

---

[62] *Куштан Д.* Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. 2010. Вип. 10 (13). С. 46, рис. 1.

[63] *Ровинский Д. А.* Русские народные картинки: В 2 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. С. 40-41.

[64] *Калініченко В.* До питання дослідження графіті Бендерських воріт Хотинської фортеці // Нові дослідження пам’яток козацької

цих графіті не збереглися до наших днів, тому доводиться покладатися на їхній малюнок, зроблений російськими військовими у кінці XVIII ст.[65].

Безумовно стверджувати, що усі замальовані деталі на графіті зі слоном є у всьому повністю точними, неможна. Проте, вона знаходить певну аналогію із вищенаведеним зображенням на фрагменті керамічної кахлі, що робить її цінним інформативним джерелом. Зокрема, на графіті погонич також одягнутий у сфероконічний шолом, мабуть, із пластиною для захисту носа. Відмінністю цього графіті є те, що на ньому чітко зображений бойовий слон азійського виду, для якого характерні невеликі вуха та невисокий важкий тулуб. Неточність у цьому зображенні, як і в попередньому, полягає у тому, що погонич слона показаний у паланкіні, а не шиї цієї великої тварини.

Показаний на обох зображеннях паланкін є нічим іншим як типова індійська хауда – своєрідне сидіння, яке часто було накрите спеціальним балдахіном (рис. 8). Виготовлялася остання з дерева і мала коробкоподібну форму. Їздили в таких сидіннях представники дуже заможної знаті. В передній, більш високій частині хауди знаходилося місце для правителя, а позаду на низькому сидінні розміщувався його тілоохоронець або ад’ютант. Перед сидінням на шиї тварини сидів погонич, котрий нею керував, застосовуючи анкуш[66].

При цьому, слід зазначити, що особливої різниці між бойовою хаудою і тою, яка використовувалась у мирний час фактично не було. Останнє вдало показано на могольській

доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 370, рис. 2 а.

[65] Автор висловлює щиру вдячність кандидату історичних наук, провідному науковому співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Ю. В. Мисько за можливість ознайомитися з цим рідкісним малюнком, без якого було б неможливе написання відповідної частини цього матеріалу.

[66] *Kistler J. M.* War Elephants… P. 15-17; *Nossov K.* War Elephants… P. 16.

мініатюрі, яка зображає момент наступу армії падшахзаде Дара Шукоха у генеральній битві при Самугарсі (29 травня 1658 р.), біля Агри (рис. 9).

До речі, французький мандрівник, лікар Франсуа Берньє, який, залишив про його живописний опис, у якому демонструється поведінка названого претендента на трон імперії Великих Моголів[67], що сидів на бойовому слоні у відкритій хауді. Так, він зазначив, що «коли дощ припинився, знову загуркотіли гармати, і тут появився Дара на прекрасному цейлонському слоні. Він наказав розпочати атаку по всьому фронту; сам він рухався посеред великого загону кавалерії прямо на ворожу артилерію, котра сміливо зустріла його, убила довкола нього безліч людей і викликала замішання не тільки у загоні, яким він командував, але також і в інших загонах кавалерії, що слідували за ним. Однак, коли армія побачила, що Дара й далі сидить на слоні, не збирається відступати і з впевненістю дивиться навколо себе, роблячи руками знаки, щоб усі йшли вперед і слідували за ним, – замішання пройшло. Кожний зайняв знову своє місце в строю і просувався вперед тим самим кроком, що і він. Однак, перш ніж Дара впритул підійшов до неприятеля, його зустрів другий залп артилерії, котрий знову вніс великий безлад в його лави і змусив багатьох відступити. Дара однак не втратив цілковитого самовладання, тримався твердо, надихав своїх людей і увесь час рукою подавав їм знак слідувати за ним і рухатися вперед швидше, не гаячи часу. Рішуче просуваючись, він прорвав фронт артилерії, зламав ланцюги і звільнив від них гармати, вступив у табір і обернув на втечу і верблюдів, і піхоту, і все, що йому зустрілося на шляху, і

---

[67] Мова тут йде про велику міжусобну війну 1657 – 1661 рр. в Могольській імперії. Докладніше про неї див.: *Sarkar J. N.* History of Aurangzib. Vol. 2. War of Succession. Calcutta, 1912. P. 1-300; *Hansen W.* Pawi tron. Dramat Indii Wielkich Mogołów / Przeł. J. Schwakopf. Warszawa, 1980. S. 185-338.

проклав прекрасний шлях для кавалерії, що слідувала за ним»[68].

З наведеного уривку вищезазначеного наративного джерела видно, що відкрита хауда, розташована на спині бойового слона, була дуже важливою для безпосереднього управління великою армією на полі бою. При цьому, воєначальник, який сидів у такому сидінні на спині великої тварини виконував подвійну функцію: командуючого і знамена, оскільки воїни завжди бачили перед очима свого керівника і його слона, і коли з якихось причин цей важливий об'єднувальний для них символ зникав, вони уважали, що битву програно, і зазвичай починали розбігатися з бойовища[69].

Відомо, що менш знатні особи зазвичай їздили прямо на кольоровій попоні – великому квадратному килимі, якою покривалась спина тварини і утримувалась за допомогою канатних підпруг або ланцюгів[70]. Про те, що такий спосіб їзди практикувався у турків свідчать відповідні зображувальні матеріали, які чітко це ілюструють. Зокрема, на гравюрі данського художника Мельхіора Лорка показаний бойовий слон при дворі султана Сулеймана, на спині якого сидять погонич і прапороносець (рис. 10).

Необхідно зазначити, що усі деталі цього зображення є досить точними, оскільки сам гравер у 1556 – 1559 рр. перебував при султанському дворі в Стамбулі у складі посольства німецького короля Фердинанда I[71]. Зауважимо, що обидві особи на спині тварини зображені у цікавих головних уборах, які були характерні для єгипетських мамлюків. До того ж в останніх був певний досвід використання бойових слонів. Тому можна припустити, що вони появилися на озброєнні

---

[68] *Бернье Франсуа.* История последних политических переворотов в государстве Великого Могола / Пер. с фр. Б. Жуховецкого и М. Томара. Москва; Ленинград, 1936. С. 86.

[69] *Горелик М. В.* Шагающие крепости… С. 44.

[70] *Nossov K.* War Elephants… P. 15.

[71] *Fischer E.* Melchior Lorck i Tyrkiet. København, 1990. S. 19-20.

армії Сулеймана I після османського завоювання Сирії, Єгипту та Хиджазу в 1516 – 1517 рр.[72].

Цікавою деталлю на гравюрі М. Лорка є також те, що на спині слона поряд з погоничем сидить не просто воїн, а прапороносець. З цього можна зробити висновок, що зображена велика тварина використовувалась як командний пункт, з котрого також здійснювалося безпосереднє управління військовими підрозділами.

Так, ще в «Архашастрі» зазначалося, що «сигнали для війська (воєначальник) повинний встановлювати за допомогою музичних інструментів, *знамен і прапорців* (курсив наш. – А. Ф.) – коли слід стояти на місці, наступати і йти в атаку»[73]. Значення прапорів та різних штандартів, як засобу військової сигналізації, під час битви у ті часи було дуже великим. Якщо знамено спокійно майоріло над бойовими лавами – значить все проходить успішно, а якщо зникало або падало у всіх на очах – це означало поразку.

Останнє було особливо помітно, коли прапор височів на якомусь підвищенні, котре розташовувалось перед усією армією. Слон для такої ролі підходив чи не найкраще, оскільки штандартом розташованим на ньому можна було не тільки координувати рух військових підрозділів, але й вказувати напрямок головної атаки усій армії. Тому зображення прапороносця на цих великих тваринах достатньо часто показано на пізньосередньовічних індійських мініатюрах (рис. 11).

Мабуть, ця військова традиція, котра через Сефевідський Іран прийшла з імперії Великих Моголів, стала використовуватися і в Османській імперії. Свідченням цього стало зображення бойових слонів на емблемах 43-ї та 79-ї *орта джемаат* (або *орта яябаши*) яничарського корпусу[74]. Вони були

---

[72] *Иванов Н. А.* Османское завоевание арабских стран. 1516 – 1574. Москва, 2001. С. 43-58.

[73] *Архашастра или наука политики…* С. 149.

[74] *Николле Д.* Янычары (Серия: элитные войска) / Пер. с англ. А.В. Красулиной. Москва, 2004. С. 21.

найстарійшими підрозділами в корпусі, що робило їхніх воїнів «першими серед рівних» поміж іншими яничарами.

Згідно з припущеннями М. Є. Шлапак та Ю. В. Мисько, слона з погоничем і паланкіном зображеного на графіті XVIII ст. з вище названих воріт Хотинської фортеці, можна уважати за емблему одної з вказаних *орта джемаат* яничарського корпусу, що в ній перебували[75]. Проте, слід зауважити, що на останніх зображено цих великих тварин з кольоровими попонами на спинах без паланкінів (рис. 12). Крім того, на слоні з емблеми 43-ї *орта джемаат* показаний трикутний прапор, аналогічний знамену на вище указаній могольській мініатюрі. Тому однозначно стверджувати, що графіті зі слоном має прямий стосунок до одного із зазначених підрозділів яничарів, з упевненістю не можна.

Інше питання: чому на емблемах 43-ї та 79-ї *орта джемаат* було зображено саме цю велику тварину? Цілком можливо, що яничари саме цих підрозділів виконували якісь супроводжувальні функції щодо слонів[76], якщо вони брали участь в активних бойових діях.

Згадка в «Архашастрі» про музичні інструменти в підрозділах елефантерії також знаходить відповідні турецькі аналогії. Зокрема, у великій битві під Мохачем, яка відбулася 29 серпня 1526 р., султан Сулейман віддав своїй армії наказ розпочати наступ на ворога. Перед самою атакою османський військовий оркестр почав виконувати різні бойові марші.

---

[75] *Шлапак М.* Янычарские символы в крепостях Молдавии // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Київ, 2008. Вип. 17. С. 348; *Мисько Ю.* Турецькі символи на стінах Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайдлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайдля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. Чернівці-Вижниця, 2011. С. 351-352.

[76] Можливо, на них покладалися функції по охороні цих тварин, а під час бойових дій, подібно як індійські «вартові стоп», їхні підрозділи закріплювалися за слонами. Про допоміжні підрозділи в елефантерії див.: *Nossov K.* War Elephants… P. 19.

Звуки барабанів, нав'ючені на спини бойових слонів і верблюдів, розносилися в усі боки. За давньою традицією виконання бойових маршів не припинялося до кінця битви[77].

Як зазначав у своїх працях М. А. Алекберлі, султан Осман II носив панцир Сулеймана I й намагався у всьому його наслідувати. Рішучістю він не поступався своєму видатному попереднику[78]. Можливо, план великого Хотинського походу передбачав повторення успіху останнього у завоюванні Угорщини в 1526 р., що у головних рисах простежується в діяльності молодого турецького правителя. Того у його армії, за свідченнями Наїми, також були присутні чотири «дужих слони, навантажені барабанами»[79].

Як і майже сто років до того, під Мохачем, 28 вересня, коли проводився генеральний штурм ворожих укріплених позицій, за повідомленням «Кам'янецької хроніки», «сам султан сидів на узвишші за Хотином, яке називають Городищем. Там був зведений трон із балдахіном, а навпроти на двох слонах четверо музикантів били в барабани і грали на зурнах»[80]. На жаль, поверхові археологічні обстеження багатошарового пагорбу Городище (урочище Замчисько) (рис. 13), розташованого за 2,5 км на північний схід від Хотина, які були проведені Л. П. Михайлиною, С. В. Пивоваровим, В. О. Сандуляком і М. В. Ільківим влітку 2011 р., не дали бажаних результатів. Виявити якісь рештки, пов'язані з

---

[77] *Nicolle D.* Hungary and the fall of Eastern Europe, 1000 – 1568 (Men-at-Arms Series, 195). Oxford, 1988. P. 13; *Minahan J. B.* One Europe, many nations: a historical dictionary of European national groups. Westport, 2000. P. 311.

[78] *Алекберли М. А.* Хотинская война… С. 73; *Алекберли М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии... С. 177.

[79] *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу… С. 63.

[80] *«Кам'янецька хроніка»* складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом / Підг. до друку Я. Тучапський // Жовтень. 1985. № 4. С. 103.

розташуванням тут ставки султана Османа і його елефантерії, поки що не вдалося[81].

Ще відомо, що окрім барабанів, османці використовували у своїй елефантерії також і сигнальні підвісні інструменти, зазвичай виготовлені із сталі чи бронзи. Так, анатолійський вершник Мехмет, який потрапив у полон 2 вересня 1621 р., свідчив, що у них «слонів чотири, на яких [розташовані] великі дзвони для [подавання] знаків, коли військо йде»[82]. За версією, яку свого часу висловив польський історик Ю. Немцевич, згадані ударні музичні інструменти були повішені у спеціальних вежах, розташованих на спинах тих великих тварин[83]. Важко однозначно сказати як мали виглядати вежі на котрих розташовувались дзвони, але можна припустити, що сигнали подавалися ними зі слонів тоді, коли турецькі військові підрозділи рухалися у похідному порядку.

Про можливі перспективи бойового застосування слонів османцями у війні 1621 р. вперше знаходимо конкретні відомості у вже згаданого вище полоненого вершника Мехмета, котрий вказав, що «можна на них гармати невеликі польові возити»[84]. Для приклада, в Індії стрільбу зі слонів з ранніх зразків вогнепальної зброї практикували вже у другій половині XV ст., коли там вона почала активно використовуватися.

Зокрема, тверський купець Афанасій Нікітін, який у 1471 – 1474 рр.[85] здійснив свою відому подорож, повідомляв: «А бой

---

[81] *Ільків М.* Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам'ятка та важливий турецький воєнний об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 88-90, рис. 1.

[82] *Жерела до історії України-Руси*… С. 234.

[83] *Niemcewicz J. U.* Dzieje panowania Zygmunta III. Wrocław, 1836. T. III. S. 224.

[84] *Жерела до історії України-Руси*… С. 234.

[85] *Семенов Л. С.* Хронология путешествия Афанасия Никитина // Хожение за три моря Афанасия Никитина / Отв. ред. Я. С. Лурье, Л. С. Семенов. Ленинград, 1986. С. 107.

их все слоны… да оболочат ихъ в доспѣхъ булатный, да на них учинены городъкы, да и в горотъкѣ по 12 человѣкъ в доспѣсех, да все с пушками да стрелами»[86]. Спостерігаючи за парадним виїздом бахманідського султана він писав, що у ньому брало участь «триста слоновъ наряженных в булатных в доспѣсех да с горотко, да и городкы окованы, да в гороткых по 6 человѣкъ в доспѣсех, да с пушками да с пищалми, а на великомъ слонѣ 12 человѣкъ»[87]. Однак, у похід на сусідню індуську державу Віджаянагар, за свідченнями Нікітіна, відправилась султанська армія, у складі котрої було лишень 100 тварин «з городкы да в доспѣсехъ, а на всякомъ слонѣ по 4 человекы с пищалми»[88].

Вказані тверським купцем гармати, які широко використовувались у бахманідській елефантерії, належали до легкої ствольної артилерії. Цей тип вертлюжних гармат (рис. 14) називався «гаджнал», що у перекладі означало «слоновий ствол», поодинокі екземпляри котрої дійшли до наших днів. Зазвичай на слоні розташовували один великий або два невеликих «гаджнали». Калібр цих легких гармат становив 40 – 65 мм[89].

Проте питання про кількість осіб артилерійської обслуги на бойових слонах тісно пов'язано з іншим аспектом, – це число воїнів, що могла битися у такому випадку на цих великих тваринах. На перший погляд, усе зрозуміло: на слоні могло сидіти всього декілька людей з різною вогнепальною зброєю, але наявні писемні звістки малюють більш складну картину. Так, вже згаданий вище один з королівських шпигунів, який спостерігав за виступом турецьких військових частин зі Стамбула у кінці 1621 р., повідомляв, що на кожному

[86] *Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466 – 1472 гг.* / Отв. ред. В. П. Адрианова-Перетц. Москва; Ленинград, 1958. С. 16.

[87] *Там само*. С. 24.

[88] *Там само*. С. 26.

[89] *Irvine W.* The army of the Indian Moghuls: its organization and administration. London, 1903. P. 135; *Iqtidar Alam Khan*. Gunpowder and Firearms: Warfare in Medieval India. New Delhi, 2004. P. 93-94.

слоні їхало по 15 осіб[90]. Натомість, польський поет Вацлав Потоцький у своїй поемі «*Хотинська війна*» зазначив, що у боях на османських слонах «кожна вежа стрільців по тридцять включала»[91].

Зрозуміло, що обидва наведених свідчення є не рівнозначними, оскільки у першому випадку мова йде про кількість осіб на цих великих тваринах під час урочистої процесії, а в другому – у ході бойових дій. Однак, повідомлення останнього інформатора про три десятки воїнів на кожному слоні слід визнати художнім перебільшенням, бо аналогів подібному числу осіб на таких тваринах не спостерігається в інших писемних джерелах.

З описів Афанасія Нікітіна видно, що у загальній інформації про бахманідську елефантерію максимальна кількість (дванадцять) воїнів, яка розміщувалася в «городках», озброєна ствольною пороховою зброєю. Тоді як в урочистій процесії на слонах було по шість воїнів, також озброєних «пушками» та «пищалями», і лише на самій великі тварині сиділо 12 осіб.

Проте, коли ті самі слони «в доспіхах» вирушили на війну, то на кожному з них було лише по чотири «пищальники» у вежі. Отже, можна припустити, що під час урочистих процесій, які демонстрували силу і могутність армії, на кожного слона садили максимально можливу кількість воїнів, котрих бачив тверський купець і польський розвідник. У реальних бойових діях кількість осіб на тварині була за чисельністю більш або менш стандартною – від трьох до шести воїнів,ураховуючи погонича. Саме три особи артилерійської обслуги показано і в сучасних реконструкціях «гаджналів» бірманської армії (рис. 15) у битві при Аюттхаї в січні 1549 р., що показані у таїландському фільмі «Легенда про Суріотай».

---

[90] *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r.* ... S. 178.

[91] *Potocki Wacław.* Wojna Chocimska. Poemat w 10 częściach. Warszawa, 1880. S. 173.

Інформацію стосовно прямого застосування турками слонів у запеклих боях під Хотином знаходимо тільки у двох писемних звістках. Зокрема, у вже згадуваній копії листа Я. Чаплінського вказується, що з тих слонів «одного з гармати убито»[92]. Однак, польський шляхтич не вказав, коли саме, у продовж тривалого перебігу бойових дій, це відбулося.

Інше повідомлення про залучення цих великих тварин у генеральному штурмі османцями польсько-литовських і запорозьких укріплених позицій 28 вересня 1621 р. знаходимо в «*Історії Хотинської війни*», яку написав Ованес Каменаці. Так, він говорить, що в той день їхні «воєначальники і командири з великою обережністю почали готувати вершників і піхотинців – турків, богданійців, мінтейців, румелійців, боснійців, анатолійців, татар і усі племена, що з'явилися здалеку, поки ніхто не залишився у таборі, крім 2000 солаків – близьких до султана, 4000 яничарів і стільки ж секироносців, тобто балтаджи. Усе ж *інше військо Осман разом із слонами направив на християн* (курсив наш. – А. Ф.), говорячи: «Те що повинно статися – станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі одночасно загините». … Сам же Осман піднявся на високий горб позаду Хотина, котрий називається «Городищем», і було перед ним два слона, а на слонах чотири сурмачі і співці та різноманітні музичні інструменти, щоби його розважати»[93].

З повідомлення Ованеса видно, що турецький султан кинув на ворожі розташування усі наявні в нього військові підрозділи, у тому числі й цілу «терархію», або дві «зоархії» своєї елефантерії. Проте, уже під кінець дня, зазнавши чималих втрат, деморалізовані та втомлені османські підрозділи відступили до свого табору.

---

[92] *Kopia listu od pana Czaplińskiego do Jerzego Radzimińskiego…* S. 215.

[93] *«История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого* / Пер. с древнеарм. К. Н. Юзбашяна // Историко-филологический журнал. 1958. № 2. С. 274-275.

За свідченнями хроніки Мустафи Наїми, «у цій брані з боку ісламу пало багацько люду та коней, а ще чимало вкрилося ранами»[94]. Загибель значної кількості коней вказує, що у цьому запеклому штурмі брала активну участь не тільки турецька піхота, але й кавалерія.

У «*Кам'янецькій хроніці*» говориться, що османці «того дня до ночі атакували дев'ять разів як піші, так і кінні»[95]. Використання турками значних кавалерійських мас у генеральному штурмі 28 вересня частково може пояснити і необхідність участі в ньому слонів. Вище, на прикладі битви при Самугарсі, вже було продемонстровано важливе значення цих великих тварин для керівництва значними за чисельністю підрозділами кавалерії на полі бою під час масованої атаки.

В останнє про османських слонів під Хотином повідомляється у зв'язку із завершенням воєнних дій. Окремі автори щоденників про події 1621 р. говорять, що насамкінець, після укладення миру, турецький султан подарував королевичу Владиславу слона, а той, у свою чергу, підніс йому коштовно оздоблену рушницю[96]. При цьому, чітко вказується, що Осман II подарував тільки одну велику тварину.

Однак, в записках Симеона Лєхаці про це знаходимо інші відомості, а саме: «Після довгих переговорів вони (султан і королевич. – А. Ф.) поклялися в союзі та дружбі. Осман надіслав королевичу дорогі подарунки, а також живих слонів, той йому теж віддячив подарунками»[97]. Як бачимо, вірменський мандрівник говорить, що Владиславу були подаровані, напевно, усі слони, які ще були в розпорядженні турецького султана. На жаль, усі ці дані, через їх поодинокість, важко перевірити. Проте, через відсутність необхідних джерельних

---

[94] *Наїма Мустафа.* Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу… С. 78.

[95] *«Кам'янецька хроніка»* складена Агопом… С. 103.

[96] *Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wołoszech pod Chocimem, 1621* // *Biblioteka Raczyńskich*. Rkps. № 139. S. 294.

[97] *Лехаци Симеон.* Путевые заметки… С. 260.

відомостей, поки що не вдалося простежити подальший шлях цього подарованого королевичу слона чи слонів.

У підсумку, слід відзначити, що питання, яке стосується участі турецької елефантерії у подіях Хотинської війни 1621 р., потребує й надалі детального вивчення, оскільки залишаються ще як писемні документи, так і речові джерела, котрі можуть пролити більше світла на цей аспект. Розширення кола історичних джерел дасть можливість ще чіткіше вималювати картину, яка стосується можливості використання бойових слонів Османа II в період Хотинській війні 1621 р.

Втім, уже можна говорити, що загальна кількість тварин, у розпорядженні султана, була невеликою, більшість документальних та наративних повідомлень вказують усього на чотири слони, які складали окремий військовий підрозділ. Чисельність останнього дає підстави припустити, що він мав відповідну організацію.

Наявні стислі повідомлення з писемних джерел і матеріали іконографії й археологічних досліджень свідчать про стандартне військове спорядження цього підрозділу османської елефантерії. Зафіксовані на цих бойових слонах спеціальні «намети» або «шатра» були, скоріше за все, типовими індійськими хаудами, які турки запозичили з воєнної культури народів Індостану. З допомогою таких своєрідних сидінь, накритих балдахіном, султанські воєначальники могли виконувати необхідні командні функції при веденні активних воєнних дій, подаючи своїм військовим підрозділам відповідні команди і знаки, використовуючи різні засоби сигналізації. Крім того, завдяки такому спорядженню й самі тварини, за необхідності, могли перетворюватися на окремі бойові одиниці, оскільки на кожному слоні міг розміститися екіпаж відповідної чисельності.

Наразі, однозначно стверджувати, які саме бойовій функції виконували турецькі слони під Хотином, неможливо. Можна лише констатувати, що вище наведені стислі джерельні свідчення про їх використання під час генерального штурму польових укріплень польсько-литовського і запорозького табо-

рів, вказують на факт активного застосування цих великих тварин на полі бою.

Ілюстрації:

Рис. 1. Шах Аббас I.
Гравюра Д. Кустоса (1600 – 1602 рр.).

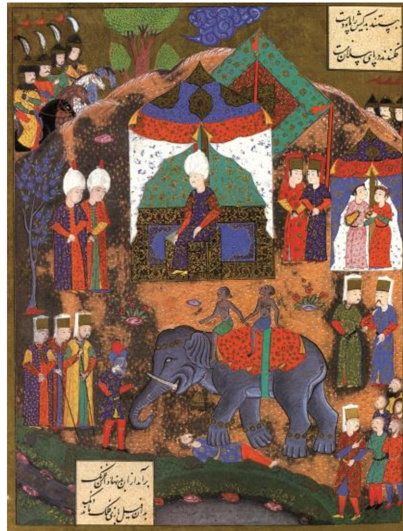

Рис. 2. Страта полоненого за допомогою слона при дворі Сулеймана I в Белграді. Турецька мініатюра середини XVI ст.

Рис. 3. Слони і верблюди армії Османа II. Фрагмент гравюри Я. Лауро (1624 р.).

Рис. 4. Турецькі слони і верблюди.
Фрагмент картини П. Снаєрса (після 1628 р.).

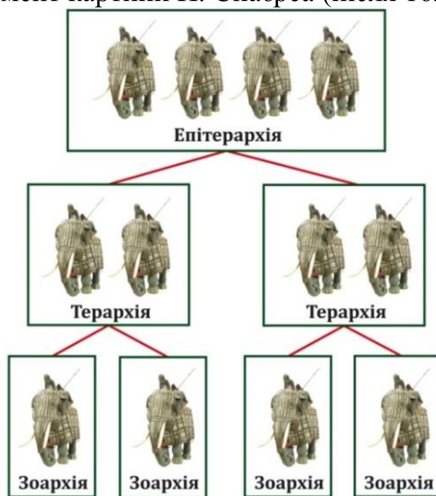

Рис. 5. Внутрішня організація турецької елефантерії у війні 1621 р.

Рис. 6. Слон з погоничем і паланкіном на спині. Зображення на кахлі XVII ст. з села Громи: 1 – фото; 2 – промалюнок.

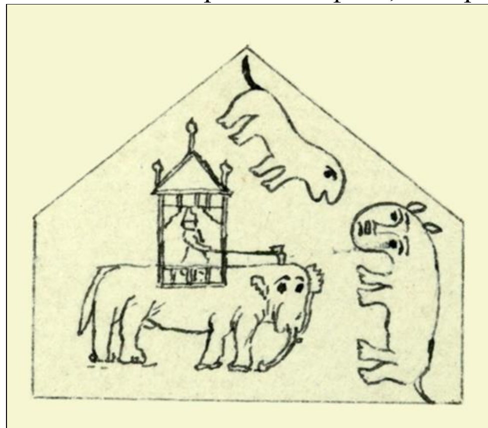

Рис. 7. Слон з погоничем і «паланкіном» на спині. Зображення на зовнішньому фасаді Константинопольських (Бендерських) воріт Хотинської фортеці XVIII ст.

Рис. 8. Зовнішній вигляд хауди другої половини XVIII ст. Сучасне фото.

Рис. 9. Падшахзаде Дара Шукох на слоні веде свою армію в атаку. Могольська мініатюра середини XVII ст.

Рис. 10. Бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині
при дворі султана Сулеймана I.
Фрагмент гравюри М. Лорка (1557 р.).

Рис. 11. Індійський бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині.
Могольська мініатюра першої половини XVIII ст.

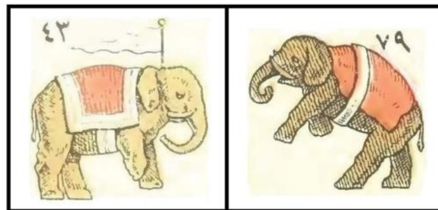

Рис. 12. Зображення слона на яничарських емблемах 43-ї та 79-ї орти джемаат.

Рис. 13. Багатошарова археологічна пам’ятка Дарабани, ур. Замчесько (вигляд з північного заходу).

Рис. 14. «Гаджнал» – індійська легка гармата XVII – XVIII ст. на вертлюзі. Сучасне фото.

Рис. 15. Бірманські «гаджнали».
Сучасне фото.

Хотинські наративи

Дмитро Вирський
(Київ)

Козаки і офіційна історіографія: Хотинська війна 1621 р. і новий образ козаччини у творчості Я.-І. Петриція

У Козаччини XVII ст. до революції 1648 р. знані дві великих міжнародних події, які якісно вплинули на цей історичне явище. Перша – це російська Смута, котра з козацтва як прикордонного явища невеликого формату зробила масовий феномен (здатний конкурувати зі старими елітами). Друга – Хотинська війна 1621 р., яка зробила козацтво загальновідомим в Європі, причому у ролі ледь не головного ворога основного ісламського опонента християнського світу – Османської імперії. Піар козаки отримали тоді величезний – не дивно, що і історіографи ними зацікавилися так би мовити всерйоз.

До речі, річпосполитська історіографія часів Хотинської війни була на підйомі. Вона, власне, якраз тоді стала основним джерелом знань світу про східноєвропейські події. До того часу стереотипом історика (принаймні у межах т. зв. «латинського світу») був італієць. А в середині XVII ст. картину континентальної Європи стали для масового читача малювати здебільшого французи (це виразний прояв використання історіографії «супердержавою»).

Але на 1621 р. річпосполитські інтелектуали могли з повним правом вважати, що вони пишуть для urbis et orbis – міста і світу. Тобто саме їх зусиллями формуються образи і стереотипи, які споживаються повсюдно (усіма, кому до того є справа).

І тут дуже симптоматично, що саме у цей час з’являється посада офіційного історіографа не при монаршому дворі, а в центральному університеті держави – у Кракові. Це був новий

рівень розвитку історіографії Речі Посполитої як «вченого заняття». І, так би мовити, новий рівень рамки об'єктивності, вже менш залежної від кон'юнктури, а більше спрямованої на письмо-творіння sub specio aeterna, з погляду вічності.

Тому творчість першого історіографа краківського університету, до речі уродженця Львова, Яна-Іноцентія Петриція (1592 – 1641) варта акцентованої уваги як сучасних істориків історіописання, так і усіх дослідників того періоду[1]. Бо він

---

[1] *Ян-Іноцентій Петрицій* (1592 – 1641) відомий також як лікар, ритор та педагог. Як історик Петрицій знаний за твором «Historia rerum in Polonia gestarum anno MDCXX» / «Історія справ у Польщі, що відбулися року 1620» (бл. 1622, оповідав про події 1620 р.). Він, доповнений реляцією про Хотинську війну 1621 р. (на базі діаріуша Я. Собеського), удруге-таки виданий під титулом «Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcarum imperatore gesti finitique historia anno MDCXX et MDCXXI» / «Справ у Польщі і особливо війни з Османом турецьким імператором діянь кінцевих історія років 1620 і 1621» (Краків, 1637). У довідниковій літературі (зокрема, «PSB») це видання, зазвичай, помилково датують 1632 р. (напевно, за Естрайхером, у якого є згадка і правильної дати видання – 1637 р., але той бібліограф вважав її новим перевиданням праці 1632 р.). Вірогідно, помилка пов'язана з останньою датою (1632 р.), на якій закінчується оповідання Петриція.

Є вістка, що Петрицій залишив у рукописі аннали до 1628 або 1638 року (не збереглися). У його історіографічному доробку є також праця «Comitia sapientum» / «Зібрання мудрості» (1628), яку вважають за першу на річпосполитському ґрунті спробу синтетичного осягнення всесвітньої історії та культури; а також кілька «промов», що стосувались подій польської історії; та фрагмент опису російської Смути (першої Димитріади) – «Historia Moschovitica», 1641. Друк останнього твору в Кракові було перервано в зв'язку із смертю автора – збереглися, без титульної сторінки, книги I, II та початок III. Уся праця сперта, як припускають, на матеріалах і нотатках батька вченого – знаного професора Краківського університету, лікаря і філософа Себастіана Петриція (1554 – 1627). Власне, С. Петрицій і заповів частину свого маєтку на фундацію посади офіційного історіографа в Краківському університеті (отже, для

для них – творець рамки та інтелектуальних кордонів своєї доби. Цікаво, що і для формування наративного образу української козаччини Петрицій зробив дуже багато.

До речі, новим явищем петрицієвого часу була акцентована інтелектуальна перевага вченого-історика щодо його вельможних кореспондентів-інформаторів. Необхідність таких інформаторів-очевидців тоді вже цілком засвоєна позиція річпосполитської історіографії – ось Йоахим Бєльський мав свого Яна Оришовського, Мартин Пашковський свого Якуба Кимиковського, а Петрицій – свого Якуба Собеського.

Причому, якщо ось у попередньому «історіографічному поколінні» канцлер-гетьман Ян Замойський виправляв-редагував текст про баторіанські війни свого клієнта-історика Рейнольда Гейденстейна (Гайденстайна), то у нашому випадку саме вельможний Якуб Собеський правив свій текст за книжками вченого Петриція. Отже, це новий, і цілком «науковий», стандарт історіописання.

Важливо і те, що твір Петриція про Хотинську війну мав два видання-редакції – так би мовити 1-у (за свіжими враженнями) і 2-у статечнішу – доповнену і розширену. Тобто це був вельми продуманий текст – навіть з опцією урахування всього того, що «заднім умом міцне». Перше видання «Історії справ … 1620 року» вийшло бл. 1622, а друге – 1637 р.

Утім, більшість тексту про козаччину написана ще для 1-го видання. Отже, то виразно постхотинський образ. Він вельми продуманий і явно є результатом аналізу попередньої наративної традиції. Причому, здається, не лише історичної, але й географічної (досить ймовірно, що Петрицій знайомий з деякими мапами і землеописами, які представляли Україну та її сусідів).

Представлення читачам козаків з’являється перед викладом причин війни з турками. У розширеному виданні 1637 р. цей опис зазнав лише незначних стилістичних змін – помітні смислові доповнення зроблені хіба що у викладі проблеми по-

---

Яна-Іноцентія Петриція історіографія – це сімейна справа, як і Й. Бєльський він є образом «спадкового історика»).

ходження козацтва. Новинкою 2-го видання були також характеристики козацьких вождів – Я. Бородавки та П. Сагайдачного – подані поміж оповіддю про перебіг бойових дій під Хотином 1621 р.

За назвами-гаслами параграфів структура «козацького уривку» у тексті «Історії справ» виглядає таким чином:

1) «Роди козаків. Лісовчики».
2) «Запорожці. Запорожців осідки».
3) «З татарами війна».
4) «Поселення Трахтемирів».
5) «Острови Дніпрові займають».
6) «Між островами Томаківка».
7) «Там місце куренів мають».
8) «Інші по укріплених поселеннях розсіюються».
9) «Дніпрові Катаракти».
10) «Пороги».
11) «Запорожців іноді низовцями кличуть».
12) Далекою Волинню Низ зветься».
13) «Козацька дисципліна».
14) «Виправи на Понт».

Загалом весь образ козаччини у Петриція позитивний. Про конфлікти з державним урядом – нічого. Саме таким річпосполитський історик хотів представити козацтво світу.

* * *

Зрештою, оглянемо докладніше кожний параграф. Починає тему козаччини Петрицій із гасла «*Роди козаків. Лісовчики*», де з'ясовує злободенне для 1620-х рр. питання розрізнення козацьких і псевдокозацьких формувань. Автор «Історії» вважає, що «родів» козаків лише два – запорожці та донці, а лісовчиків дехто помилково до козаків відносить (хоча вони подібні козакам за озброєнням і бойовими прийомами).

Далі історик подає короткі відомості про історію формації лісовчиків. Тут столично-польському читачеві нарешті пояснюється, чому лісовчики – то «наше військо», а запорожці – ні. Для Петриція козаки – то квазінезалежний військово-політичний гравець, який сам обирає поле своєї діяльності. Пасаж про те, що вони «часткою землі ніби для жалування

володіють; ані законам, ані королям не підвладні», далебі слід тлумачити як згадку про власну козацьку юрисдикцію «на волості» (Трахтемирів та ін.), хоча, за бажання, його не складно було інтерпретувати і як розуміння існування «удільної» козацької квазідержави[2].

Цікаво, що натомість лісовчики Петриція – люд неосілий, перекотиполе, а це для традиційного суспільства негативна риса. Козаки-землевласники (чи то їх Військо – колективний землевласник), на тлі тих «гулящих», мають в очах такого соціуму виграшнішу позицію.

Про *донців* Петрицій фактично лише згадав (інформація про те, що вони живуть на Дону і підпорядковані Росії-Московії). Інша справа запорожці, яким присвячені 12 наступних гасел-параграфів.

Перше з тих гасел – «*Запорожці. Запорожців осідки*» – розпочинається з географічної прив’язки – герої «виводяться» з низов’їв Дніпра-Борисфена. Стереотипно згадано про характер місцевих степових ландшафтів («Пустельне там усе і ніби без кінця дикі поля тягнуться до обрію»). У Дикому степу і народ живе, зрозуміло, «дикий» і хижий. Він для Петриція, так би мовити, антицивілізаційна (варварська) сила – бродяги (люд «з місць навколо Києва зібраний, там бродить, під іменем козаків згуртований»). І з тих гулящих людей ніхто зайнятися рільництвом на цих родючих землях не спокушається – переймаються вони лише грабунком «усіх, хто є довкола». Це, зрештою, заважає залюдненню того краю.

Утім, головними жертвами козаків є стереотипні кочовики – татари. Про перманентну війну з ними оповідає гасло «*З татарами війна*». Остання для запорожців – «джерело гра-

[2] Того таки 1622 р. К. Сакович у вірші на погреб Сагайдачного твердив, що «Україна» (тут явно Київщина+Брацлавщина) цілою від татар лишається саме через Військо Запорізьке. Отже, і в Петриція про «частку землі» – це може бути вже нова реальність (після Хотину-1621), коли не лише Трахтемирів з Борисполем, але й уся Наддніпрянська Україна починає сприйматися де-факто як козацький уділ.

бунку і слави». Як зауважує Петрицій, Запоріжжя вже тривалий час прославляється «у найближчих сусідів» як «відкрита земля і воля». Сюди плине величезний потік добровольців, причому не лише черні, але й шляхтичів – молоді, для якої це школа військового мистецтва; плюс ще злочинці-вигнанці. Знає Петрицій і про сезонний характер козакування. Як бачимо, автор фактично спростовує своє попереднє твердження про те, що запорожці заважають освоєнню краю (хіба що він не вважав уходництво за повноцінну колонізацію[3]).

Гасло «*Поселення Трахтемирів*» згадує про цю головну маєтність Війська Запорізького «на волості». Петрицій вказує, що Трахтемирів під Києвом надав ще король Стефан Баторій[4]. Здається, це взагалі перший в історичній літературі Речі Посполитої слід добре відомої «баторіанської легенди» українського козацтва[5].

---

[3] Козацька степова реципрокція (неринковий обмін дарами) і шляхетський «феодальний капіталізм» (примусова праця на ринок) – то, справді, різні господарські уклади. Хоча господарська багатоукладність на той час – радше норма.

[4] Самі козаки у своїй постхотинській посольській інструкції на сейм ще не згадують Баторія. Там є лише про їх «убогий шпиталь» (без згадки, що то у Трахтемирові) реставрований (=поновно наданий) нинішнім королем (Сигізмундом III Вазою, 1590 р.?) та прохання додати до того (на підтримку скалічених) ще місто Бориспіль (воно сусідить із Трахтемировим), див. у додатках до: *Tretiak Józef*. Historia wojny Chocimskiej (1621). Kraków, 1921. S. 209. Повернення козакам шпиталю у Трахтемирові відбулося за сеймовою конституцією 1601 р. (яка пробачала запорожцям провини Косинщини і Наливайківщини), див.: *Volumina Constitutionum*. T. 2 (1589-1609). Warszawa, 2008. S. 291.

[5] Як звичайно, політична практика тут випереджала історіографію, див. в інструкції галицького сеймику з 20.I.1604 р. пасаж про те, аби козаки утримувались «*згідно порядку святої пам'яті короля Стефана*»: *Жерела до історії України-Руси*. Т. 8. С. 104. В інструкції 8.XII.1604 р. послам галицьким на сейм про також повторили, див.: *Bibl. Kórn.* – rkps sign. BK01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – К. 453. Ми пам'ятаємо, у італійця Рангоні, який теж писав 1604 р., є міркування, що саме

Петрицій у наступному гаслі «*Острови Дніпрові займають*» дещо помиляється, вважаючи, що, вже по наданню Трахтемирова, козаки опанували запорізькі дніпрові острови. Але у цікавих автору рамках колонізаційного натиску («оскільки звідусіль татари витіснялися») на півдні України, це твердження таки відбиває загальний напрямок козацької Конкісти[6].

Гасло «*Між островами Томаківка*» характеризує цей острів як «особливо корисний» і такий, «на якому роду [козаків] корінь»[7]. Однак, тут зауважено, що й інші острови, «може навіть гарніші, часто, утім, використовуються» запорожцями. Свідчення Петриція про Томаківку, за бажання, може бути

король Стефан допустив козаків до коронної військової служби, але той твір не побачив друк, отже мав обмежений резонанс. Припускаю, уряду і політикам про Баторія нагадали 1600-1601 рр. самі запорожці, які просили, у зв'язку з пробаченням Наливайківщини, повернути їм наданий тим монархом Трахтемирів. Взагалі, баторіанство за часів Сигізмунда III не таке вже безневинне і тхне фрондою – бо рокошани 1606-1607 рр. збиралися запросити на місце того короля трансильванського князя Габріеля Баторія. Утім, в описі С. Жолкевським Вільшанської комісії з козаками 1617 р. згадка короля Стефана як першоупорядника козаччини вже виглядає «загальним місцем», див.: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego* / wydał August Bielowski. Lwów, 1861. S. 312.

[6] Можливо, Петрицій дещо недоладно використав звістки про свіжі претензії Запорізького Війська на передачу йому «у кормління» усіх маєтностей понад Середнім і Нижнім Дніпром. Як 1602 р. писав козацький гетьман Іван Куцкович: «*Почавши від Могилева всі України аж до Дніпрового гирла, що все є, власне, приставства [=місця законного стаціонування] наші*», див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. С. 132.

[7] У близькому за часом тексті Б. Зиморовича «Пам'ять війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623) є уживання Томаковець-«*Tomakowczyk*» як замінника назви «запорожець-низовець», див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. Т. 149. С. 158.

прийняте на користь тези, що вона, як козацький осередок, легко відродилася після татарського погрому 1593 р. (може бути, той випадок зайвий раз спопуляризував Томаківку, хоча у Петриція згадка цього острову, ймовірно, просто продовження традиції Сарницького-Бєльського-Пашковського)[8].

Наступне гасло «*Там місце куренів мають*», можна сказати, присвячене питанню Січі. Останнього терміна Петрицій, як і всі інші річпосполитські історики, не знає – його запорожці живуть на цілому сузір'ї островів, утворюючи «невелике, через тісноту місця, але необлаштоване дике місто[9], що від

---

[8] Відлуння літературної річпосполитської традиції про «найкращий острів» Запоріжжя маємо ще у Ю.-Б. Зиморовича (1597 – 1677; отже більш-менш однолітка Петриція). Він у своїх «Селянках нових руських» (Б.м.д., 1663) згадав «*красний острів, де Борисфен з берегів кривих водноногами вельми гучно перескакує Низові пороги*». Див.: *Bartołomieja Zimorowica 'Sielanki' (1663)* / wydał Jan Łoś. Kraków, 1916. S. 85. Якщо визнати свідчення Дортеллі д'Асколі з 1634 р. за «турецьку візію», то там маємо точніший опис-уявлення – «*скелі і ліса, що утворюють ніби острів*».

[9] Пісня про козака Плахту з 1625 р. згадує, що на Запоріжжі герой живе у «розхитаній котарі-кибитці, опанчею [=плащ-накидка] прикритій», про яку він каже «то мій херем (хороми? гарем?), то мій терем», а усього скарбу там лише сорочка і сірмяжка, див.: *Dzwonowski J.* Konterfet cudowny i siła Kozaka Płachty, ukrainca, który był przyciągnał z Sajdacznym Kozakiem do Morawy we dwudziestu tysięcy kozaków wybornych i dzielnych mołodców, przeciw ludziom niechrześciańskim, w roku 1620 // Pisma Jana Dzwonowskiego. S. 85-90. З. Оссолінський при описі турецького десанту на Запоріжжі (слова «січ» він не знає, лише «Запоріжжя») у серпні 1617 р. (у історіографії, за С. Жолкевським, прийнятий 1616 р., але виклад Оссолінського логічніший) згадує, що турки у тому «від природи дуже оборонному місці» зруйнували козацькі «шалаші» та попалили «начиння їх та будки», а також морські човни, див.: *Ossoliński Zbigniew.* Pamiętnik / oprac. i wstępem poprzedził Józef Długosz. Warszawa, 1983. S. 80, 84. Цілком може бути, що саме про цю подію оповідав варіант думи про Федора Безрідного (за виданням М. Цертелєва 1819 р.). Де «То не верби лугові зашуміли || Як безбожнії

небезпек віддалене-захищене, крім іншого, відвагою [оборонців]». Останній пасаж, вірогідно, навіяний, як і у Лубенського, спартанськими аналогіями (Спарта не мала стін, бо вважала за кращу оборону груди мужніх своїх громадян).

Тут принагідно акцентуємо на згаданій множинності запорізьких осідків у Петриція. Нагадаю, що у його сучасника, М. Пашковського, в «Історіях турецьких» про це сказано ще виразніше. Постійного центру, як у Пашковського, так і у Петриція, на Запоріжжі нема. Отже, дві «перших» Січі – Томаківська та Базавлуцька – то модерний історіографічний міф[10].

Далі у хроніста йде гасло «*Інші по укріплених поселеннях розсіюються*», яке оповідає про постійне зростання чисельності козацтва на «волості». Тут таки Петриций мовить як відбувається збір козаків для походу чи інших загальних справ («Щораз задля чогось нашвидкуруч зібрані або на ворогів виправляючись, вони радяться та видають наказ до них стікатись»). Після виправи, запорожці «на відпочинок знову до своїх якихось осідків повертаються, а наймужніші та найвойовничіші на Томаківку відходять». А взагалі, каже Петриций,

---

ушкали [=турецькі човни] налетіли || Федора Безрідного, отамана курінного || Постреляли, порубали || Тільки чури не піймали».

[10] Цікаво, що навіть відоме з фольклору прислів'я «*Великий Луг – батько, Січ – мати…*» на початку XVII ст. ще мало інші «координати». Так, у творі Зимoровича (зараз його звичайно приписують В. Демболецькому) з 1620 р. читаємо, що для козаків: «Низ – батьком є справжнім, Україна – мати» (*Zimorowicz J. B.* Żywot Kozaków Lisowskich / wydał K. J. Heck. Lwów, 1886. S. 28). А верхнім «кордоном» Низу-Запоріжжя аж до збудування Кодаку були не Пороги, а Кременчук, де ще 1638 р. міститься «застава», яка контролює рух на Запоріжжя.

Цікаво, що у згаданого українського фольклорного вислову є татарська (ногайська) паралель. 1554 р. ногайський мурза Араслан у листуванні з московським царем зауважив: «Волга нам матерью учинилась, а лес нам отцом учинился», див.: *Ходарковский Майкл.* Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800. Москва, 2019 (§ «Ногайцы и Астрахань, 1550-е годы»).

козаки «цінують такі місця, де турків і татар володіння є прилеглі – неважко [там] прославитися: бо сама загроза небезпеки нападу, [останньому] ніби подібна, та й інша лінь усувається».

Потім маємо стереотипно-географічне гасло «*Дніпровські Катаракти*». При ньому є згадка, що за порогами річка плине «до Хортиці – укріпленого поселення доблесного колись і осідку Вишневецького славнозвісного [мова про кн. Д. Вишневецького-Байду], потім до Томаківки-острову». Його продовжує гасло «*Пороги*», де Петрицій згадує, що саме від цього терміна йде прозивання козаків *запорізькими*. Вчений історик повідомляє, що слово Пороги має аналогічний зміст із латинським «Катаракти», а взагалі порогів на Дніпрі є дев’ять.

Тему козацького імені продовжують і гасла «*Запорожців іноді низовцями кличуть*» та «*Далекою Волинню Низ зветься*». Перше містить доволі стереотипне пояснення *Низ* → *низовці*, а друге – то цілком унікальне у річпосполитській історичній літературі твердження, «що внаслідок тієї самої причини далекою Волинню [кличуть], через здатність козаків до поширення [себто колонізації з Волині-центру околиць-«Низу»], утім Низом навіть від більшості зветься». Цим Петрицій хоче і завершити тему «походження та осідків» козаків. Додам лише, що з доволі рідкісним згаданим тут терміном «*Далека/нижня Волинь*», можливо, пов’язана поява на французькій мапі Речі Посполитої[11], позначки «*Havte et Basse Volhynie*»: де «Havte» («Верхня») – то територія власне Волинського воєводства, а «Basse» («Нижня») – Київського воєводства. Кордон тієї Нижньої Волині правим берегом Дніпра доведений на карті аж до Чорного моря.

Наступне гасло «*Козацька дисципліна*» присвячене якісним змінам, що їх переживало сучасне історику козацтво як вій-

---

[11] Див. мапу «*Pologne*», включену до географічно-країнознавчого видання Ніколаса Сансона (1626 – 1648) «Європа»: *[Sanson N.]* L’Europe; Dédiée à Monseigneur le Tellier. Paris, [1648].

скова формація[12]. Як пише Петрицій, його сучасники найбільше дивуються тому, що «багато тепер між ними дисципліни та майстерності виявляється: за загонами [пішими] та хоругвами кінними організовані, вони ставлять на чолі найдоблесніших, слухають старших, знають шикування, розуміються на швидкому маневруванні, свої закони та своїх урядників мають»[13]. Іншими словами, козаки – це вже не лише іррегулярні партизани, але готове до «правильної битви» Військо[14].

---

[12] Тут цікаве зауваження з 30.VII.1621 р. папського дипломата, єпископа Франческо Черіолі. Воно з часів сейму перед Хотинською війною (де йшла боротьба за залучення козацтва до бойових дій проти турків). Італієць зауважує, що чимало впливових людей тут вихваляє козацьке військо «*як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман*», див.: *Боротьба Південно-Західної Русі і України* проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. С. 226.

[13] Цікаво, що близько цього часу з'являються і згадки про бойове уживання запорожцями *барабану*. Ось Б. Зиморович у «Пам'яті війни турецької року 1621-го польським народом перенесеної» (Краків, 1623) згадує, що шикуватися-«купитися» до битви козаків скликав «гучний тулумбас», див.: *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії // ЗНТШ. Т. 149. С. 157. Хоча, про видачу запорожцям «тулумбаса» за сторожову службу на користь московського царя є запис ще з 1589 р., див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1995 (1922). С. 53. Сурмами і барабанами вітали Е. Лясоту на Запоріжжі і 1594 р. (про що він згадав у своєму щоденнику).

[14] Гадаю, саме московський похід П. Сагайдачного 1618 р., в якому козаки діяли як самостійна армія, а не лише як допоміжні підрозділи, дав головний поштовх реорганізації Запорізького Війська. Його вінчав стройовий огляд-попис під час Роставицької комісії 1619 р. (11 полків, в яких 10 600 козаків).

Хоча, на «татарському фронті» практика парних дій (окремо кварцяного війська і запорожців) давніша. Класичний випадок відбиття набігу у січні 1606 р. – коли коронний гетьман ганявся за Кантемиром, який напав на Немирів і Вінницю, а низовцям випало

Така професіоналізація позначилася й на тому, що запорожців годі схилити, «аби поля обробляли, землю засівали, огороджували, поливали»[15] – у них кожен живе зі здобичі, хоча «у злиднях» і ручної праці не цураються. Як підсумовує Петрицій, «лінь їм … з землею цілий рік надриватися, як звідкись можна швидко кровопролиттям нажитись»[16]. Наступне гасло «*Виправи на Понт*» якраз і оповідає про найактуальніший і найприбутковіший промисел запорожців – піратство на Чорному морі.

Далі Петрицій вже повертається до основної оповіді про велику війну між Османською імперією та Річчю Посполи-

---

відбивати під Корсунем Бухар-султана, див.: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*. S. XXXXI, 388-391 (цілком може бути, що такий розподіл ґрунтувався на згаданій Сарницьким 1577 р. особливості, що Кучманський шлях найпридатніший для татар, а Чорний – зручний лише для менших сил, бо там рух лісами). У 1617 р. козаки навіть стали 1-ми у парі. Тоді, на Україні було всього 700 кварцяних, тому козацька армія спробувала – хоч і невдало – сама заступити дорогу татарському набігу. А у 1620 р., під проводом Сагайдачного, це вперше вдалося – Військо Запорізьке відбило наступ татар.

[15] Цікаво порівняти це твердження з близьким за часом текстом, де йдеться про «звільнюючий»/ «ушляхетнюючий» потенціал військового однострою: «Навіть гайдук [вояк-нешляхетського походження], коли в одежину зі срібними ґудзиками вдягнеться, то вже його до ріллі або до цепу не приставиш», див.: *Falibogowski K. F.* Discurs marnotratstwa y zbytku Korony Polskiey. B.m.dr., 1625 (Арк. Eiii).

[16] Логіку покозачених добре ілюструє російська справа з козацьким формуванням 1614-1615 рр. на чолі з Михайлом Баловнем. Їх «життєвий сценарій» виглядав десь так: 1) мобілізація до сил опору зовнішньому вторгненню, 2) спроба прожити військовим промислом без державної санкції (=грабунки), 3) бажання узаконення шляхом нової служби монарху, 4) внутрішній терор щодо охочих повернутися до докозацького стану, див.: *Станиславский А. Л.* Документы о восстании 1614-1615 гг. // Археографический ежегодник за 1980 год. Москва, 1981. С. 285-307.

тою. Проте, мовлячи про ескалацію конфлікту, згадує (неоригінально) він і про велике значення тут козацької карти.

У підсумку зауважимо, що характеристика козаків Петриція важлива передусім для «вченого» освоєння-розбудови теми. Як офіційний історіограф Краківського університету, її автор безперечно уходив за «законодавця моди». Та й два видання його книги говорять про певний «читацький успіх». На користь авторської популярності Петриція промовляє і те, що уперше окреслені у нього сюжети про Трахтемирів і «баторіанську легенду», а також «козацьку дисципліну» мали і продовжувачів[17]. Цікаве також порівняння краківським інтелектуалом лісовчиків і запорожців, яке виглядає зовсім не на користь шляхетського жовнірства[18].

---

[17] Докладніше див.: *Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ, 2021. 288 с.

[18] Не дивно, що у «Житті козаків лісовських» (видання 1620 р.; раніше приписувалося Б. Зиморовичу, нині вважається пером В. Демболецького) лісовчиків старанно наближено до запорожців. Їх першожменьку, мовляв, Лісовський первісно вивів з Дніпра, з місць, де щороку татарський набіг; вони ходять в «церкву» (а не до костелу) і моляться українською мовою (та й в інших випадках її уживають); давньокозацькі права (від козака Мухи) і школа (боротьби з татарами) сприймаються-поділяються і свіжими лісовськими козаками. Отже, нехай не вводять в оману коментарі Лубенського і Петриція, що то лише чужинці змішують запорожців з лісовчиками – ідея такого змішання цілком «вітчизняна».

Тарас Ковалець
(Чернівці)

«To wojsko rozłożone tarczą obozowi...» Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького

У джерельній базі Хотинської битви поетичні твори представлені доволі добре[1]. Усе ж найбільш популярні свого часу поеми авторства Вацлава Потоцького та Ігнація Крашінського, присвячені Хотину 1621 р., варто сприймати як літературні тексти, а не історичні джерела, до того ж вони побачили світ значно пізніше від описаних у них подій: поема В. Потоцького «Перебіг Хотинської війни...» («Transakcja wojny chocimskiej...»), яка базується на щоденникові учасника подій королівського дворянина Якуба Собєського, вийшла друком у 1670 р., а поема Ігнація Крашінського «Хотинська війна» («Wojna chocimska») через понад півтора століття після Хотина – у 1780 р.

Існує інший ліро-епічний твір, що досі залишається маловідомим для істориків[2], однак який, на відміну від попередніх, таки можна віднести до важливих історичних джерел Хотинської битви 1621 р., – поема «Правдивий діаріуш кампанії

---

[1] Окрім невеликих зразків «принагідної» поезії («poezji okolicznościowej») див. *Nowak-Dłużewski J.* Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Warszawa, 1971, S. 288–310; dziękuję za pomoc z dostaniem materiału p. Joannie Orzeł. На увагу заслуговують поетичні описи Хотина 1621 р. авторства річпосполитських авторів Яна Бояновського, Бартоломея Зимовича, Яна Жабчица, Самуеля Твардовського, Ахаци (Акакія) Пісарського, хорватського поета Івана Ґундуліча та ін.

[2] За нашими спостереженнями, з-посеред дослідників-істориків у своїх працях користувалися даними з цього джерела тільки український науковець Дмитро Вирський (*Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ, 2021. С. 106) та його польський колега Радослав Шікора: *Sikora R.* Niezwykłe bitwy i szarże husarii, Erica, 2012, S. 55, 59, 61–62.

Польського королівства і Великого князівства Литовського супроти Османа, імператора турецького, року 1621-го, яка під Хотином у Волощині успішно відбулася. Фрідріх Варшухтішь, баварець, убогий солдат, будучи присутнім, описав»[3]. Це віршований твір великого обсягу (91 с.), виданий друком 1640 р. найвірогідніше у Вільно[4] і присвячений литовському підканцлеру Стефанові Пацу.

Автор вигаданий

Як можна зрозуміти з титулу поеми, написав її начебто безпосередній учасник битви – німецький найманець із литовських підрозділів армії Речі Посполитої. Причиною написання твору й доволі пізнього видання його було те, що автор начебто бачив інші описи Хотинської битви і в них дуже мало згадувалося про внесок литовців; саме ці упущення він хотів представити, пояснюючи, «кому Польща заборгувала тріумф» («komu Polska winna tryumfy»)[5].

---

[3] Оригінальна назва: *Diariusz prawdziwy ekspedycji Korony Polskiej, i Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw Osmanowi, cesarzowi tureckiemu, w roku 1621 pod Chocimiem w Wołoszech fortunnie odprawionej. Fridrych Warzuchtig, bawarczyk, zoldat ubogi, będąc przytomny, opisał.*

Книга знаходиться в зібраннях відділу стародруків Яґеллонської бібліотеки у Кракові (*Biblioteka Jagiellońska*, St. Dr., sygn. 311062 I). Під час підготовки публікації ми користувалися сканованою версією книги, доступною за посиланням: https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/156689/edition/148466/content?format_id=2

[4] *Buchwald-Pelcowa P.* «Imiona wasze wiek wiekowi podawać będzie…». Kilka kartek z dziejów sławy wojny chocimskiej // Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej / red. Wiesław Pawlak i in. Warszawa, 2011. S. 163.

[5] *Estreicher K.* Bibliografia polska. Kraków, 1938. T. 32. S. 205 (онлайн-версія: https://www.estreicher.uj.edu.pl /staropolska/baza/wpis/?sort=tytul&order=-1&id=208203&offset=72214&index=4).

Автор реальний

На те, що Фрідріх Варшухтішь – тільки псевдонім, указує вже семантика прізвища цього «убогого солдата», оскільки з німецької «ich war süchtig» означає «я був одержимий» (пристрастю). До того ж блискуче знання автором поеми польської мови навряд чи могло бути притаманним вихідцеві з німецьких земель навіть десятиліття після можливого переселення до польськомовного середовища. Ця поема, на думку більшості дослідників-літературознавців[6], належить перу литовського шляхтича Яна Рудоміни-Дусяцького гербу Тромби (1581–1646).

На таке авторство вказує ряд фактів. По-перше, це місце здобуття Яном Рудоміною освіти. Він навчався, крім Віленської академії та Болонського університету, також у Баварії – в Інґольштадті та Ауґсбурзі. По-друге, до цієї версії схиляє наближеність Яна Рудоміни до роду Паців. Свою молодість шляхтич провів у почті мінського воєводи Яна Паца, а литовський підканцлер Стефан Пац, якому присвячений твір, був чоловіком стриєчної сестри Рудоміни. По-третє, під час опису бойових дій під Хотином автор особливу увагу звертав на підрозділ, очолюваний литовським шляхтичем Рудоміною, дуже детально виписуючи його бойовий шлях та поіменно перелічуючи втрати товариства.

Дещо з життєпису автора

Ян Рудоміна розпочав свою політичну кар’єру в 1616 р., коли отримав титул королівського секретаря і дворянина. У 1618 р. король Зиґмунт III надав йому посаду вількійського

---

[6] З цією версією погоджувалися Ж. Паулі (*Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / red. Ż. Pauli. Kraków 1853. S. VII), Ю. Третяк (*Tretiak J.* Historia wojny chocimskiej. Lwów, 1889. S. 2), К. Колендо-Корчак (*Kolendo-Korczak K.* Epitafium Jerzego Rudominy i jego towarzyszy w farze w Nowogródku – rzeźba inspirowana literaturą i literatura inspirowana rzeźbą // Literatura a rzeźba / red. Joanna Godlewicz-Adamiec i in. Warszawa, 2018. S. 166) та інші дослідники. Не погоджувався К. Естрайхер (див.: *Estreicher K.* Op. cit.).

лісничого на Жмуді. Також у 1618–1622 рр. автор поеми виконував функції новгородського (новогрудського) підвоєводи. Перед Хотином же Рудоміна здобув певний воєнний досвід у кампанії проти шведів у Лівонії.

До Хотинської війни він готувався, проводячи затяг новгородської шляхти до гусарської хоругви за приповідним листом, отриманим від великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича. Хоругва Рудоміни (номінально налічувала 100 товаришів)[7] увійшла до полку полоцького каштеляна Міколая Богуслава Зеновіча. Вона взяла участь, зокрема, у боях 7 вересня під Хотином, провівши у складі чотирьох рот гусарів флангову атаку на турецьких сипахів, які штурмували польський обоз. Під час цього бою хоругва зазнали великих утрат, загинули 9 товаришів із його роти, у т. ч. рідний брат Рудоміни Єжи, котрий виконував функції поручника. Чимало вояків дістали поранення, самого автора поеми було поранено в руку і під ним убито коня.

Наступний спалах воєнної активності Я. Рудоміни відбувся в 1627 р. під час війни зі шведами у Лівонії. Тоді він став на чолі гусарської хоругви зі 150 вояків, однак прослужив, напевно, тільки одну чверть. У 20–30-х роках XVII ст. Ян Рудоміна натомість відзначився своєю політичною діяльністю на сеймиках і вальному сеймі Речі Посполитої, отримуючи також високі державні посади, зокрема у 1636 р. він став новгородським каштеляном і увійшов до сенату[8].

Метою нашої публікації є спроба представити висвітлення в досліджуваній поемі участі Війська Запорозького в Хотинській битві 1621 р., а також опублікувати в Додатках окремі фрагменти твору, що стосуються проблеми, із першоперекладом на українську мову та відповідним науковим апаратом.

---

[7] За іншими даними, 81 товариш. Див.: *Sikora R.* Op. cit. S. 55.

[8] *Jan Rudomina Dusiacki h. Trąby* // PSB, t. XXXII (доступ: https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-rudomina-dusiacki-h-traby-1646).

Загроза з боку Туреччини та її васалів

На початку твору Рудоміна зазначив, що Польща дуже страждала від ворожих нападів (татари невинних діток топили у Дністрі). А 1620 р. через інтриги «облудних господарів» ще й сталося велике лихо: польське військо в дуже малому числі «як на різню» пішло до Волощини, де «Цецора пожерла великого гетьмана» Станіслава Жулкєвського[9].

Початок підготовки Речі Посполитої до війни

Оскільки масштабна війна з Османською імперією була неуникна, Республіка розпочала приготування до неї на сеймі 1620 р. Рудоміна описав перебіг сейму, скликаного королем Зиґмунтом III, згадуючи ключові його рішення, зокрема доручення командувати військом Яну Каролю Ходкевичу, а також постанову зібрати 60 тис. польського та литовського війська[10]. Там же на сеймі було начебто прийнято рішення максимально практично організувати похід, зокрема

> Заборонені зайві речі і пишні убори,
> *[Вояки]* залізом мали обмежитися, лиш би був кінь прудкий.
> Срібло-золото у домашніх стінах мало залишитися,
> Щоби справність та мужність через це не ослабла[11].

Також було вирішено вести бойові дії тільки на південному театрі війни, полишивши північний, шведський («опір давати одному, сил не роздвоювати»), натомість намагатися «мудро заспокоїти» сусідів. Були вислані посольства до австрійського цісаря, Англії, Нідерландів, Папи Римського. Найбільш дієвою, здавалося, мала стати допомога від англійського короля. Але через підступи турків виявилась «хоругва

---

[9] *Diariusz prawdziwy*… S. a3 verso – a4 / 10–11.

Для зручності ознайомлення із твором та навігації в ньому інших дослідників у нашій публікації ми будемо дотримуватися подвійної нумерації сторінок стародруку, де перше позначення – оригінальна нумерація за друкарськими аркушами, а друге, після скісної риски, – номер сторінки у сканованому документі.

[10] *Diariusz prawdziwy*… S. a4 verso / 12.

[11] *Ibid.* S. b / 13.

згорнута», тобто набір підмоги начебто не відбувався, і Річ Посполита могла розраховувати тільки на власні сили[12].

Підготовка до війни Османської імперії.
Дії турецької розвідки

Рудоміна залишив описи збору армії султаном Османом II, його репресій щодо тих пашів, котрі були за мир із Річчю Посполитою, передав також чутки про численні погані знаки (землетруси, дивні голоси, віщування ясновидців) для турецького імператора на майбутню війну. Головною причиною останньої називав гнів Османа й партії війни через козацькі походи морем і суходолом на територію Османської імперії та її васалів: «запалені їх серця були на поляків, / розуміючи, що вони дають сваволю козакам»[13].

Рудоміна традиційно для тогочасних нараторів наводив фантастичні цифри щодо чисельності турецького війська, котрого начебто готувалося 10 разів по 100 тисяч з Аравії, Єгипту та Сирії. Цікавим елементом такої підготовки було залучення підрозділу елефантерії: турки «слонів чотирьох ведуть, на яких коштовний / обладунок імператорський». Зі свого боку, васал Туреччини хан Джанібек-Ґерай вів численне татарське військо[14].

Також на території Речі Посполитої начебто діяла добре організована турецька розвідка: переодягнені під православних ченців шпигуни, також попи, цигани та євреї доносили туркам про стан справ у Республіці.

Військо Запорозьке було одним із головних напрямків діяльності цієї розвідки, агенти якої через часті посольства обіцяли козакам у разі їхнього переходу під зверхність султана фактично утворити автономне князівство із широкими свободами для козаків, а також щедрим матеріальним заохоченням для них (див. у Додатках фрагм. 1). Рудоміна навів також чимало чуток про елементи психологічного впливу на

---

[12] *Ibid.* S. b / 13; b3 verso / 18.
[13] *Ibid.* S. b2 / 15.
[14] *Ibid.* S. b4 / 19.

цивільне населення, зокрема розкидані по різних місцях у Кракові тіла без голів і частини тіл, приписуючи ці дії євреям, котрим заплатили турки[15]. Таких чуток була начебто «повна Україна», до того ж вони мовби підтверджувалися іншим центром збору інформації – вірменами Кам'янця-Подільського[16].

Напад козаків на Волощину

Рудоміна залишив невелику згадку про найвірогідніше – самовільний похід 3-тисячного козацького загону до Волощини, який стався, певно, на початку 1621 р. Козаки мовби скористалися нетрадиційним шляхом у ті краї, оминаючи знайомі броди і переправляючись у глибоких місцях річок. За мету вони, очевидно, мали грабунок тамтешніх міст, чого їм цілком удалося досягти (див. у Додатках фрагм. 2).

Збір польського та литовського війська

Показаний він у Рудоміни максимально правдоподібно і життєво, мабуть, тому, що сам автор брав участь у затягуванні товариства до гусарської хоругви.

Уповноважені Ходкевича вже у травні почали обходити шляхту, записуючи її до реєстрів, збирати литовські підрозділи, ветеранів війни за Лівонію. Король висилав приватні листи до шляхти, погрожуючи втратою честі тим, хто не хотів би іти на війну[17].

Рудоміна навів досить детальний опис збору литовського та польського війська, зазначаючи місця концентрації та чисельність підрозділів[18]. Чимало уваги у творі присвячено методиці цього збору та підтримці дисципліни, на яку робив акцент великий гетьман литовський. Останнє часто призводило до того, що чимало хоругв не квапились до обозу або й

[15] *Ibid.* S. b2 verso / 16.
[16] *Ibid.* S. b4 verso / 20.
[17] *Ibid.* S. b verso / 14.
[18] *Ibid.* S. c3 verso / 26.

навіть віддалялися від нього, знаючи, що Ходкевич не дозволяє грабувати місцеве населення[19].

Багато вояків на цілий місяць застрягло у Кам'янці-Подільському («dobrze rozgościło»), не маючи наміру йти до обозу. Ходкевич навіть був змушений хитрощами виганяти їх із міста, наказавши вдарити начебто на тривогу, що принесло успіх[20]. Також командувач запам'ятався суворими карами для винуватців порушення дисципліни, часто навіть страчуючи їх – вішаючи «конопляним фруктом» («owocem konopnym»)[21]. У поемі описано також приземлені, переважно мало афішовані моменти життя війська союзників, зокрема нелегальну торгівлю жовнірів з «волохами» за Дністром, пиятику і бійки між вояками, продаж пахолками награбованого добра «на базарі» в таборі тощо[22].

Попри всі заходи, збір війська тривав дуже повільно, і найбільш боєздатними підрозділами армії союзників Рудоміна назвав затягнені і наймані, вихваляючи їх: «ти важко працюй, оплачуваний жовніре, / твоєю мужністю сьогодні поляки сильні» («ty haruj, pienieżny żołnierzu, / twoim męstwem dziś Polak potężny»)[23].

Зрештою, відбулося парадне шикування польсько-литовського війська біля обозу на Орининому полі[24]. 28 травня регіментар коронного війська Станіслав Любомирський заклав обоз для підрозділів союзників і почав розсилати за Дністер численних шпигунів, щоб розвідати ситуацію на Подунав'ї[25].

---

19 *Ibid.* S. c4 – c4 verso / 28–29.
20 *Ibid.* S. d4 verso / 36.
21 *Ibid.* S. e2 / 39 – e2 verso / 40.
22 *Ibid.* S. e verso / 38; f2 / 47.
23 *Ibid.* S. f4 / 51.
24 *Ibid.* S. d3 / 33.
25 *Ibid.* S. c / 21.

Виснаження наддунайських князівств руками Війська Запорозького

Як переконував Рудоміна, командувач війська Речі Посполитої начебто отримував від різних людей поради вирушати назустріч туркам усіма силами і дати одразу вирішальний бій, але, зрештою, почав діяти обережно. Насамперед він вирішив ослабити турецькі комунікації.

Автор у кількох місцях твору прямо вказує, що перехід запорожців через Подунав'я відбувався за наказом Ходкевича. Виснаження регіону було військовою хитрістю, щоб створити ситуацію, коли «сам голод і нужда» з турками «воює»[26].

Обоз польсько-литовського війська

Рудоміна чимало уваги присвятив також детальному описові місцевості, на якій відбувалася битва, й особливостям розташування обозу польських та литовських підрозділів. За словами автора, місце його дислокації називалося Ріпенець («Rzepieniec»)[27]. Перед позиціями простягалася невелика рівнина, де «південне сонце» кидало проміння на укріплення[28]. На пагорбах розташувалася німецька піхота, а низовина була зайнята таборами лісовчиків та запорожців[29]. Дністер, ця «страхітлива ріка» із «неприступним берегом», забезпечував чудовий природний захист для половини обозу. Також, як виявляється, Ходкевич, не зважаючи на думки інших, самостійно вибирав місце для табору і займався плануванням польових укріплень[30]. Особливо детально Рудоміна описав розташування литовської частини табору і її брам[31].

У поемі наведені також цікаві відомості про спорудження мосту через Дністер, що значно доповнюють уже відомі

---

[26] *Ibid.* S. c verso – c2 / 22–23; l / 85.
[27] *Ibid.* S. d4 verso / 36.
[28] *Ibid.* S. f / 45.
[29] Див. у Додатках фрагм. 5.
[30] *Diariusz prawdziwy*… S. c2–c2 verso / 23–24.
[31] *Ibid.* S. f verso / 46.

описи цієї інженерної роботи[32]. Довідуємося також про ім’я майстра – Кирик. Це пахолок із Литви, який побував «на Запорожжі або в краях руських», там навчався інженерному ремеслу і спорудив із підручних матеріалів через Дністер «на плотах місток на зразок кладки». Це була «фігура у формі півмісяця, до берегів рогами, / були козли зроблені простими деталями. / На них дошки клали». Такий міст-перекладка виявився доволі стійким і забезпечив успішну переправу військ союзників через Дністер[33].

Відступ козацького війська з Волощини

За даними Рудоміни, Військо Запорозьке, яке пройшло Молдавією і Волощиною, спустошуючи її, налічувало «під 60 тисяч» осіб. Крім пограбування і вилучення худоби, не кажучи вже про «пострах великий», козаки начебто захопили «достатки» і багате спорядження, а також воєнні припаси, котрі волоський господар заховав «у ярах». Вони розташували головний табір у місті Сорока, розіславши навсібіч чати, які першими зіткнулися з турецькими загонами між містами Сучава та Котнарем. Козацькі роз’їзди були змушені прийняти бій і намагалися відступати до свого табору. Для багатьох ці бої стали трагічними: одні козаки полягли, інші «у льохи забивалися», завзято відстрілюючись.

Нечисленних бранців, «пошарпаних і виснажених», було приведено до султана, котрий власноруч учинив над кількома розправу холодною зброєю. Ще двох козаків Осман II начебто наказав залишити живими, віславши одного з них до запорожців із повторенням своїх попередніх щедрих обіцянок. Усе ж козаки на ці пропозиції султана не відгукнулися (див. у Додатках фрагм. 6).

Запорожці прибули під Хотин табором, відбиваючись від турецького війська і начебто в дуже поганому настрої, нарікаючи на довгу затримку у Волощині, через що «на кілька

[32] Більше про спорудження цього мосту див.: *Сас П.* Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 281–282.

[33] Див. у Додатках фрагм. 4.

тисяч було зменшення» їх війська[34]. Вони зайняли «немалу» рівнину біля Дністра під пагорбом, де розташувався польсько-литовський обоз, укріплюючи нашвидкуруч свої передні позиції деревом та землею[35]. Саме така дислокація козацького табору дозволила Рудоміні назвати його «щитом» для свого обозу, «певним передмістям», висунутим у полі, котре «непоганий під час штурмів дало заслін»[36].

Певну інформацію подав Рудоміна також стосовно місця розташування турецьких військ[37]. Татари начебто розмістилися з іншого боку Хотина і спустошували буковинські терени («liczbę gęstą pogańską znała Bukowina»)[38].

Бої 2 вересня та остаточне визначення стратегії союзників

Як стверджував Рудоміна, турецькі війська втомилися переходом, але, підкріпившись ячменем і горохом, рушили в атаку[39]. В поемі детально описано шикування поляків та литовців і перебіг бойових дій цього дня, тяжких для обох армій. Литовські хоругви змішалися, полягли деякі ротмістри, рейтари поручника Шеїна не витримали і були розсіяні, а гусари, вірогідно, і хоругва Рудміни теж, мало які списи не поламали у ближньому бою. Турки вели обстріл супротивника, через що в небезпеці був сам Ходкевич[40]. Запорожців турки теж атакували, однак з ними «легку битву мали»[41].

Передбачаючи швидке настання голоду у своїй заблокований армії, Ходкевич прагнув дати вирішальну битву. У цьому його підтримували також литовці, але інші радники, вірогідно, поляки, радили вичікувати, оскільки невдовзі мав

[34] Див. у Додатках фрагм. 7.
[35] Див. у Додатках фрагм. 8.
[36] Див. у Додатках фрагм. 5.
[37] *Diariusz prawdziwy*… S. g / 53.
[38] *Ibid.* S. g4 verso / 60.
[39] *Ibid.* S. g4 / 59.
[40] *Ibid.* S. g verso – g2 verso/ 54–56.
[41] Див. у Додатках фрагм. 10.

підійти король із посполитим рушенням. Було начебто також прислано лист від короля з наказом, «щоб гетьман до битви не спішив». Рудоміна не без співчуття описував стан гетьмана: «Геркулес він литовський і гроза страшна / для шведських військ. Сьогодні з гніву мало сльози не проливає». Зрештою, командувач мусив змиритися й погодитися на такий план дій[42].

Бої 4 вересня,
один із найзагадковіших епізодів битви

Особливо цікаві описи і трактування залишив Рудоміна для бойових дій 4 вересня. Цей день, на думку багатьох учасників битви, міг стати переломним і вирішити долю кампанії, оскільки, витримавши цілоденний штурм, запорожці перейшли в контратаку, увірвалися до турецького табору і, хоч як просили підмоги у Ходкевича, командувач не захотів її надати, через що були змушені відступити.

Рудоміна яскравими фарбами змалював атаки турецьких підрозділів і вогневий бій запорожців: «густе і постійне стріляння не переставало»[43]. Зрештою, козаки вийшли зі своїх шанців, «військовою хитрістю» вибили яничарів, зайнявши позиції турецької артилерії, і посікли «коші», в’язанки хмизу, приготовані для штурму ровів польсько-литовського табору. Це начебто викликало велике піднесення по всьому обозі союзників. Яничар загнано під самі намети. Гетьман Сагайдачний раз-по-раз посилав до Ходкевича посольства з проханнями, щоб той наступав з усіма силами, використовуючи «іноді й погрози».

Командувач армії союзників у цій ситуації поводився дуже дивно, зволікаючи і, попри протести свого оточення, не дозволяючи воякам рушити на допомогу запорожцям. Дійшло до того, що Сагайдачний, «сам прибігши, нападає на гетьмана: / “Заливають козаки в обозі турків”, каже. / “Допомоги тільки треба, військо вислати”».

---

[42] *Diariusz prawdziwy*… S. g2 verso – g3 verso / 56–58.

[43] Тут і далі для цього епізоду див. у Додатках фрагм. 11.

З подібними проханнями про допомогу козаки, як виявляється, зверталися також до королевича Владислава, закликаючи його, щоб він «пору не упустив з лицарськими станами». Усе ж Ходкевич, напружено обмірковуючи ситуацію, дозволив рушити на поміч козацтву тільки добровольцям, які служили за здобич.

Головним аргументом великого гетьмана литовського було те, що відступ турецьких сил начебто був нічим іншим, як військовими хитрощами, аби заманути війська союзників у пастку. Він, мовляв, бачив поблизу якісь турецькі «війська вишикувані» та готові до бою, котрі не поспішали обороняти свій табір, начебто очікуючи на вихід з обозу поляків та литовців. Ходкевич (в описі Рудоміни) провів аналогії з попередніми кампаніями, у яких були використані подібні стратегеми, у т. ч. битву під Керестешем 1596 р., завершальний день якої видавався дуже подібний до боїв під Хотином 4 вересня[44].

---

[44] Битва під Керестешем (24–26 жовтня 1596 р.) – найбільша битва австро-турецької, т. зв. «довгої війни», яка відбулась між армією австрійського ерцгерцога Максиміліана III і трансильванського князя Сигізмунда Баторія, з одного боку, та армією турецького султана Мехмеда III і кримських татар, з іншого. У цій битві австрійські і трансильванські сили активно використовували артилерію та ручну вогнепальну зброю. Спочатку штурми османських сил були зупинені шквальним вогнем із тисяч мушкетів та близько сотні гармат. 26 жовтня християнським силам удалося прорватися до османського табору і захопити турецьку скарбницю. Втративши пильність та порушивши бойові порядки, війська союзників кинулися грабувати турецький обоз. Певний час здавалося, що перемогу здобуто, оскільки навіть султан готувався до втечі. Османському війську, однак, вдалося перегрупуватись і замкнути супротивника у своєму ж таборі, де той уже не міг ефективно використовувати силу мушкетного вогню. Це призвело до поразки християнської армії і її величезних втрат, що становили від 12 до 30 тис. осіб.

Більше про битву під Керестешем див., наприклад, тут: *Mungai B., Flaherty C.* Der Lange Türkenkrieg (1593–1606). Soldershop

Не відмовляючи запорожцям у мужності, Рудоміна називав Сагайдачного людиною із «рвучким розумом козацьким», атаку запорожців на турецькій табір «козацькою колотнечею» (це і наступне підкреслення наші. – *Т. К.*), прямо протиставляючи козакам польсько-литовські підрозділи, останній бастіон оборони, яким негоже ризикувати: «цілісність вся Вітчизни у цій пригорщі лицарства».

Розвиток ситуації начебто повністю підтверджував припущення Ходкевича: турки, зрозумівши, що їх хитрощі не вдалися, «без труднощів козаків з обозу вибили, / січучи, женучи, майже до шанців дійшли», учинивши таку різанину, що лежали «як наповал густі трупи аж під обоз». Але для запорожців це, мовляв (як би цинічно це не звучало), знайома ситуація: «звичайно так козацьке військо очищувалося».

Варто зауважити, що повідомлення про великі втрати запорожців під час відступу було явною вигадкою Рудоміни, оскільки не підтверджується в інших джерелах. За спостереженнями командувача польських підрозділів Станіслава Любомірського, добре ознайомленого з подробицями боїв того дня, і дворянина польського регіментаря Якуба Жєлінського, котрий перебував у цей час в козацькому таборі, козацькі втрати під час відступу були незначними[45].

Рудоміна настільки хотів переконати читача у правильності рішення Ходкевича, що навіть уніс цей епізод до своєрідного прозового огляду уроків кампанії, вміщеного після поеми[46].

Бої 7 вересня, особиста трагедія Рудоміни

За повідомлення автора поеми, цього дня туркам вдалося побити сторожу і вчинити напад на польсько-литовський

Publishing. Vol. I. S. 78–90. Щиро дякую за удоступнення цього матеріалу п. Андрієві Федоруку.

[45] *Pamiętniki o wyprawie…* S. 80; *List p. Zielińskiego* do p. koniuszego koronnego *de data* z obozu. 6 *septe[m]b[ris]* 1621 // *Biblioteka Raczyńskich*. Sygn. 5. S. 974.

[46] Див. у Додатках фрагм. 18.

обоз. Основні їх сили вишикувалися довгою формацією на зразок півмісяця і рушили на штурм. Щоб відбити атаку турецької кінноти, у бій було кинуто гусарські підрозділи Рудоміни, Синявського, Зеновіча та інші.

Гусари начебто діяли дуже самовіддано і загалом успішно – «трьох і чотирьох поган на списи брали, / тих, які відступали ганебно, рубали». Турки кинулися до безладної втечі, гублячи коней і чалми. Усе ж гусари постраждали від вогню яничар, смертельно поранено Зеновіча, загинуло багато товаришів Рудоміни, серед них, як згадувалося, його брат Єжи. Після бою по всьому таборі чути було жалі і волання[47]. Вірогідно, через поранення самого автора в руку опис у поемі подальших бойових дій став хаотичний і поверхневий.

У таборах союзників розпочалися важкі часи. Ходкевич «зі своєю хворобою все більше бідує», його передбачення нестачі провізії збулися, продовольство неймовірно зросло в ціні, а підвіз його та фуражу для коней ставав дедалі проблематичнішим через татарські напади[48]. У польсько-литовському таборі відбувалися наради щодо подальших дій, оскільки очікувана підмога у вигляді посполитого порушення на чолі з королем не надходила[49]. Нужда, за словами Рудоміни, «безліч коней пожерла», померло також багато німецьких найманців.

«Козацький» розділ поеми

Рудоміна присвятив описові запорозького війська під Хотином окремий фрагмент свого твору. На жаль, ці сторінки стародруку постраждали, втрачено, можливо, навіть кілька аркушів, і ще кілька пошкоджено.

У козацькому таборі ситуація була не кращою – запорожці сварились із Сагайдачним, піднімали проти нього голодні бунти[50].

---

[47] *Diariusz prawdziwy*… S. h2 verso – j verso / 64–68.
[48] *Ibid*. S. j verso / 70.
[49] *Ibid*. S. j4 / 75.
[50] Див. тут і далі в цьому епізоді у Додатках фрагм. 12.

На тлі темної козацької черні, до якої Рудоміна ставився з явною відразою, світлим образом у поемі постав запорозький гетьман. Йому приписувалися різні чесноти, «розсуд, пильність», також «до справ різних воєнних вроджена охота», авторитетність, гідність та досвідченість, що дало змогу Сагайдачному стати добрим порадником для Ходкевича і його оточення («часто й для поради гетьман його використовував, / з подивом, коли мудрих вірними аргументами переконував»[51]). Також зустрічаємо прозорий натяк на «везучість» Сагайдачного, якого, у баченні Рудоміни, «щастя піднесло» на посаду гетьмана. Козацький ватажок умів і тримати «у послуху схильних до сваволі», і «своїм руським жартом старшину заспокоїти». Припускаємо, що Рудоміна, описуючи в поемі постать Сагайдачного, передав власні враження і спостереження стосовно козацького командувача.

Унікальні відомості, вміщені у досліджуваному творі, стосуються підмоги, яку надавали козаки своїм союзникам. Так, під час щоденних боїв певні підрозділи запорожців («часто їх відривали тисячами з табору») переходили до польсько-литовського обозу, щоб посилити його оборону. Козаки «із самопалами», проминаючи жовнірів, часто кепкували з них: «Маємо самі що робити, ви оборонятися вмійте. / Не в реєстр число записувати, а до бою прагніть» (див. у Додатках фрагм. 15).

Нічні вилазки запорожців

Загалом описи нічних вилазок козаків у Рудоміни мало чим різняться від даних інших джерел. Цікаві факти зустрічаємо хіба в епізоді однієї з них, коли запорожці атакували

---

[51] Сагайдачний у рецепції Рудоміни виступав як послідовний прихильник вирішальної великої битви, для чого «аргументів силу гетьманові давав», переконавши також провести нічну операцію 10 вересня (див. у Додатках фрагм. 13).

Цікаво, що Ходкевич, за словами Рудоміни, покладався не тільки на думку Сагайдачного, а «використовував поради й інших запорожців, які зналися на воєнних речах» (див. у Додатках фрагм. 18).

турецький табір, скориставшись кумедною недбалістю сторожі: та, посадивши на верблюди опудала, сама відпочивала (див. у Додатках фрагм. 14).

Запорожці під час нічних атак іноді використовували концентровані удари кількох груп, зокрема 19 вересня свої сили «на дві частини, два полки невеликі розділили», один полк розпочав перестрілку з турецькою сторожею, яка охороняла міст, а другий тимчасом потай переплив Дністер і зненацька розгромив сторожу, після цього захопивши велику здобич у ворожому таборі (див. у Додатках фрагм. 15).

28 вересня, останні великі бої

Цього дня особливо активно діяла турецька артилерія, хоча її точність була низька, татари кидалися у Дністер начебто з наміром його перепливти, яничари вели вогонь з рушниць, а турецька кіннота штурмувала литовську браму. Запорожці вийшли зі свого табору і «стали плече в плече» (вірогідно, з поляками та литовцями). Саме козаки завдали туркам дуже великих втрат своїм обстрілом з флангу із самопалів, примусивши ворога відступити (див. у Додатках фрагм. 16).

Мирні переговори і завершення кампанії

У штабі військ Речі Посполитої, за твердженням Рудоміни, «найбільшу суперечку» вели щодо козаків, наскільки пожертвувати їх інтересами на догоду мирові з турками (див. у Додатках фрагм. 17).

Дуже цікавими є також описи поведінки вояків обох армій після проголошення миру, зрештою, традиційної в подібних ситуаціях:

> Коли до остаточної приязні вже з ними дійшло,
> Перед обоз, до обозу їх їздилося,
> Велику людяність, приязнь нам показували,
> Під намети з охотою наших приймали.
> Навзаєм від нас це мали – прокуреною горілкою *[ми]*

Підкріплювали деяких, хоч не дуже солодкою[52].

Оригінальним можна назвати змалювання Рудоміною останніх днів кампанії, збору та відступу турецької армії, переправи польського і литовського військ через Дністер і відходу їх до Кам'янця-Подільського[53].

Замість висновків

Отож, поема Яна Рудоміни, присвячена Хотинській битві 1621 р., є важливим історичним джерелом, майже недослідженим фахівцями. Автор представив не тільки власний огляд кампанії, який базувався вочевидь на певних принагідних нотатках, зроблених у її ході, а й докладний, іноді дуже цікавий і важливий аналіз перебігу бойових дій. Для цього аналізу використовувалися також аналогії до минулих воєн, приклади із праць античних істориків, різноманітні факти з тогочасного політичного життя Речі Посполитої та зарубіжжя. Не відмовляючи Війську Запорозькому у значних заслугах під Хотином, Рудоміна все ж сприймав його з явною зверхністю, представляючи як силу темну, неспокійну й бунтівну, за якістю непорівнювану із глорифікованим «лицарством» литовським і польським. Попри це велика кількість наведених у поемі унікальних фактів та інтерпретацій дозволяє вивчити участь запорожців у боях під Хотином набагато докладніше та глибше.

* * *

У Додатках наводимо фрагменти поеми з нашим перекладом їх українською мовою та відповідним науковим апара-

---

52 *Diariusz prawdziwy*… S. k3 / 81.

53 *Ibid.* S. k4 / 83. Рудоміна залишив також цікаві трактування багатьох інших епізодів Хотинської битви, зокрема погрому невеликого таборця кількасот волохів під Хотином (*Diariusz prawdziwy*… S. h2 – h2 verso / 63–64), місій Баптісти Вевелі до табору союзників (*Diariusz prawdziwy*… S. d verso / 30; d2 verso / 32; d3 verso / 34; d4 / 35) тощо.

том. Підготовка тексту джерела до публікації здійснена згідно з методикою, обґрунтованою в іншому нашому виданні[54].

Д О Д А Т К И

Фрагмент 1.

[Турецька розвідка діяла в Речі Посполитій, у т. ч. серед козаків]

[b2 verso / 16] *[Turcy]* rozsyłają swych szpiegów po wszystkiej Koronie,
Chcąc wiedzieć o potędze i naszej obronie.
Wrzkomo czerńcy w ubierze, tych Grecyja pełna,
Lubo są odszczepieńcy, nie wyda ich wełna.
Odzieniem choć podobny kożdy unitowi,
Lecz sercem zatwardziałym tylko Turczynowi.
Przez takowych wiadomość *[Turcy]* z naszych krajów mają,
Dlatego to z nadzieją wojnę zaczynają.
Przez tych idą poselstwa do Kozaków częste,
Turkom gdy się pod*[d]*adzą, wezmą zamki gęste,
Od podatków uwolnić, dać wielkie swobody,
*[W]*zbogacić obiecuje *[Osman]*, dać znaczne nagrody.

Переклад

[Турки] розсилають своїх шпигунів по всьому королівстві,
Прагнучи знати про силу і про нашу оборону.
Начебто ченці в *[своєму]* вбранні, тих Греція повна,
Або відщепенці, не видасть їх вовна.
За одягом хоч подібний кожен на уніата,
Але серцем затверділим тільки на турка.
Через таких відомості *[турки]* з наших країв мають,
Саме тому із надією війну починають.
Через них ідуть посольства до козаків часті,

[54] *Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року.* Документи і матеріали / уклав Т. Ковалець. Харків, 2017. С. 38–40.

Якщо вони піддадуться туркам, візьмуть замки численні,
Звільнити від податків, дати великі свободи,
Збагатити обіцяє *[Осман]*, дати великі нагороди[55].

Фрагмент 2.

[Запорожці вчинили самовільний напад на Волощину]

W tych czasach Zaporożców wpadło trzy tysiące
Do Wołoch za granicę, trafiły na śpiące *[Wołochy]*.
[b3 / 17] Odnieśli *[Kozacy]* znaczną korzyść, ale nie bez szkody.
Pławiły się przez rzeki, pomijając brody.

Переклад

У той час запорожців напало три тисячі
На Волощину, за кордон, натрапили на сплячих *[волохів]*.
Мали *[козаки]* значну користь, але не без шкоди.
Переправлялися через річки, оминаючи броди.

Фрагмент 3.

[Я. К. Ходкевич наказав Війську Запорозькому спустошити Волощину]

[c verso / 22] Nie przebaczył Chodkiewicz uczynić opatrznie,
Wyprawił *[Wojsko]* Zaporoskie, wpadło, jako w matnię.
Trudno się *[Kozakom]* wygramolić nazad z Wołoch było,

---

[55] Схоже посольство було відправлене турками через козака Семена Садіру в 1619 р. Див. більше про місію Садіри: *Kaczor K.* Hetman Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny. Działalność polityczna i wojskowa w latach 1617–1622 [Praca magisterska]. Kraków, 2019. S. 60. Лист Садіри до П. Конашевича-Сагайдачного див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: Універсали, листування, угоди, присяги / ред. В. Брехуненко. Київ, 2016. С. 187.

Biedząc się we dnie, w nocy, w obóz się wtoczyło.
Tym się tylko przystąpić siły pogan mogą,
Bo, przechodząc swym wojskiem, depczą gęstą nogą.
Siła trawy, pokarmu takiej liczbie *[wojska]* trzeba,
Pewnie, rossa i manna nie nakarmią z nieba.
Na wielkość ten jest fortel, te miejsca ogłodzić,
Tylko ryżem, szerbetem *[Turek]* musi się ochłodzić.
[c2 / 23] Same głody i nędza przeciw im wojuje,
Tym samym chrześciany Najwyższy ratuje.

Переклад

Не прогледів Ходкевич вчинити обачно,
Вислав *[Військо]* Запорозьке – впало, як у матню,
Важко *[козакам]* видряпатися назад із Волощини було,
З бідою вдень, уночі до обозу дотяглося.
Тільки до тих підійти сили поган можуть,
Бо, проходячи своїм військом, топчуть численними ногами.
Силу трави, провізії такому числу *[війська]* треба,
Певно, роса і мана не нагодують з неба.
На численність є така військова хитрість – ці місця заморити голодом.
Тільки рисом, щебетом *[турки]* мусять тішитися.
Сам голод і нужда проти них воює,
Цим самим християн Всевишній рятує.

Фрагмент 4.

[На Дністрі зусиллями пахолка Кирика з'явився міст-перекладка]

[Pierwsze próby postawić most na Dniestrze były nieudane]
[e4 verso / 44] Cokolwiek w tej robocie, z wodą popłynęło.
Obrał się pachołek Kirik jakiś z Litwy,
Pod chorągwią na poczcie siadał *[na konia]* i do bitwy.
W Zaporohach lub w krajach ruskich się zabawiał,
Z ladaczego most zklecił i nikt go nie łajał.

Widał snadź gdzieś przy jazach mostek na kształt kładki,
Tu na Dniestrze taki kunszt bywał barzo rzadki.
Gdzie woda pędem bieży, pale nie strzymają,
Na moście Kirikowym wozy przetaczają.
Półmiesięczna figura do brzegów rogami,
Były kozły zrobione prostymi sztukami.
Na tych deski kładziono, kozły to podpora,
Skoro kłodę potrącił, nie czekaj wieczora.
[f / 45] Nie wadziła i bystrość Dniestra rozlanego,
Bo podpory u kozłów nie z drzewa ciężkiego.
Środek tego budynku w większej trwodze bywał,
Woda bardziej wspierała, tam się często zrywał.

Переклад

[Перші спроби поставити міст на Дністрі були невдалі]

Що було з тої роботи – із водою попливло.
Зголосився пахолок, Кирик якийсь із Литви,
Під хоругвою в почті сідав *[на коня]* і до битви,
Він на Запорожжі або в краях руських бував,
З різних матеріалів міст склепав і ніхто його не лаяв.
Певно, бачив десь на плотах місток на зразок кладки,
Тут на Дністрі така майстерність була дуже рідкісна.
Де вода потоком біжить, палі не стримають,
Через міст Кирика вози перекочуються.
Фігура у формі півмісяця, до берегів рогами,
Були козли зроблені простими деталями.
На них дошки клали, козли – це опори,
Як колоду штовхнув – не чекай вечора[56].
Не заважала і швидкість Дністра розлитого,
Бо опори козлів не з важкого дерева.
Середина цієї конструкції у більшій небезпеці бувала,
Вода дужче налягала, там часто зривала.

---

[56] На нашу думку, трактувати цей фрагмент можна двояко: 1) міст було збудовано швидко – поклали колоди і готово; 2) якщо зачепити колоду – міст пошкодиться і нещасливець не доживе вечора.

Фрагмент 5.

*[Союзники розташовувалися під Хотином.
Компліменти Війську Запорозькому]*

[f / 45] W górnych miejscach piechota niemiecka osiadła,
Nizina ku Dniestrowi Kozakom przypadła.
Rusinowski, Lisowczyk, oparł się o brzegi
Dniestrowe, z swoim pułkiem czekał na kollegi.
[f verso / 46] Jeszcze się Zaporoscy w Włoszech bawili
I do tego obozu zrazu nie stawili.
To wojsko rozłożone tarczą obozowi
I na gwałty janczarskie podobne murowi.
Jakby jakim przedmieściem w polu wystawione,
Nie lada jaką w szturmach przyniosło zasłonę.

Переклад

У гірських місцях німецька піхота засіла,
Рівнина до Дністра козакам припала.
Русиновський[57], лісовчик, оперся об береги
Дністрові, зі своїм полком чекав на колег.
Ще запорожці у Волощині затримувалися
І до цього обозу одразу не прибули.
Це військо розкладене щитом для обозу
І на юрби яничарів подібне до муру.
Начебто певним передмістям у полі виставлене,
Непоганий під час штурмів дало заслін.

[57] Станіслав Русиновський (*пол.* Stanisław Rusinowski) – полковник лісовчиків, учасник битви на Білій Горі 1620 р., під час бою 2 вересня під Хотином смертельно поранений.

Фрагмент 6.

[Військо Запорозьке вело бої з турецькою армією у Волощині]

[f3 / 49] W tym ziemicę wołoską Kozacy w gromadzie
Płoczą jeszcze z pogany, nie myślą o zwadzie.
Pod sześćdziesiąt tysięcy wojska tego było,
Tej pomocy zwyczajnej z tą liczbą przybyło.
[f3 verso / 50] Postrach wielki po wszystkiej tamtej był krainie,
Aleksander, hospodar, nierad tej nowinie.
Wojenne odbierzane w jarach *apparaty*,
Pozostały dostatki, wszystek sprzęt bogaty.
Zaporoscy pod on czas *[rzucali się]* na łup, *[do Chocimia]* nie skwapiali,
Wołosza hospodarske zbiory tam szarpali.
W Soroce wszystko wojsko porządnie leżało,
Setnię dobrych mołojców na podjazd wysłało.
Bezpieczeństwem onym zwykłym, gdy się oderwali
Od swoich, na tureckie wojska napadali.
Suczawa i Kotnerem, między miasty tymi
Oblężeni, uchodzić chcą sztukami swymi.
Odpór dają dniem, nocą. Turcy, gdy nie radzą,
Na garstkę ludzi pomoc janczarów prowadzą.
Potrwożony tym bardziej cesarz ich odwagą
Wszystkie wojska poruszył dobywać z przewagą.
Jedni *[Kozacy]* w lochy wpadali, drudzy sercem mężnym
Polegli, ścierając się z tak wojskiem potężnym.
Zaduszeni od dymów, którzy w lochach byli,
Póki prochów stawało, Turków z nich prażyli.
Obławą kilkunastu zewsząd ogarnęli,
Wnet z nimi do Osmana, jak z podarkiem mknęli.
Stawić kazał *[Osman ich]* przed sobą, jak na dziwowiska.
Oszarpane i marne wiodą Kozaczyska.
Zdumiewał się, patrząc na lekkie osoby,
Niewiele taka korzyść przydała ozdoby.
Rozgniewany swej broni przy boku dobywa,
Zaporożców osmańską ręką krew wylewa.

[f4 / 51] Tak się krzywdy swojej zemścił, dwóch już był pokonał,
Przed nim drugich mordują, tak iż koždy skonał.
Ostatnich dwóch zostawić z tych przyczyn rozkazał:
Jeden aby Kozaków od Polski odrażał,
Do taborów kozackich z tym był wyprawiony,
Mógłby obietnicami zdradzić uwiedziony.
Oderwać od Korony tak posiłek znaczny
[By] usiłował, lecz Kozak nie dbał o to baczny.
Drugi czekać miał nazad tamtego zwrócenia,
A gdzie by tak nie było, wnet głowy stracenia.

Переклад

Тимчасом волоським краєм козаки в громаді
Дражняться *[?]* ще з поганами, не думають про битву.
Під шістдесят тисяч того війська було,
Тієї звичайної допомоги з цим числом прибуло.
Пострах великий по всій цій був країні.
Александру[58], господар, нерадий цій новині.
Втрачені у ярах воєнні припаси,
Залишились достатки, все спорядження багате.
Запорожці у цей час *[накидалися]* на здобич, *[до Хотина]* не квапилися,
Волоського господаря сховища там грабували.
У Сороці все військо добре було розташоване,
Сотню добрих молодців на чату вислало.
Із безпечністю тією звичайною, коли віддалилися
Від своїх, на турецькі війська натрапили.
Сучава і Котнерем[59] – між містами цими
Обложені, відходити хочуть військовими хитрощами своїми.
Опір чинять вдень і вночі. Турки, коли не дають ради
Із пригорщею людей, на допомогу яничарів ведуть.

---

[58] Александру VII Еліяш (*рум.* Alexandru Iliaş) – господар Молдавії, прихильник турецького панування.

[59] Ймовірно *Котнарі* в Румунії.

Стривожений тим більше імператор їх відвагою
Всі війська підняв, щоб добувати з перевагою.
Одні *[козаки]* у льохи забивалися, інші з мужнім духом
Полягли, б'ючись із таким військом сильним.
Задушені димом, ті, котрі у льохах були,
Поки пороху ставало, турків з них лупили.
Облавою кільканадцятьох звідусіль оточили,
Негайно з ними до Османа, як з подарунком, мчали.
Поставити наказав *[Осман їх]* перед собою, як чудасію.
Пошарпаних і виснажених ведуть козарлюг.
Здивувався, дивлячись на жалюгідних осіб,
Така здобич небагато принесла слави,
Розгніваний свою зброю з-за пояса добуває,
Османською рукою запорожців кров проливає.
Так за кривду свою помстився, двох уже був убив,
Перед ним інших мордують, так, що кожен сконав.
Останніх двох наказав залишити з такої причини:
Один щоб козаків від Польщі відколов,
До козацьких таборів з цим був відправлений,
Міг би обіцянками зрадити звáблений,
Відірвати від королівства таку значну підмогу
[Щоб] намагався, але козак не дбав на це обачний[60].
Інший чекати мав того повернення,
А коли би так не було, – негайно утрати голови.

Фрагмент 7.

[Козаки, ведучи бої з турками, прибули до Хотина]

Z Wołoch zatem Kozacy do obozu śpieszą,
A że się nie ruszyli dawniej, bardzo grzeszą.
[f4 verso / 52] Nastąpił na ich tabor sam Osman potężnie,
Dali odpór dni kilka, ścierając się mężnie.
Otarli się częstokroć o obóz turecki,

---

[60] Також можна розуміти у значенні, що козаки загалом не зважали на таку турецьку пропаганду.

Drogę sobie torując, gdzie nie było stecki.
Wielka była nadzieja, że się przedać *[Kozacy do Turków]* mieli,
O starszych powiedziano, iż wziąć *[ich]* siłą chcieli.
Jeszcze w on czas niejaki hetmanił Brodawka,
Z tym, gdy szli ku obozu, ta była zabawka.
Jakiekolwiek stało się wojska przeczyszczenie,
Znaczne, w kilku tysiącach było umniejszenie.
Ledwie się przedobyli, Turcy następują,
Taboru kozackiego serdecznie pilnują.
Góry, które na obóz od wschodu patrzają,
Okryli Zaporoscy, nam serca dodają.
Wyglądamy z szałasów, wątpliwość urosła.
Co za ludzie wojenna pora to przyniosła?
Zaraz w tropy kozackie Osman się pokazał,
Że się z nimi złączyli, bardzo się urażał.
Wszystkie siły obrócił Kozaki oderwać,
A z nagła i potężnie w obóz się nasz werwać.
[Turcy,] Szemberga zatrzymawszy, nazad odsyłają,
Wewelliusa Włocha onemu przydają.
Dziś się wespół z taborem kozackim pojawił,
O wojskach i potędze osmańskiej nam prawił.

Переклад

З Волощини тоді козаки до обозу спішать,
А що не рушили раніше – дуже нарікають.
Наступив на їх табір сам Осман потужно,
Чинили опір кілька днів, б'ючися з ним мужньо.
Стикалися часто з обозом турецьким,
Торуючи собі дорогу, де не було стежки.
Велике було сподівання, що перекинутися *[козаки до турків]* мали,
Про старшину казали, що хотіли *[її]* силою захопити.
У той час гетьманував ще певний Бородавка,
З ним, коли йшли до обозу, було це зволікання.
Певне відбулося війська очищення,
Значне, на кілька тисяч було зменшення.

Ледве пробилися. Турки наступають,
Козацький табір щиро пильнують.
Гори, які на обоз зі сходу дивляться,
Вкрили запорожці, нам дух піднімають.
Виглядаємо з куренів, сумніви зросли.
Що за людей воєнний час оце приніс?
Одразу ж вслід за козаками Осман показався,
Що вони з нами сполучилися, дуже ображався.
Усі сили кинув, щоб козаків відірвати
І несподівано та сильно в наш обоз увірватися.
[Турки,] Шемберґа[61] затримавши, назад відсилають,
Італійця Вевелі[62] йому додають.
Сьогодні разом з козацьким табором з'явився,
Про війська і силу османську нам розповідав.

Фрагменти 8–9.
[Опис розташування позицій Війська Запорозького під Хотином]

[g / 53] W dole samem przy Dniestrze, gdzie piękna równina,
Wydała się Kozakom ta dana nizina.
Pod tą górą, gdzie obóz *[polsko-litewski]*, tabor rozłożyli,
Drzewem, ziemią fasując, przód wszystek złożyli *[...]*.

[g verso / 54] Miejsce było wyniosłe, równina niemała,
Aż przy bramie litewskiej w rów się opierała.
Ku północy z lewego boku Dniestr się toczy,
Zaporoscy janczarom poglądają w oczy.

---

[61] Теофіл Шемберґ (*пол.* Teofil Szemberg) – шляхтич, інженер, артилерист, королівський секретар і дипломат Речі Посполитої.

[62] Костянтин Баптіста Вевелі – італієць, крітянин, емісар волоського господаря та турецьких високопосадовців, посередник у контактах між королівським урядом і «цецорськими бранцями», зокрема С. Конєцпольським.

Переклад

В самій долині біля Дністра, де гарна рівнина,
Дали козакам цю дану *[!]* низину.
Під цією горою, де *[польсько-литовський]* обоз, табір розклали,
Деревом, землею фасуючи, весь фронт склали *[...]*.

Місце було високе, рівнина немала,
Аж біля литовської брами в рів упиралася.
На північ з лівого боку Дністер котить хвилі,
Запорожці яничарам поглядають в очі.

Фрагмент 10.

[Опис боїв 2 вересня. Турки атакували польсько-литовський обоз, але відступили після важких боїв]

[g2 / 55] *[Turcy Kozaków]* Zaporoskich naonczas pominąć nie chcieli,
Od Dniestru tą równiną lekką bitwę mieli.
Oraz i tam ustała furia osmańska,
Bo ręka miłosierna swych broniła Pańska.

Переклад

[Турки козаків] запорозьких у той час оминути не хотіли,
Від Дністра на цій рівнині легку битву мали.
Також і там втишилася фурія османська,
Бо своїх обороняла милосердна Божа рука.

Фрагмент 11.

[Опис боїв 4 вересня]

[g4 verso / 60] Lisowczyk od samego Dniestru położony
W szańcach błahych, tym Kozak dodawał obrony.
Szańce wrzkomo sypane, te go ratowały,
Gdy się siły janczarskie o nie opierały.

Zaporożców, najbardziej tych *[Osman]* zamyślał znosić,
Chocia w ludziach niemało zwykł stratę ponosić.
Szturmy gęste ku szańcom i srodze potężne
Nie pomogły, bo serca wstręt czyniły mężne.
Nie najgorzej wspierały górne re*[g]*imenty,
Z których zdradę uczynił jeden knecht przeklęty.
Gęsta i ustawiczna strzelba nie ustała,
Przez dzień aż do zachodu niemal zawżdy trwała.
Tu niemieckie kobyły pomoc wielką dały,
Tu *[ze]* swoim samopałem Kozak niemniej dbały.
Potężnie i odważnie *[Turcy]* zewsząd nacierali,
Od Dniestru aż do góry naszych wymacali.
[h / 61] Przerwać nigdzie nie mogli. Kozacy wypadać
I z swoich szańców zaczęli, na janczary wsiadać.
Dział *[Turcy]*odbiegli fortelnie, tył wszyscy podają,
Odwrót czynią, wrzkomo nam serca dodają.
Radość wielka po wszystkim obozie powstała,
Ochota do gonienia Turków urastała.
Częstokroć Zaporoscy hetmana prośbami
Trwożyli, by nacierał wszystkimi siłami.
Już zapędzon*[y]* janczarzyn pod same namioty,
Już *[w Tuków]* działa odbieżone. Niewiele roboty,
Poruszyć tylko wojsko, a wesprzeć Kozaki,
Zażyć szczęścia, gdy czas jest zysk nie lada jaki.
Władysław od Kozaków ten nie wczasowany,
[Kozacy przekonują,] by pory nie opuszczał z rycerskimi stany.
Hetman sam ustawiczne poselstwo i prośby
Odnosi Sa*[ha]*jdacznego, poniekąd i groźby.
Jako hetman kozacki szczęścia i dzielności
Swych mołojców chciał zażyć bez wielkiej trudności.
Napadnie na hetmana i sam, przybieżawszy,
«Płuży Kozak w obozie Turków», powiedziawszy.
«Pomocy tylko trzeba, a wojsko wyprawić»,
Chciał porywczym rozumem kozackim potrawić.
Wielką widzieć ochotę we wszystkim obozie,
Nie zostałby i jeden naonczas przy wozie.
Odbiegliby namiotów, turskie smakowały,

Pozór sam i dostatki wszystkich powabiały.
Co żywo na hetmana w obozie narzeka,
Iż tej chwili nie zażył, służby się odrzeka.
[h verso / 62] Wódz uważny, na koniec stanąwszy jak wryty,
Patrzy na cel rozumem nas wszystkich zakryty.
W bramie samej litewskiej każdego łagodnie,
Gdy wycieczkę przypomni, odbywa dowodnie.
Sa*[ha]*jdacznego najbardziej, bo ten potrzebował
Przez poselstwa posiłków, z tym go odprawował:
– Jeśli dziś zaporoskim fortuna to dała
Oświadczyć, co umieją, będzie pamięć trwała.
Niech już sami dzielności próbę zostawują,
A iż mężnie zaczęli, dalej postępują.
Całość wszystka Ojczyzny w tej garści rycerstwa,
Uważnie i z rozmysłem dokazywać męstwa.
Niech się każdy pod gardłem w obozie zatrzyma,
Dzieł wiadomy wojennych, jako chce nadyma.
Fortele to są dawne obozu odbiegać,
Lecz pod ich namiotami nam się nie wylęgać.
Na zamysły pogańskie ostrożnie poglądać,
Póki *[tureckie]* wojska są w sprawie, obozu ich żądać
Nie rzecz, gdy już gotowcem pułki się wieszają
Nad obozem, a na nas coraz wyglądają.
Pilniej swego obozu mieliby ratować,
Niźli naszej wycieczki z obozu pilnować.
Wnet by nas ogarnęli zewsząd swą wielkością,
Szwankować by na wszystkim przyszło z tą płochością.
Przypominał, co niegdy w Węgrzech uczynili,
Jako Węgrów i Niemców tą sztuką zrazili.
W Inflanciech tym fortelem *[Chodkiewicz]* napadł sam na Szwedy,
Wrzkomo odbiegł obozu, wziął oba, krom biedy.
[h2 / 63] Póki wojska pogańskie na swym miejscu stoją,
Kwater naszych pilnujmy, niech Kozacy broją.
Chcą li szczęścia spróbować, *[niech próbują ci,]* co nie biorą żołdu,
Przypłacić tej ochoty mogą i bez hołdu.

Wszystkich mowa hetmańska bardzo przeraziła,
Czekają, co by wrzawa kozacka sprawiła.
Jeden tylko szczególny przy swym rozumieniu
Został hetman. Daj, Polsko, przyczynę zbawieniu!
Bóg sam tylko naonczas do serca podawał,
Przeciw zdaniu każdego *[Chodkiewicz]*, jak opoka stawał.
Ledwie takie rozmowy koniec były wzięły,
Wnet się naszych Kozaków chorągwie zwinęły.
Mrok pocznie następować i słońce zapadać,
Gdy ta sztuka nie poszła, a Turkom dojadać.
Bez trudności Kozaków z obozu wyparli,
Siekąc, goniąc, o szańce niemal się otarli.
Jak na pował trup gęsty aż pod obóz samy,
Morenda ze dwiema sty nie przyszedł do bramy.
Piechoty, ochotnika poległo niemało,
Zwyczajnie się kozackie wojsko przeczyszczało.
Na swą szkodę kto zginął, po Bogu dziękować
Hetmanowi, że umiał dziś Polskę ratować.
Noc się z ciemną zasłoną zatem przybliżyła,
Zatrwożone obozy pokojem okryła.

Переклад

Лісовчики біля самого Дністра розташовані
В убогих шанцях, їм козаки допомагали оборонятися.
Начебто шанці насипані, ті їх рятували,
Коли сили яничарів на них наступали.
У нього, *[Османа,]* задум найбільше – запорожців перемогти,
Хоч у людях немало звик втрат зазнавати.
Великі штурми до шанців і дуже потужні
Не допомогли, бо опір чинили мужні серця.
Не найгірше підтримували верхні підрозділи[63],
З яких вчинив зраду один проклятий кнехт.
Густе і постійне стріляння не переставало,
Упродовж дня аж до заходу сонця майже завжди тривало.

[63] Тобто підрозділи німецької піхоти.

Тут німецькі кобили[64] велику допомогу дали,
Тут *[зі]* своїм самопалами козаки не менш дбайливі.
Сильно і відважно з усіх боків *[турки]* наступали,
Від Дністра аж до гори наших вимацували.
Прорватися ніде не могли. Козаки випадати
Зі своїх шансів почали, на яничар насідати.
Військовою хитрістю *[турки]* відбиті від гармат, усі дають драла,
Відступають, немовби нам дух підіймають.
Радість велика по всьому обозі піднялася,
Бажання гнати турків росло.
Запорожці гетьмана частими проханнями
Тривожили, щоб він наступав усіма силами.
Вже загнано яничар під самі намети,
Вже *[турки]* гармати втратили. Небагато роботи –
Підняти тільки військо і допомогти козакам,
Спробувати щастя, бо час є немалою вартістю.
Владислав – від козаків той не відпочиває,
[Козаки переконують,] щоби пору не упустив з лицарськими станами.
Гетьман сам постійно посольства і прохання
Отримує від Сагайдачного, іноді й погрози.
Як гетьман козацький, щастя і відваги
Своїх молодців хотів використати без великих труднощів.
І, сам прибігши, нападає на гетьмана:
«Заливають козаки в обозі турків», каже.
«Допомоги тільки треба, військо вислати»,
Хотів своїм рвучким розумом козацьким *[справу]* вирішити.
Видно велику охоту в усьому обозі.
Не лишився би жоден у той час біля возу.
Зайняли би намети, турецьке смакували,
Вигляд сам і достатки всіх приваблювали.
В обозі все живе на гетьмана нарікає,

[64] Маються на увазі загороджувальні смуги із колод з гостряками.

Що він не використав цей момент, служби відрікається.
Вождь уважний, зрештою, ставши, як вкопаний,
Дивиться на ціль, розумом від нас всіх закритий.
У самій литовській брамі кожного лагідно,
Коли про випад нагадає, переконує аргументовано.
Найбільше Сагайдачного, бо той потребував
Через посольства підмоги, із тим його відправив:
– Якщо сьогодні запорожцям фортуна те дала
Засвідчити, що вміють, буде пам’ять довга.
Хай уже самі відважно пробують,
А що мужньо почали, далі продовжують.
Цілісність вся Вітчизни у цій пригорщі лицарства,
Уважно і обдумано показувати мужність.
Хай кожен під загрозою смертної кари в обозі залишиться,
Хто із трудами воєнними знайомий, як хоче, так і дується.
Військові хитрощі це давні – залишати обоз,
Але під їх наметами нам не вилежуватись.
На задуми поганські обережно поглядати,
Поки *[турецькі]* війська вишикувані, обозу їх жадати
Не варто, коли готові полки нависають
Над обозом і на нас усе *[загрозливіше]* поглядають.
Пильніше свого обозу мали б вони рятувати,
Ніж нашого випаду з обозу пильнувати.
Одразу ж нас оточили б звідусюди своєю чисельністю,
Постраждати б нам довелося з цією нерозторопністю.
Нагадував, що вони одного разу в Угорщині вчинили,
Як угорців і німців цією хитрістю перемогли.
У Лівонії такими хитрощами *[Ходкевич]* сам нападав на шведів.
Начебто відійшов від обозу – взяв обидва без біди[65].
Поки війська поганські на своєму місці стоять,
Наші укріплення пильнуймо, хай козаки шкодять.

---

[65] У цьому порівнянні Рудоміна, вірогідно, допустився помилки, оскільки Ходкевич у своїх битвах зі шведською армією в Лівонії жодного разу не використовував таку стратегему.

Якщо хочуть щастя спробувати – *[хай пробують ті,]* котрі не беруть жолду,
Платити за цю охоту можуть і без пошани.
Усіх мова гетьмана дуже вразила,
Чекають, чого б козацька колотнеча досягла.
Один тільки твердий при своєму розумінні
Залишився гетьман. Дай, Польщо, порятунку!
Бог сам тільки у той час підтримував дух,
Супроти позиції кожного *[Ходкевич]*, наче скеля, ставав.
Ледве такі розмови дійшли до кінця,
Одразу ж наших козаків хоругви згорнулися.
Морок почне наступати і сонце заходити,
Коли ця штука не спрацювала, а туркам даватися взнаки.
Без труднощів козаків з обозу вибили,
Січучи, женучи, майже до шанців дійшли.
Як наповал густі трупи аж під обоз сам,
Моренда із двома сотнями не прийшов до брами.
Піхоти, добровольців полягло немало,
Звичайно так козацьке військо очищувалося.
Хто загинув – сам винен, після Бога дякувати *[треба]*
Гетьманові, що зумів сьогодні Польщу врятувати.
Ніч темною заслоною після цього наблизилася,
Стривожені обози спокоєм накрила.

Фрагмент 12.

[Становище в козацькому таборі дедалі важче.
Постать П. Конашевича-Сагайдачного]

[j verso / 70] Między gminem kozackim wiele zawieruchy,
Od głodu *[im]* wiły się w mózgownicach muchy *[...]*.
[j2 / 71][66] O kabany *[***]*[67]
Nędza im dok[*ucza*]*[***]*

[66] На сторінці не збереглися кілька перших рядків.
[67] Тут і далі позначенням *[***]* указано пошкоджений (вирваний) фрагмент рядка.

Bo tylko na swo*[***]*
Sa*[ha]*jdaczny już hetmanił, Brodawka *[***] [zrzucony?]*,
Za niektóre występki prędko był stracony.
Był rozsądek baczenia w Sa*[ha]*jdacznym i cnota,
Do spraw wszelkich wojennych wrodzona ochota.
Częstokroć i do rady hetman go zażywał,
Z podziwieniem, gdy mądrych racjami zbywał.
Doświadczenie tak długie dzielność tę przyniosło,
Godzien z cnoty, choćby go i szczęście wyniosło.
Ten umiał zaporoskie powściągnąć humory,
Za powagą onego ustawały spory.
W karności zatrzymywał skłonnych do swejwoli
Wielką, iż przełożony nie był po ich woli.
Bunty, które powstały, dla nodze uśmierzył,
Iż miał prędko nastąpić pokój, każdy wierzył.
Mógł swoim ruskim dowcipem starszynę ubłagać,
Nad żywność nie potrzeba więcej im wymagać.
Komisarze, gdy widzą życzliwość i cnotę,
W tych codziennych utarczkach odważną robotę,
Wszystkiej pospolitości wiarę w zakład dali,
A pięćdziesiąt tysięcy złotych obiecali.
Darowne to pieniądze za kozackie trudy,
Bo dziś służą Ojczyźnie bez wszelkiej obłudy.
Pewną wojska miał liczbę zawżdy żołd dochodzić,
Na usłudze kozackiej nie miało nic schodzić.

Переклад

Поміж черню козацькою багато колотнечі
Від голоду *[їм]* кружляли у мізках мухи *[...]*.
Про кабанів ***[***]***
Нужда їм докучає ***[***]***
Бо тільки на ***[***]***
Сагайдачний вже гетьманував, Бородавка *[скинутий?]*,
За певні перевищення швидко був страчений.
Був розсуд, пильність у Сагайдачному й чесноти,
До справ різних воєнних вроджена охота.
Часто й для поради гетьман його використовував,

З подивом, коли мудрих вірними аргументами переконував.
Досвід такий великий ту справність приніс,
Гідний, чеснотливий, хоч би його і щастя піднесло.
Той умів приборкувати запорозькі настрої,
Через його авторитет зупинялися суперечки.
Тримав у послуху схильних до сваволі
Великої, бо керівник не був за їх волею.
Бунти, які піднялися, до ноги приборкав,
Що мав швидко настати мир, кожен вірив.
Міг своїм руським жартом старшину заспокоїти,
Крім провізії, не треба більше їм вимагати.
Комісари, коли бачить доброзичливість і чесноти,
У тих щоденних сутичках відважну роботу –
Всій черні повірили
І п'ятдесят тисяч злотих обіцяли.
Даровані це гроші за козацькі труди[68],
Бо сьогодні служать Вітчизні без ніякої облуди.
До визначеної кількості війська завжди мав жолд приходити,
Послуги козацькі мали бути добре віддячені.

Фрагмент 13.

[Опис козацьких нічних вилазок.
Опис спроби нічної атаки турецького табору 10 вересня]

[j2 verso / 72] Snu wczesnego poganie radzi zażywają,
Leżą na *[w]*pół umarli, gdy się wysypiają.
Wzięli tego wszystkiego Zaporoscy próbę,
Poszarpali wielbłądy, turecką ozdobę.
Po kilka razów na straż pod obóz napadli,
Gdy Turcy na wielbłądy bałwany pokładli.
Postrach tylko z daleka, iż ludzie pilnują,
Bałwany na wielbłądach, Turcy się wczasują.

---

[68] Більше про це див.: *Сас П.* Указ. праця. С. 348.

Brali czasem i zdobycz pod ich namiotami,
Okrywał swój grzbiet Kozak perskimi szubami.
Sa*[ha]*jdaczny przyczyn *[dla walnej bitwy]* siłę hetmanowi dawał,
Tak przy zdaniu onego baczny wódz zostawał.
Wprawdzie długo będzie się z myślą przychodziło,
Wiele ważnych od tego racji odwodziło.
Przyjmując perswazje, w cichości fortelu
Zażywa, a z obozu wyprowadza wielu.
W nocy wszystkie chorągwie w swym szyku postawił.
Gdy się już przyszło ruszyć, deszcz Turków wybawił.
Nadaremno robota, w obóz się wracamy,
Przez zdrajce, sprzedawczyki zamysł objawiany.

Переклад

Раннього сну погани раді заживають,
Лежать напів мертві, коли сплять.
Узяли це запорожці на пробу,
Пограбували верблюдів, турецьку оздобу.
Кілька разів на сторожу під обозом нападали,
Коли турки на верблюдів опудала поклали.
Пострах тільки здалеку, що люди пильнують –
Опудала на верблюдах, турки відпочивають.
Брали часом і здобич під їхніми наметами,
Вкривали свої плечі козаки перськими шубами.
Сагайдачний аргументів *[для загальної битви]* силу гетьманові давав,
Так, за думкою того, обережний вождь діяв.
Насправді довго буде до цієї думки доходити,
Багато важливих аргументів від цього відраджувало.
Прийнявши намову, тихо хитрощі військові
Використовує, а з обозу виводить багатьох.
Уночі всі хоругви у своєму шикуванні поставив.
Коли вже довелося рушати, дощ турків врятував.
Надарма робота, до обозу повертаємося,
Через зрадників, запроданців задум наш виявлений.

Фрагмент 14.

[Війська союзників страждають від голоду і боїв]

[j4 / 75] Już się nędza wprawiła, koni ćmę pożarła,
I niemieckiej piechoty część wielka wymarła.
Zaporoscy z swym wodzem codziennie poswarki,
Bunty stroją dla głodu, nędza ma szarwarki.

Переклад

Уже нужда вчинила, що коней безліч пожерла,
І німецької піхоти велика частина вимерла.
Запорожці зі своїм вождем щодня сварки,
Бунти піднімають через голод, нужда спричиняє колотнечі.

Фрагмент 15.

[Загальний опис боїв під Хотином. Опис козацьких нічних вилазок 19 і 22 вересня]

[k verso / 78] Tylko ciemna widziała noc uspokojonych,
Dzień zaś szturmem ze wszech stron już nadwyrężonych.
Zaporowskim w dokukę furia pogańska,
Doznali, co robiła ta chciwość Osmańska.
Często ich odrywano tysiącami z taboru
Do wielkiego obozu, czasem nie bez sporu.
Kiedy wielka nawałność Turków napadała
Gęsta ręka pomocy ich potrzebowała.
Z samopałami gdy mimo nas się prowadzili
Przez obóz dla ratunku, bezpiecznie mówili:
«Mamy z sobą co czynić, bronić się umiejcie.
Nie w regestr liczbę pisać, lecz do boju chciejcie».
Znosić skromnie przymówki wonczas przychodziło,
Byleby się obozu odważnie broniło.
Chcąc się Turkom naprzykrzyć, noc jedną obrali,
Której by się leżącym w namiotach znać dali.
Na dwie części, dwa pułki mierne rozdzielili,

Z jednym za Dniestr cichuchno w bok się wyprawili,
Drugi został przy brzegu przeciw samej straży,
Co za mostem leżeli, odnosili razy.
Trwoga wielka w obozie tureckim powstała,
Szabla ostra kozacka łby im ucinała.
Okrzyk ci uczynią, co nad Dniestrem byli,
Straż turecką stworzoną zaraz rozpędzili.
Korzyść wielką odniósłszy, nazad się wracają,
Bezpieczeństwa nocnego dobrze zażywają.
[k2 / 79] Toż się stało drugi raz, poległ Takil basza,
Turkom wieczna sromota, a pociecha nasza.
O północy namioty za Dniestrem zbierają,
Zaporoscy do wody pogan zapędzają.
Wielką liczbę Dniestr topił, drugich pościnali,
Kołdry, szuby, odzienia różne z sobą brali.

Переклад

Тільки темна ніч бачила спокійних,
День же вже ослаблених штурмом з усіх боків.
Запорожцям докучала фурія поганська,
Пізнали, що робила та хтивість Османська.
Часто їх відривали тисячами з табору
До великого обозу, іноді не без нарікань.
Коли велика навала турків нападала,
Допомоги їх численних рук потребувала.
Із самопалами коли попри нас ішли
Через обоз для порятунку, безпечно казали:
«Маємо самі що робити, ви оборонятися вмійте.
Не в реєстр число записувати, а до бою прагніть»[69].
Витримувати покірно зачіпки в той час доводилося,
Лиш би ми обоз відважно обороняли.
Прагнучи докучити туркам, одну ніч вибрали,
Котрої би тим, що лежали в наметах, далися взнаки.
На дві частини, два полки невеликі розділили,

[69] Напевно, це натяк на постійні спроби обмежувати козацький реєстр.

З одним за Дністер тихенько вбік рушили,
Другий залишився біля берега навпроти самої сторожі,
Що за мостом перебувала, були під обстрілом.
Тривога велика в обозі турецькому піднялася,
Шабля гостра козацька голови їм рубала.
Крик ті підняли, що на Дністрі були,
Стривожену сторожу турецьку одразу ж розігнали.
Здобич велику взявши, назад повертаються,
Нічної безпеки добре заживають.
Це ж сталося вдруге, поліг Такіль-паша[70],
Туркам вічний сором, а потіха наша.
Опівночі намети за Дністром збирають,
Запорожці до води поган заганяють.
Велику кількість Дністер топив, інших порубали,
Ковдри, шуби, одяг різний із собою брали.

Фрагмент 16.

[Опис боїв 28 вересня. Турецька артилерія вела обстріл. Потім розпочалися штурми]

[k2 verso / 80] Wymierzano na różne miejsca obozowe,
Bóg sam kule roznosił, rzadki schylił głowę.
Kozakom, Lisowczykow, tym nie folgowali,
Chcieli wrzkomo przepłynąć Dniestr, weń się rzucali.
Macano i z janczarek, przez Diestr szturmowano,
Niektórym *[naszym]* na złym razie *[od Turków]* w bok kule dawano.
Królewiców kredencerz, który w szopie siedział,
Iż miał zginąć od kuli budżącej, nie wiedział.
Regimenty niemieckie i kozackie wały
Miały z sobą co czynić, często się walały.
[Tureckiej] jazdy liczba niemała ku litewskiej bramie

---

[70] Вірогідно, помилка. Халіль-паша, на ім’я якого найбільше схоже на подане, був адміралом Османської імперії і не взяв участі в Хотинській битві.

Zapędzi się. Kozacy stanęli o ramię.
Z boku przyszło lewego, gdy onych pomijać,
Musieli *[Turcy]* od złych razów chorągwie swe zwijać.
Samopały *[Kozacy]* naonczas w bok *[Turkom]* tykali śmiele,
Natłukli, poranili bardzo Turków wiele,
I ci nazad ku swoim, nic nie dokazawszy,
Cofnęli się, Kozaków *[poczęstunku]* trochę spróbowawszy.

Переклад

Прицілювалися по різних місцях в обозі,
Бог сам кулі розносив, рідко хто схилив голову.
Козакам, лісовчикам, тим поблажки не давали,
Начебто хотіли переплисти Дністер, у нього кидалися.
«Мацали» із яничарок, через Дністер штурмували,
Декотрим *[нашим]*, коли *[турки]* нещасливо поціляли, убік кулі потрапляли.
Королевича підчаший[71], який у шопі сидів,
Не знав, що мав загинути від ядра важкого.
Полки німецькі і козацькі вали
Мали що робити, часто розвалювалися.
[Турецької] кінноти немала кількість до литовської брами
Мчить. Козаки стали плече в плече.
З лівого боку, коли їх довелося проминати,
Мусили *[турки]* від шкідливих поцілянь хоругви свої згортати.
Самопали *[козаки]* у той час у бік *[туркам]* сміливо тицяли,
Набили, поранили турків дуже багато,
І ті назад до своїх, нічого не змігши зробити,
Відступили, козаків *[почастунку]* трохи спробувавши.

[71] За даними Я. Собєського, це був шотландець-кальвініст із гвардії королевича Владислава (див.: *Pamiętniki do wojny*… S. 154).

Фрагмент 17.

[Сторони перейшли до переговорів.
У таборі союзників рада і дискусії]

[k3 / 81] Spór największy w tej radzie o Kozaki wiedli,
Co Turkom (Tatarowie zaś naszym) dojedli.
[k3 verso / 82] Wzajem było potrzeba strony uspokoić,
Aby i ci, i owi już nie śmieli broić.

Переклад

Найбільшу суперечку на тій раді про козаків вели,
Що туркам (татари ж нашим) дошкулили.
Навзаєм була потреба сторони заспокоїти,
Щоб і ці, й інші вже не сміли шкодити.

Фрагмент 18.

[Додаток до поеми з переліком моральних та
мілітарних уроків кампанії]

[l / 85] *Observantia* spraw i przydatków wojennych, które *momentis constant:*

Prudentia. Na wielkość ludzi, którą cesarz turecki, ruszywszy się głową swą, na tę wojnę prowadził, *[J. K. Chodkiewicz]* za czasu Wojska Zaporoskie w ziemicę wołoską i multańską za Dniestr wyprawił, aby żywność odjął ***[l verso / 86]*** tamtej gromadzie. Było to *inventum* bardzo potrzebne i użyteczne Rzeczypospolitej.

Prudentia. Occasionem rei bene gerendae nie opuszczać, rozumieć się na tym i wiedzieć, i przeciwko fortelom nieprzyjacielskim, jako poczynać dzień sobotny w obozie nauczył, gdy Kozacy inkursję byli uczynili i już namioty zdzierali, ale się wojska tureckie wyprowadzone z obozu, patrząc na to, co się działo, z miejsca nie ruszały. Fortel to był wojsko na się wywabić z obozu, a potem, *quod sequitur specta,* prędko potem *[!]* widząc, że się obozu trzymamy, janczarów zemknęli na Kozaki i *connotabili* dawno odpędzili *[...]*.

[l2 / 87] *[J. K. Chodkiewicz]* Polegał na zdaniu inszych *[...]*. Sa*[ha]*jdacznego, hetmana zaporoskiego, *et consilia* używał i inszych Zaporożców wiadomych rzeczy wojennych.

Переклад

Огляд справ і воєнних користей *[?]*, котрий містить моменти:

Мудрість. На велику чисельність людей, котрих турецький імператор повів особисто на ту війну, *[Я. К. Ходкевич]* завчасно Військо Запорозьке у волоський та семигородський край за Дністер вислав, щоб постачання провізії перервати тій громаді. Це був винахід дуже потрібний і корисний для Речі Посполитої.

Мудрість. Нагоди добрих речей вчитися *[?]*, не залишати, розумітися на тому і знати, супроти військовим хитрощам ворожим як чинити, суботній день в обозі навчив, коли козаки напад вчинили і вже намети здирали, але війська турецькі, виведені з обозу, дивлячись на те, що діялося, з місця не рушали. Це була військова хитрість – військо виманити з обозу, а потім, як далі дивись, швидко потім *[!]*, бачачи, що обозу тримаємося, яничарів кинули на козаків і, як це було давно розраховано *[?]*, відігнали *[...]*.

[Я.К. Ходкевич] покладався на думку інших *[...]*. Сагайдачного, гетьмана запорозького, і використовував поради й інших запорожців, які зналися на воєнних речах.

Євген Луняк
(Ніжин)

Козацький чинник напередодні та під час Хотинської битви (1621) в рецепції французьких сучасників

Епохальна битва під Хотином одразу привернула увагу французьких сучасників, оскільки була доленосною для всієї Європи, а її безпосередніми учасниками були держави, які традиційно вважалися східними союзницями Франції, мали на своїй території значні французькі представництва та за долею яких у Парижі завжди спостерігали з великим інтересом – Османська імперія та Річ Посполита.

Тож невипадково, що вже по завершенню кривавого протистояння під Хотином та укладення миру між ворогуючими сторонами восени 1621-го року, в Парижі побачила світ невеличка книжечка, яка розповідала основні факти про перебіг цієї битви. Йдеться про друковане видання під назвою «Нещодавня велика і пам’ятна поразка ста п’ятидесяти тисяч турків від християнської армії. Із втечею Великого Правителя, захопленням його пашів, наметів, шатер, артилерії та обозу», датоване 15 листопада 1621 р.[1].

Згадана книжечка була видана відомим паризьким друкарем Абрахамом Согреном (1567 – 1622), котрий відзначився тиражуванням у французькій столиці друкованих новин, прообразу пізніших газет і журналів. Цей твір став одним з останніх друкованих продуктів праці видавця, оскільки вже наступного року він помер.

Це цікаве й важливе джерело, яке ще не було відоме у вітчизняній історіографії, оприлюднив на своїй сторінці Facebook, сучасний український дослідник Ігор Полуектов, дозволивши детально вивчити його зміст.

---

[1] *La grande et memorable deffaicte, nouvelement arrive de cent cinquante mille Turcs, par l’Armee Chrestienne*. Avec la fuitte du Grande Seigneur, prise de ses bachas, tentes, pavillons, artillerie et baggage. Paris: Chez Abraham Saugrain, 1621. 13 p.

Як видно з тексту книжки, відомості про перебіг Хотинської битви були отримані Абрахамом Согреном з різних міст: Варшави, Кракова, Лейпціга, Нюрнберга та Відня. Вже з перших повідомлень йдеться про визначальну роль у перемозі під Хотином козаків (*Quosaques*), табір яких був розташований окремо від основних польських сил і саме на зосередження яких за намовлянням «двох валахів» (*deux Walaques*) султан вирішив спрямувати свій головний удар. На думку султанського двору, козаки були гірше укріплені, тож їх було легше здолати, що в кінцевому підсумку полегшило б перемогу над рештою польського війська. Як йдеться далі, 6 вересня турецькі воїни пішли на штурм козацького табору за підтримки потужного гарматного вогню. Однак, всупереч очікуванням султанських воєначальників, козаки мужно витримали цей натиск, захищаючись з надзвичайною хоробрістю. На допомогу козакам прийшли німецькі мушкетери-найманці, які відкрили шквальний вогонь по турках, зрештою змусивши тих відступити із значними втратами. Цей успіх підбадьорив військо Речі Посполитої[2].

Зрозумівши стратегію османів про першочерговий розгром саме козаків, польські воєначальники надали допомогу, щоб зміцнити оборону козацького табору й відправили для його посилення свого «генерала». Приготування не були марними, що й дозволило козакам незабаром відбити другий штурм турків, завдавши їм немалих втрат[3].

Зрештою, «у наступну неділю» (вочевидь, йдеться про 12 вересня) турки здійнили третій наступ на козаків, зосередивши проти них основні сили. Однак і цього разу військова удача виявилася саме на козацькому боці. Турецький натуп захлинувся, їхнє військо прийшло у безлад і змушене було відступати, козаки змогли захопити багатьох полонених, зокрема й двох пашів. Також трофеями козаків стали дві турецькі гармати, а інші, не маючи змоги їх забрати, козаки заклепали, зробивши непридатними для обстрілів своїх

[2] *Ibid.*, p. 3-4.
[3] *Ibid.*, p. 4-5.

позицій. Після цього тепер уже козаки зробили вилазку до турецького табору, піддавши його вогню й рясно заливши його кров'ю[4].

В ці дні володар Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза мусив повернутися до Львова (*Leopolis*), де відбувалося тоді «загальне зібрання знаті королівства» для вирішення питання про оборону країни від турецької загрози. Тоді ж занепокоєння викликали й «московити» (*Moscovite*), зосередивши свої війська на кордонах держави й пояснюючи таке скупчення можливістю нападу з боку татар. Втім, великим успіхом для поляків стало незабаром захоплення шести великих гармат з боєприпасами, які турки переправляли через Дунай, сподіваючись використати їх під Хотином[5].

Остання звістка з цих повідомлень, датована 14 жовтня й отримана з Відня, містила інформацію про повну перемогу християнської армії над турками, коли було захоплено табір останніх «з наметами, шатрами, гарматами, боєприпасами та обозом султана або Великого правителя, котрий, тікаючи, загубив свого черевика та зміг врятуватися із рештою своїх людей, досягнувши Трансильванії»[6].

Про козаків напередодні та під час Хотинської війни неодноразово згадує у своїй «Левантійській подорожі» (1624) інший французький сучасник, дипломат Луї де Е, барон де Курменен (перед 1600 – 1632). Так, головною силою, що стала на перешкоді турецько-татарської експансії у Північному Причорномор'ї, Курменен небезпідставно вважає козаків. Він дуже докладно описує специфіку ведення козаками війни, особливо на морі, називаючи козацькі човни українським словом «чайка (*Caïc*)». Відмічає він активну участь і важливу роль козаків у Хотинській війні, яка була спровокована, зокрема, й їхніми морськими походами. Дипломат наводить цікавий факт. Козацькі рейди на причорноморські міста Порти, в тому числі й на околиці самого Константинополя, настільки налякали турків,

---

[4] *Ibid.*, p. 5-6.
[5] *Ibid.*, p. 7-8.
[6] *Ibid.*, p. 12-13.

що «кілька найповажніших з них прийшли просити королівського посла [графа де Сезі, очільника французької дипломатичної місії у Константинополі – Є. Л.], щоб він погодився захистити їх у випадку, якщо місто буде захоплене»[7]. Курменен фіксує великий страх і занепокоєння від можливих нових походів козаків, які панували повсюдно серед турків.

На думку Курменена саме гнів і лють щодо козаків стали одними з головних чинників, що змусили султана Османа II зібрати величезну армію й вести її у 1621 р. під Хотин для покарання невірних. Щоправда, Курменен вочевидь подає перебільшені відомості про чисельність османського війська, обраховуючи її у понад 400 тисяч чоловік[8]. Очевидно, що в реальності військо турецького султана було значно меншим.

Про страх турків перед козацькою загрозою читаємо й у відомому тогочасному нарисі з історії Туреччини Мішеля Бодьє[9] (бл. 1589 – 1645). Вже згаданий історіограф Бодьє у своєму «Описі загальної історії турків», що вийшов у Парижі в 1631 р., приділив значну увагу козацтву, зокрема, присвятивши окрему главу розгляду битви під Хотином, де відзначив важливу роль у ній козаків[10]. Описуючи саму битву, автор зауважує, що головною ціллю Османа II були саме козаки. Проте, раз у раз відправляючи свої величезні полки на козацькі укріплення,

---

[7] *C[ourmenin], baron des H[ayes Louis*]. Voyage du Levant, fait par le commandement du roi en l’année 1621. Paris: Chez Adrian Taupenar, 1624. 420 p. P. 199-200.

[8] *Ibid.*, p. 199.

[9] *Baudier M.* Inventaire de l’Histoire generalle des Turcz. Ou sont descriptes les guerres des Turcs, leurs conquestes, seditions, et choses remarquables, tant aux affaires quilz ont eu contre les Chrestiens, comme Grecs,Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Slavons, Venitiens, Espagnols, Chevaliers de Rhodes, et de Malte que contre les Infidelles, comme Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, et autres, depuis l’an 1300 iusques en l’annee 1631. Avec la mort et belles actions de plusieurs chevaliers de Malte, et autres Gentilhommes et Seigneurs Francois. Paris: Henri le Gras et Iean Guignard, 1631. 998 p. P. 320-330.

[10] *Ibid.*, p. 870-872.

мусульманські завойовники весь час зазнавали невдачі. На думку історіографа, завдяки вмілій організації бою козаками полякам вдалося домогтися доволі вигідних для себе мирних умов, загальний зміст яких також наведено у тексті твору. Дуже багато уваги Бодьє приділяє чорноморським походам козаків, доводячи, що «саме ім'я козаків було жахом і страхіттям Константинополя»[11].

Напевно буде доречно згадати, що Мішель Бодьє став одним з перших біографів славнозвісної Роксолани, докладно висвітивши її інтриги при дворі Сулеймана I у своєму історичному нарисі.

Визначальну діяльність козаків напередодні та під час Хотинської битви (1621) відзначав один з перших французьких дослідників історії українського козацтва Жан Ле Лабурер сір де Блеранваль (1623-1675), придворний польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, француженки за походженням. У своєму «Повідомленні про подорож королеви Польщі» (1647) Ле Лабурер відзначає, що козаки на початку XVII ст. стали головним ворогом турків і татар. Саме вони стали постійним головним болем Високої Порти, яка, загрожуючи всьому християнству, не могла в той же час захистити свої власні землі. Історик згадує про переможні рейди запорозького козацтва в Крим, морські походи на Синоп і Трапезунд, розголос про які прокотився усією Європою. Та найбільше він був вражений «їхньою відвагою та зухвалістю, коли вони пограбували передмістя Кон¬стан¬тинополя на виду в усього міста, самого великого повелителя та його двору. Ніколи раніше турки не мали випадку, щоб їх атакували на морі Евксінському та так їх розгромили»[12]. Ле Лабурер детально описує суднобудування та

---

[11] *Ibid.*, p. 928.

[12] *Le Laboureur S. de Bleranval J.* Relation du voyage de la royne de Pologne, et du retour de madame la mareschalle de Guebriant, ambassadrice extraordinaire, & sur-intendante de sa conduite. Traité du royaume de Pologne, de ses provinces, de leur gouvernement ancien & moderne, de leurs princes particuliers, & de leur union sous une mesme couronne. – Paris: Chez la Vesue Jean Camusat et Pierre Le Petit,

озброєння козаків, тактику ведення ними морського бою, визнаючи її оригінальною та добре продуманою. Французький автор по праву визнає козаків однією з найголовніших збройних сил Речі Посполитої, відмічаючи активну участь цих степових воїнів у всіх війнах Речі Посполитої з кінця XVI ст. Він зазначає, що козаки успішно воювали на боці польського короля під час походів на Москву на початку XVII ст., відзначилися у битвах з турками та татарами під Цецорою (1620) та Хотином (1621)[13].

Подібну оцінку діяльності козацтва можемо побачити в пізнішій праці французького дипломата та письменника Гаспара де Танда (1618-1697), який був інтендантом при дворі польської королеви Марії-Луїзи де Гонзаги, а також контролером у короля Яна II Казимира, разом з яким він виїхав до Франції після зречення того. Згодом де Танд ще кілька разів приїжджав до Польщі, зокрема, на обрання королем Яна III Собеського[14].

В 1688 р. де Танд опублікував «Історичне повідомлення про Польщу» під псевдонімом де Отвілль (яким ми і будемо надалі користуватися).

Говорячи про звитяги козаків, де Отвілль найбільше підкреслює їхній героїзм у Хотинській битві, щоправда, помилково датуючи її 1620-м роком. На думку історика, саме козаки являли найбільшу загрозу для турецького війська, тому саме їх у першу чергу й намагався розгромити султан Осман: «Отже, ці люди є такими хоробрими, що під час війни між Сигізмундом III і Османом, імператором турків, в 1620 р. 400 з них, котрі прийшли на службу в армію Польщі, через недогляд опинилися окремо від своїх людей і були атаковані всім військом Османа, проти якого боронилися впродовж трьох днів. І турки змогли їх подолати тільки з великими зусиллями, втративши багатьох своїх воїнів. Перемігши їх, армія Османа, яка була величезною, намагалася завадити іншим козакам приєднатися до поляків,

imprimeur ordinaire du roy, rue Saint Jacques, à la Toison d'Or, 1647. Partie 2. 280 p. P. 187-188, 228-229.

[13] *Ibid.*, p. 186-188, 190-194, 200-201.

[14] *Biographie universelle ou dictionnaire historique* / M. de Weiss. Paris: Furne et C-ie, 1841. T. 6. 640 p. P. 37.

напавши на них на підході. Битва тривала вісім днів, протягом яких турки намагалися зашкодити їх прибуттю до польської армії. Загалом в цій кампанії козаки творили дива. Однак, коли християни вигравали битву, вони загрожували покинути військо, через те що їм бракувало хліба»[15].

В уявленні французького автора козаки дійсно постають мужніми невтомними загартованими солдатами, влучними стрільцями, котрі «мають на озброєнні аркебузи, з яких стріляють так вправно, що майже завжди влучають у те, що бачать»[16].

Подібні позитивні оцінки ролі козаків в ході Хотинської битви 1621-го року знаходили свої відголоски й у наступні часи. Всесвітньо відомий «король філософів» й один з найвідоміших корифеїв доби Просвітництва Вольтер, котрий загалом дуже скептично ставився до козаків і їхньої військової майстерності у своїх працях, через століття після Хотина відзначав великі заслуги українського козацтва перед Польщею у протистоянні османській експансії в своєму трактаті «Досвід про звичаї та дух націй» (1756). Так, у главі 189-тій цього твору, присвяченій аналізу історії Польщі XVII ст. він неодноразово згадує про козаків, зокрема й наголошуючи на їхній вирішальній ролі у вікоповній Хотинській битві (1621), коли, саме завдячуючи їхньому героїзму, вдалося зупинити просування турецької навали вглиб Європи[17].

Таким чином, роль козацького чинника у протистоянні турецькій агресії напередодні та під час Хотинської битви

---

[15] *Hauteville de [Tende G. de].* Relation historique de la Pologne contenant Le pouvoir de ses Rois, leur élection, & leur Couronnement, les privileges de la Noblesse; la Religion, la Justice, les moeurs & les inclinations des Polonois; avec plusieurs actions remarquables / de Hauteville. Paris: Chez Jacques Villery, 1697. /X/+336 p. P. 63-64.

[16] *Ibid.*, p. 68.

[17] *Voltaire.* Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. Avec des note par M. Beuchot. Paris: Chez Werdet et Lequien fils, 1829. T. 4. 547 p. P. 398-404.

1621-го року знайшла суттєве відображення в працях французьких авторів XVII ст. Основними джерелами для них були переважно дипломатичні реляції, що походили від придворних Речі Посполитої чи Османської імперії. В усіх згаданих працях відзначається надзвичайна важливість козаків у протидії туркам і татарам на початку XVII ст., підкреслюється їх мужність і відвага у боротьбі за захист християнського світу. В той же час, ці згадки не мають великої деталізації й майже не містять географічних назв та імен видатних діячів. Попри все, ці повідомлення є важливими джерелами як для вивчення історії України цього періоду, так і для кращого розуміння особливостей сприйняття нашої країни та самого феномену українського козацтва в добу його найбільшого розквіту західними інтелектуалами.

Відомості про авторів

Вирський Дмитро, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

Ільків Микола, кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Ковалець Тарас, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Константинов Валентин, доктор історичних наук, Інститут Істории, Міністерство Освіти і Досліджень Республіки Молдови; Тираспольський Державний Університет в Кишиневі.

Луняк Євген, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Любий Андрей, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Білорусі стародавнього часу та середніх віків історичного факультету Білоруського державного університету (Мінськ).

Любая Алёна, кандидат історичних наук, професор кафедри історико-культурної спадщини Білорусі Республіканського інституту вищої школи (Мінськ).

Позняков Денис, завідувач музейно-освітнім відділом державного історико-культурного заповідника «Хотинська фортеця».

Сас Петро, доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Степанков Валерій, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Федорук Андрій, кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

Юга Олександр, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, заступник декана історичного

факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Збірник наукових праць

Хотин-1621:
400 років пам’яті

На обкладинці: Вид згори на Хотинський замок з околицею.
На звороті: Уламок кахлі XVII-XVIII ст. з-під Умані із зображенням «мотиву Хотина-1621» – бойового слона

Оригінал-макет та комп’ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 16.XII.2021. Формат 60х84/16
Ум. друк. арк. 14. Обл. вид. арк. 15.
Наклад 100. Зам. 82. 2021 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.